

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2012

З М І С Т

*До 80-річчя
Сергія Дмитровича Крижицького*

3

CONTENTS

*To the 80th Anniversary
of Serhiy Dmytrovych Kryzhytskyi*

Статті

- СТЕПАНЧУК В.М., РИЖОВ С.М., ПОГОРІ-
ЛЕЦЬ О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична
пам'ятка на схід від Карпат
- НІКОЛОВА А.В. Абсолютна хронологія ям-
ної культури Північного Надчорномор'я у світ-
лі дендротат
- СНИТКО І.О. Ще раз про межі Ольвійського
поліса
- ГОЛУБЄВ А.М., ГОЛУБЄВА І.В. Однолезова
зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст.
- СУШКО А.О. Керамічні світильники з Київ-
ського Подолу
- ВОЗНИЙ І.П., ФЕДОРУК А.В. Військовий
обладунок і спорядження вершника X—XIV ст.
на території між Верхнім Сіретом і Середнім
Дністром

Articles

- 5 STEPANCHUK V.M., RYZHOV S.M., POHO-
RILETS O.H. Medzhibzh: Lower Palaeolithic Site
to the East from the Carpathians
- 14 NIKOLOVA A.V. Absolute Chronology of Yamna
Culture in the Black Sea North Area in Light of
Dendrochronological Dates
- 31 SNYTKO I.O. Once More on the Borders of Olbi-
an Polis
- 42 HOLUBIEVA A.M., HOLUBIEVA I.V. One-edged
Long-bladed Weapon of the 7th and 8th c. Nomads
- 54 SUSHKO A.O. Ceramic Lamps from Kyiv Podil
- 62 VOZNYI I.P., FEDORUK A.V. Military Armour
and Horsemen Equipment from the 10th c. to the
14th c. from the Area between the Upper Seret and
the Middle Dnister Rivers

Публікації археологічного матеріалу

- СКАКУН Н.М., ЦВЕК О.В., ГУСЄВ С.О., МА-
ТЄВА Б.І., ТЕРЬОХІНА В.В. Нові досліджен-
ня на трипільському поселенні Бодаки
- БУЙСЬКИХ А.В., СЕКЕРСЬКА Н.М. Про
один рідкісний тип хіоського чорнофігурного
посуду з Ольвії та Борисфена

Publications of Archaeological Material

- 74 SKAKUN N.M., TSVEK O.V., HUSIEV S.O., MA-
TIEVA B.I., TEROKHINA V.V. New Research at
Bodaky Trypillia Settlement
- 80 BUJSKYKH A.V., SEKERSKA N.M. On a Rare
Type of Chios Black-figured Vessels from Olbia and
Borysthene

НАЗАРЧУК В.І. Незвичайний каліптер з Ольвії	86	NAZARCHUK V.I. Unusual Ridge Tile from Olbia
БОРОВИК Т.Д. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині	91	BOROVYK T.D. Grave 241 at the Golden Horde Period Burial Ground in Kirovohrad Region
ЛАПТЄВ О.О., АКСЬОНОВ В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині	95	LAPTIEV O.O., AKSONOV V.S. Saltivska-Mayaky Burial Ground with Cremations near Kytsivka Village in Kharkiv Region

До історії стародавнього виробництва

ПЕТРАУСКАС О.В., КОВАЛЬ О.А. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації)

To the History of Ancient Crafts

110 PETRAUSKAS O.V., KOVAL O.A. Cob Furnaces of the Slavs at Obukhiv 2 Settlement in the Last Quarter of the 1st millenium (technical and technological peculiarities of the structure and of its exploitation)

Історія науки

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., ПУГОЛОВОК Ю.О. ДО історії вивчення волинцевських старожитностей

History of Science

122 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya.V., PUHOLOVOK Yu.O. To the History of Study of Volyntseve Antiquities

Рецензії

МАГОМЕДОВ Б.В. Рец.: Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи
ГАВРИЛЮК Н.О. Рец.: К.И. Ташбаева Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)

Book Review

132 MAHOMEDOV B.V. Re.: Kropotov V.V. Sarmatian Epoch Fibulae.
134 GAVRYLIUK N.O. Re.: K.I. Tashbaieva. Culture of the Early Nomads in Tian Shan and Altai (the 1st millennium BC)

Хроніка

Конференція дослідників Більського городища
Григор'єв Геннадій Павлович (1937—2012)

News Review

137 Conference of Bilske Hill-fort Researchers
141 Hryhoriev Hennadiy Pavlovych (1937—2012)

Наші автори

Список скорочень

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2012 р.

Our Authors

Abbreviations

147 Index of Publications in «Arhaeology» Journal in 2012

Здано до набору 04.09.2012. Підписано до друку 28.11.2012. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 556 прим. Зам. 3431

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

ДО 80-річчя СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧА КРИЖИЦЬКОГО

11 грудня 2012 р. виповнилося 80 років від дня народження видатного українського вченого Сергія Дмитровича Крижицького — доктора архітектури, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, завідувача відділу античної археології Інституту археології НАНУ.

Сергій Дмитрович народився 1932 р. у Києві в сім'ї службовців. Успішно закінчив Київську художню середню школу, в 1960 р. — факультет архітектури Київського художнього інституту. В 1960—1964 рр. працював на посаді архітектора, потім — молодшого наукового співробітника в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури. Від 1964 р. і донині його професійна діяльність нерозривно пов'язана з Інститутом археології НАН України, де він написав дисертацію «История домостроительства Ольвии в эллинистическую эпоху (опыт реконструкции жилых домов и кварталов)» на

здобуття вченого ступеню кандидата історичних наук (1968), а 1980 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеню доктора архітектури «Архитектура античных жилых домов Северного Причерноморья».

У 1974—1981 рр. С.Д. Крижицький завідував заповідником «Ольвія», який практично створив заново та заклав основи охоронних і консерваційних робіт з музеєфікації археологічних об'єктів Ольвії на новому рівні. С.Д. Крижицький продовжує керувати науковими темами заповідника, основною метою яких є створення музею просто неба в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАНУ.

Від 1981 р. С.Д. Крижицький очолює відділ античної археології, водночас у 1987—2003 рр. був заступником директора з наукової роботи Інституту археології НАНУ. Під його керівництвом написано низку фундаментальних робіт з

історії та культури античних держав Північного Причорномор'я, він підготував півтора десятки кандидатів наук, які плідно працюють в Інституті археології та інших наукових установах України. С.Д. Крижицький — фундатор сучасної української школи античної археології, роботи та досягнення якої дістали широке визнання в Україні й поза її межами.

С.Д. Крижицький — всесвітньовідомий вчений у галузі античної історії, археології та архітектури, автор декількох десятків індивідуальних і колективних монографій і понад двохсот статей, опублікованих в українських та зарубіжних виданнях. Вчений розробив принципи реконструкції та здійснив низку графічних реконструкцій житлових і громадських споруд, відкритих в античних містах Північного Причорномор'я, а також створив систему оцінки ступеня достовірності таких реконструкцій, відтворив загальні риси історії архітектури античних держав Північного Причорномор'я протягом усього часу їх існування, виокремив особливості місцевого греко-варварського стильового напрямку в архітектурі та специфіку північнопричорноморської архітектурної школи. Цими роботами активно та плідно користуються всі сучасні дослідники античної культури Надчорноморщини. Чимале місце в науковому доробку ювіляра займає історіографія дослідження будівництва та архітектури античної Ольвії, а також головні етапи її історичного та культурного розвитку. Вчений також плідно вивчає загальні проблеми грецької колонізації регіону, демографічного потенціалу населення та сільськогосподарського виробництва, взаємовпливу навколишнього середовища на суспільства Нижнього Побужжя за античної доби та багато інших пов'язаних з цими актуальними темами питань.

С.Д. Крижицький багато років бере участь у роботі археологічних експедицій. У 1969—1971 рр. він керував Білгород-Тирською археологічною експедицією. Саме тоді була відкрита частина оборонної системи античного міста. В 1972—1994 рр. С.Д. Крижицький очолював Ольвійську експедицію, а від 1995 р. — її науковий керівник. Під його керівництвом

проводяться щорічні дослідження: були вивчені Західна міська брама в системі оборонних споруд Ольвії, Західний теменос, житлові квартали та численні споруди різних періодів існування міста, Північна брама цитаделі; проводяться роботи на ольвійському передмісті та некрополі. Крім того, виявлено та частково досліджено низку поселень сільської округи Ольвії, а також проведений цикл підводних археологічних робіт у затопленій частині Нижнього міста. За роки роботи С.Д. Крижицького Ольвійська експедиція стала базою якісно нової методики розкопок, впровадження нових принципів класифікації, фіксації та консервації археологічних об'єктів.

Багато сил і часу витрачає С.Д. Крижицький на редагування колективних праць — монографій і збірників статей, що виходять друком в Україні та за кордоном. Він є постійним членом редколегії Інституту археології НАН України, нашого журналу, а також таких відомих наукових видань як «Вестник древней истории» (Москва), «Ancient Civilizations from Scythia to Siberia» (Лейден, Голандія), «Проблемы истории, филологии, культуры» (Москва—Магнитогорск).

С.Д. Крижицький також провадить значну науково-організаційну та координаційну діяльність, налагоджує активне співробітництво з зарубіжними колегами. Багато років він очолював Українсько-Румунську комісію з історії, археології, етнології та фольклористики при Президії НАН України. За значний науковий внесок С.Д. Крижицький був нагороджений у 1994 р. премією М.О. Макаренка, а в 1997 р. — Почесною грамотою Російської академії наук. Його обрано академіком Української академії архітектури, він є лауреатом Державних премій України в галузі науки і техніки (2003) та архітектури (2007).

Колектив Інституту археології НАН України, колеги та учні щиро вітають Сергія Дмитровича Крижицького зі славним ювілеєм, бажають йому міцного здоров'я, довголіття, наснаги, щастя в колі рідних і друзів, нових творчих успіхів.

З повагою, колеги та друзі

В.М. Степанчук, С.М. Рижов, О.Г. Погорілець МЕДЖИБІЖ: НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА ПАМ'ЯТКА НА СХІД ВІД КАРПАТ

Охарактеризовано нижньопалеолітичне місцезнаходження на лівому березі р. Південний Буг біля смт Меджибіж Лєтичівського р-ну Хмельницької обл., вік якого підтверджений біостратиграфічними та археологічними даними.

К л ю ч о в і с л о в а: захід України, нижній палеоліт, біостратиграфія, ольдованська індустрія.

На теренах України відомо лише кілька достовірних пам'яток початкового періоду кам'яної доби — нижнього палеоліту. Найвідомішими є численні стратифіковані, тобто виявлені в геологічних верствах, рештки перебування нижньопалеолітичної людини в Королевому на Закарпатті (Гладилин 1985; 1997). Молодші за віком і теж стратифіковані нижньопалеолітичні знахідки виявлено в Малому Раковці IV неподалік Королевого (Рижов и др. 2009). На схід від Карпат стратифіковані знахідки нижньопалеолітичного часу нині відомі тільки в двох пунктах: Масловому на Кіровоградщині та Меджибожі на Хмельниччині (Степанчук та ін. 2009). Обидві пам'ятки датуються приблизно однаково — ранніми фазами передостаннього міжльодовиків'я, себто приблизно 350—400 тис. р. т. Але, якщо в Масловому виявлено лише кілька кам'яних виробів у давніх відкладах, то знахідки з Меджибожа численніші, а супровідні природничі дані — як для пам'яток нижнього палеоліту України — незвично багаті та різнопланові.

Меджибіж, як палеонтологічна пам'ятка, відомий близько 100 років і потрапив у поле зору дослідників четвертинного періоду як місцезнаходження, багате на палеонтологічні рештки дрібної та великої фауни. У 1950-х рр. тут були виявлені перші, ймовірно, рукотворні знахідки. На кінець 1990-х — початок 2000-х рр. з'явилися нові повідомлення про наявність тут археологічного матеріалу у відкладеннях міндель-риського періоду (~ 300—400 тис. р. т.). У 2008—2009 та 2011 рр. спільна палеолітична експедиція ІА НАНУ та Київського національ-

ного університету ім. Т. Шевченка здійснила на місцезнаходженні рекогносцирувальні роботи та розкопки, що засвідчили археологічний статус пам'ятки та безперечну перспективність її подальшого дослідження.

Стислий огляд дослідження палеоліту околиць Меджибожа

Виявлення палеолітичних решток у Меджибожі є, значною мірою, наслідком цілеспрямованих пошуків слідів перебування в регіоні давньої людини. Ці роботи провадилися в контексті загального археологічного обстеження, розпочатого поблизу Меджибожа в середині минулого століття. Завдяки зусиллям В.К. Пясецького, М.Й. Ягодзинського, О.Г. Погорільця та С.Ю. Демидка тут виявлено два десятки різночасових поселень і місцезнаходжень (Демидко 2007, с. 62). Особлива заслуга в тому належить В.К. Пясецькому. Зокрема, саме цей дослідник виявив перші ранньопалеолітичні кам'яні артефакти та протягом кількох років власним коштом досліджував пам'ятку Меджибіж (Пясецкий 2001).

До давнього часу, крім нижньопалеолітичного місцезнаходження, ймовірно, належать:

— вироби верхньопалеолітичного вигляду, виявлені у верхніх суглинистих прошарках місцезнаходження Меджибіж (дані В.К. Пясецького, Л.І. Рековця та авторів);

— вироби верхньопалеолітичного вигляду (сколи, нуклеуси та знаряддя), виявлені на східній ділянці подвір'я фортеці Меджибіж у верхній частині суглинків (Толкачов 2005; Моця, Толкачов 2006);

— пластина «палеолітичного вигляду» з поверхні північно-західного схилу дюноподібно-

го підвищення в заплаві лівого берега р. Бужок (Пясецький 2007; Демидко 2007);

— «патиновані палеолітичні відщепи» з поверхні лівого берега р. Бужок на північний захід від с. Ставниці (Демидко 2007);

— «палеолітичні кремені» з лесоподібних суглинків у кар'єрі на лівому березі р. Бужок на захід від с. Ставниці (Пясецький 2007);

— вироби середньопалеолітичного вигляду із суглинків вскриші кар'єру на правому березі Південного Бугу, вище за течією від Меджибожа (розвідка палеолітичної експедиції 2008 р.);

— вироби палеолітичного вигляду з поверхні схилів високого лівого берега Південного Бугу біля потічка Безодня (розвідка згаданої експедиції 2011 р.).

Геологічний і геоморфологічний нарис Подільського Побужжя в районі Меджибожа та вік відкладів основного розрізу

За фізико-географічним районуванням, околиці Меджибожа входять до західної частини Подільського Побужжя Дністерсько-Дніпровської лісостепової провінції (Попов, Маринич, Ланько 1968). Місцезнаходження розміщене на межі Подільської та Придніпровської височин (рис. 1) і на межі Верхнього та Середнього Побужжя (Гожик 1971). Верхньобузьке плато утворює головний вододіл між басейнами Дністра, Дніпра та Південного Бугу. Вважається, що тут зберігся реліктовий стан основних орографічних і річкових систем, гідрографічна система району не зазнала корінних змін, як решта річок Поділля (Геологія... 1958).

Долина Південного Бугу вище Меджибожа врізається на 30—50 м, а її ширина становить від 0,5 до 1,0 км. На відміну від терас заплава чітко виражена. Час формування та склад терас на цій ділянці визначають дещо по-різному. Давньочетвертинні тераси в долинах Південного Бугу збереглися у вигляді окремих островців, і дослідники вирізняють три—чотири надзаплавні тераси. Зокрема, В.Д. Ласкарьов виділив дві давньочетвертинні тераси першого (Летичівська) та другого (Меджибізька) порядку (роду), а також відкрив палеонтологічне місцезнаходження в уроч. Слудва на околицях Меджибожа (Ласкарев 1914). У 1929 р. проф. В.І. Крокос передав на опрацювання В.Г. Бондарчуку фауністичну колекцію, зібрану В.Д. Ласкарьовим у Меджибожі. На підставі вивченого матеріалу В.Г. Бондарчук відніс четвертинні відклади

Меджибожа до міндель-риського інтергляціалу (Крокос 1929; Бондарчук 1931).

У 1960-х рр. з'явилися нові інтерпретації (Заморій 1961; Веклич 1968). Зокрема, П.Ф. Гожик виділив у околицях Меджибожа чотири надзаплавні тераси. На місці майбутніх нижньопалеолітичних знахідок дослідник здійснив зачистку та зібрав багатий фауністичний матеріал і пов'язав розріз із третьою надзапальною терасою, висота якої сягає 20—25 м, а цоколя — близько 5—6 м над рівнем Південного Бугу. На підставі зразків фауни, молюсків і дрібних ссавців, П.Ф. Гожик відніс місцезнаходження до ліхвінського (міндель-риського) часу, а третю алювіальну терасу запропонував вважати стратотипом для ліхвінського часу на території України (Гожик 1969).

В.К. Пясецький вважає, що в профілі вирізняються голоценові, причорноморські, дофінівські, бузькі, витачівські та удайські ґрунти й леси, які підстеляють алювіальні відклади руслової та заплавної фації завадівського часу (Пясецький 2001; 2011). За даними А.Л. Чепалиги (Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007), профіль утворили субаеральні відклади, представлені верхньоплейстоценовими лесами й ґрунтами та подвійною середньоплейстоценовою алювіальною пачкою, що перекриває базальні архейські граніти. Натомість Ж.М. Матвіїшина та С.П. Кармазиненко виявили в розрізі такі стратиграфічні горизонти: голоценовий (hl), бузький (bg), витачівський (vt), удайський (ud), прилуцький (pl), кайдацький (kd), дніпровський (dn) і завадівський (zv), нижче залягають граніти. Численні фауністичні рештки й артефакти пов'язані з zv-горизонтом (Матвіїшина та ін. 2010).

Загалом результати робіт природознавців однозначно свідчать про те, що основну частину розрізу Меджибожа склали седименти часу міндель-риського міжльодовиків'я (рис. 2), перекриті відкладами верхнього плейстоцену та голоцену.

Палеонтологічні знахідки в міндель-риській частині розрізу Меджибожа

Міндель-риська (завадівська, ліхвінська) алювіальна пачка містить численні палінологічні, малакологічні, мікро- та мегафауністичні рештки. Водночас вказано на істотні відмінності в складі палеонтологічних решток і споро-пилкових зразків, що походять із відкладів так зв. першого (нижнього) і другого (верхнього) алювіальних циклів Меджибожа, а

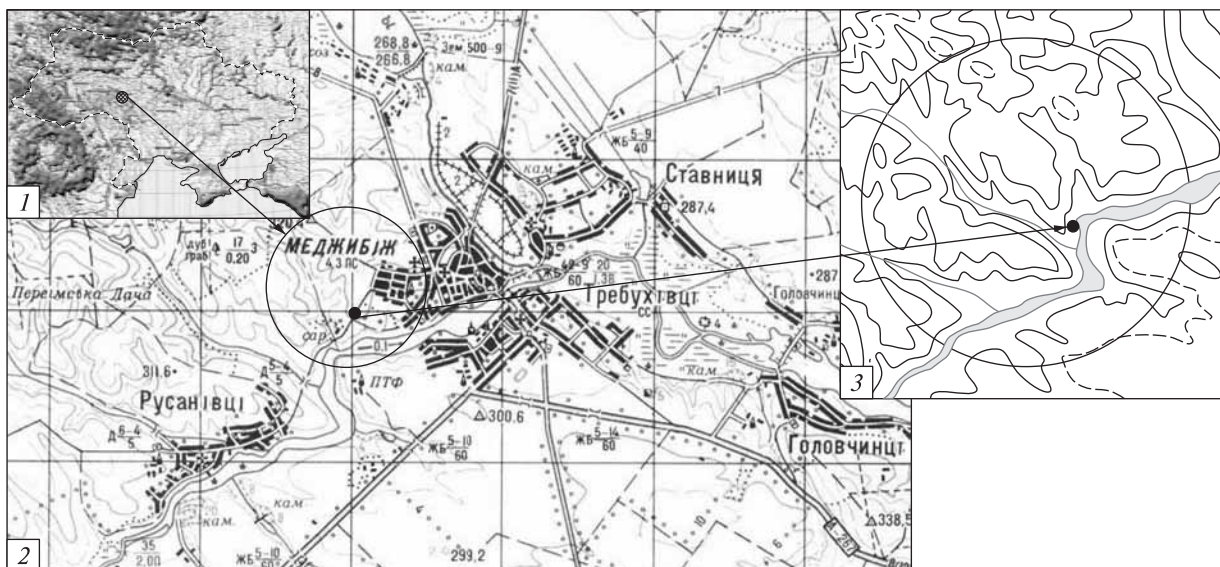

Рис. 1. Локалізація місцезнаходження Меджибіж: 1 — на загальній карті України; 2 — карта України, М 1 : 100000 (лист М-35-091); 3 — прорисовка рельєфу, збільшено (горизонталі через 20 м)

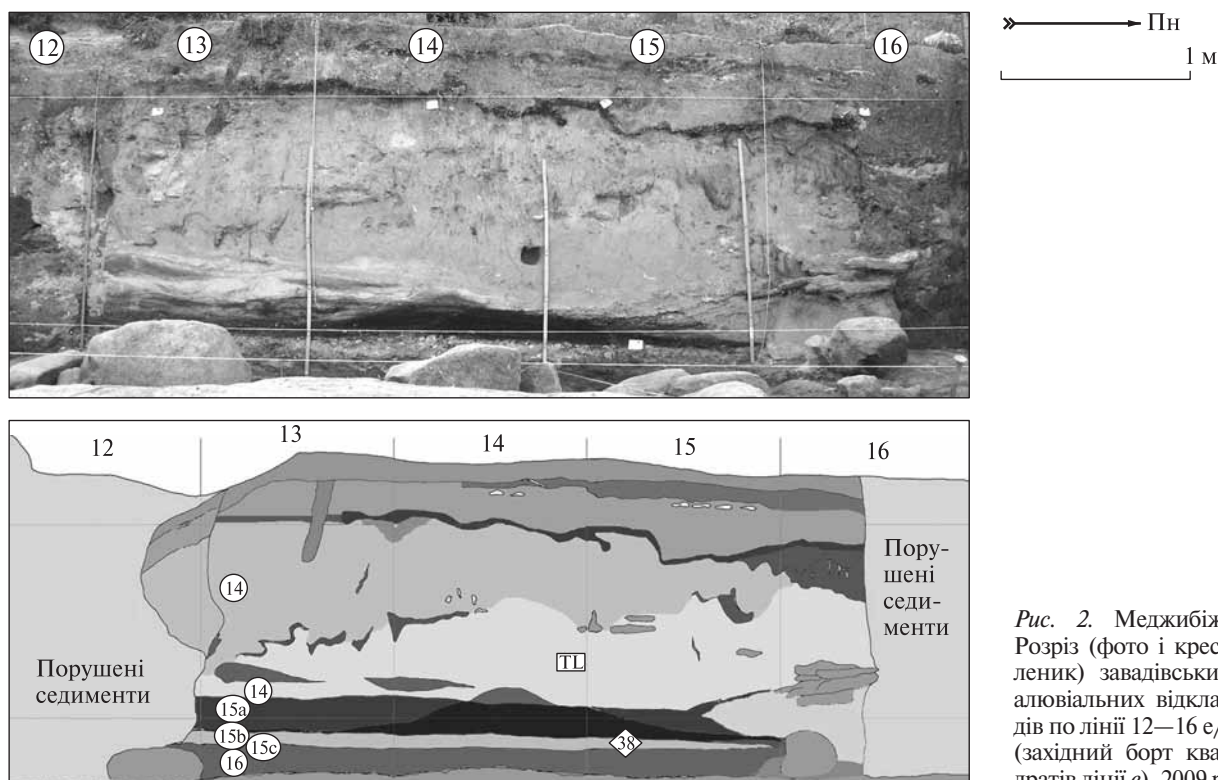

Рис. 2. Меджибіж. Розріз (фото і кресленик) завадівських алювіальних відкладів по лінії 12—16 е/ф (західний борт квадратів лінії е), 2009 р.

також з перехідного шару між ними (Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007). Археологічні матеріали походять із нижньої частини верстви.

Згідно з даними М.С. Комар (Пясецкий 2001; Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007), нижній горизонт алювіальних відкладів Меджибожа характеризується переважанням (до 80 %) пилку дерев, представленого численни-

ми слідами сосни й дуба, а також липи, в'яза та граба. Є й екзотичні види — горіх, шовковиця та ін. Згідно з даними Л.І. Рековця, дрібну та середню теріофауну представляють *Insectivora* (*Soricidae*), 20 видів *Rodentia* (*Spermophilus* sp.; *Trogontherium cuvieri* F.v. Waldheim, 1809; *Castor* sp.; *Spalax* sp.; *Apodemus* sp.) та *Arvicolidae* (*Clethrionomys glareolus* Schreber, 1780; *Arvicola*

mosbachensis Schmidtgen, 1911; *Microtus gregalis* Pallas, 1779; *Microtus agrestis* L. 1761; *Microtus oeconomus* Pallas, 1776; *Microtus arvalis* Kretzoi, 1958). Серед великих ссавців є трогонтерієвий слон, етруський носоріг, гігантський і благородний олені, ведмідь Денінгера та ін. (*Mammuthus cf. trogontherii* Pohlig, 1885; *Dicerorhinus cf. kirchbergensis* Jaeger, 1939; *Megaloceros* sp.; *Cervus cf. elaphus* L. 1758; *Cervus* sp.; *Capreolus* sp.; *Sus cf. scrofa* L. 1758; *Ursus cf. deningeri* Richenau, 1904; *Canidae* [1—2 sp.]), а також *Pisces*, *Amphibia*, *Reptilia* і *Aves*. Ці списки підтверджені новітніми роботами. Зокрема, за польовими визначеннями (П.В. Пучков), у матеріалах Меджибожа, видобутих у 2009 р., представлені рештки носорога, вепра, благородного оленя, гієни?, бобра трогонтерія та достеменно невизначених копитних і парнопалих, а також рештки гризунів і земноводних. Перелік молюсків теж значний і нараховує 49 видів, головним чином прісноводних (дані В.Г. Бондарчука та П.Ф. Голика).

Сировинні ресурси в околицях Меджибожа

Наявність кам'яної сировини, придатної для виготовлення знарядь, — один з найістотніших чинників, що сприяв заселенню території у палеолітичний час. З погляду на це, важливою є доступність покладів в околицях Меджибожа. Тут заслуговує на увагу згадка В.Д. Ласкарьова, що в межах Проскурова (сучасне м. Хмельницький), за 35 км від Меджибожа, прослідковуються приховані поклади кременю і крем'яних порід сеноманського віку, які залягають на кристалічних породах на глибині від 8 до 20 м (Ласкарев 1914, с. 385—386). Загалом у літогенезі крем'яних порід України та Молдови розрізняють до шести горизонтів утворення силіцитів. За описами та картами, найінтенсивніше крем'яні породи у верхній частині Південного Бугу накопичувалися в ранньосеноманський час, що в подальшому на цій, найвищій, ділянці Українського щита припинилося (Сеньковский 1977, с. 23). Таким чином, є підстави вважати, що джерелом крем'яної сировини в околицях Меджибожа в палеолітичний час могли слугувати алювіальні відклади пра-Бугу з перевідкладеними сеноманськими кременями. Одне з таких відслонень, що містило шаруватий матеріал зі слабо обкатаних грубих уламків граніту, гнейсу, кварцу та крем'яної гальки з крихким піщаним заповнювачем, виявлене в 2011 р. нижче за

течією від місцезнаходження на лівому березі Південного Бугу. Певна кількість гальки кременю, фрагментів жильного кварцу, вкраплень щільних різновидів граніту були доступні на самому місцезнаходженні. Внизу товщі відкладів тут зафіксовано кілька різновидів кременю, що різняться забарвленням, кількістю включень, структурою та складом.

Археологічні дослідження місцезнаходження Меджибіж

Від 1996 р. і донедавна на місцезнаходженні провадили розкопки В.К. Пясецький і Л.І. Рековець. За їхніми даними, кам'яні артефакти траплялися в тих само горизонтах, що й викопна міндель-риська фауна (Пясецький 2001; 2011; Рековець 2001; 2001a; Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007).

На початок 2000-х рр. склалася парадоксальна ситуація: фахівці суміжних наук твердили про наявність ранньопалеолітичного місцезнаходження, але археологи жодним чином не відреагували. З метою з'ясувати ситуацію в 2008—2009 рр. спільними зусиллями ІА НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка було здійснене археологічне обстеження Меджибожа. У 2008 р. рекогносцировкою, виконаною під час палеонтологічних досліджень Л.І. Рековця, встановлена наявність шару, що містить четвертинну фауну, а також добре збережені крем'яні вироби. Також з'ясувалося, що частина кісток має пошкодження, пов'язані з діяльністю давньої людини (Степанчук и др. 2010; Stepanchuk et al. 2010).

У 2009 р. на місцезнаходженні був закладений розкоп площею близько 23 м², однак лише на ділянці приблизно 3 м² товща відкладень виявилася непорушеною роботами минулих років та ще близько 10 м² містили рештки неповністю вибраної нижньої частини колонки (Степанчук и др. 2010). Ці роботи провадилися разом з палеогеографами (Матвіїшина та ін. 2010). У відкладах завадівського горизонту стадій *zv₁* і *zv₃* (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком), 12 (за: Пясецький 2001) або 15 і 16 (за А.Л. Чепалигою: Rekovets, Cheralyga, Povodyrenko 2007) літогоризонтах, які теж відносяться згаданими авторами до завадівського (ліхвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу, виявлено фрагменти кісток тварин хозарського фауністичного комплексу, зокрема, вірогідно, з антропогенними пошкодженнями, поодинокі крем'яні гальки та їхні фрагменти, знахідки з інших порід каменю,

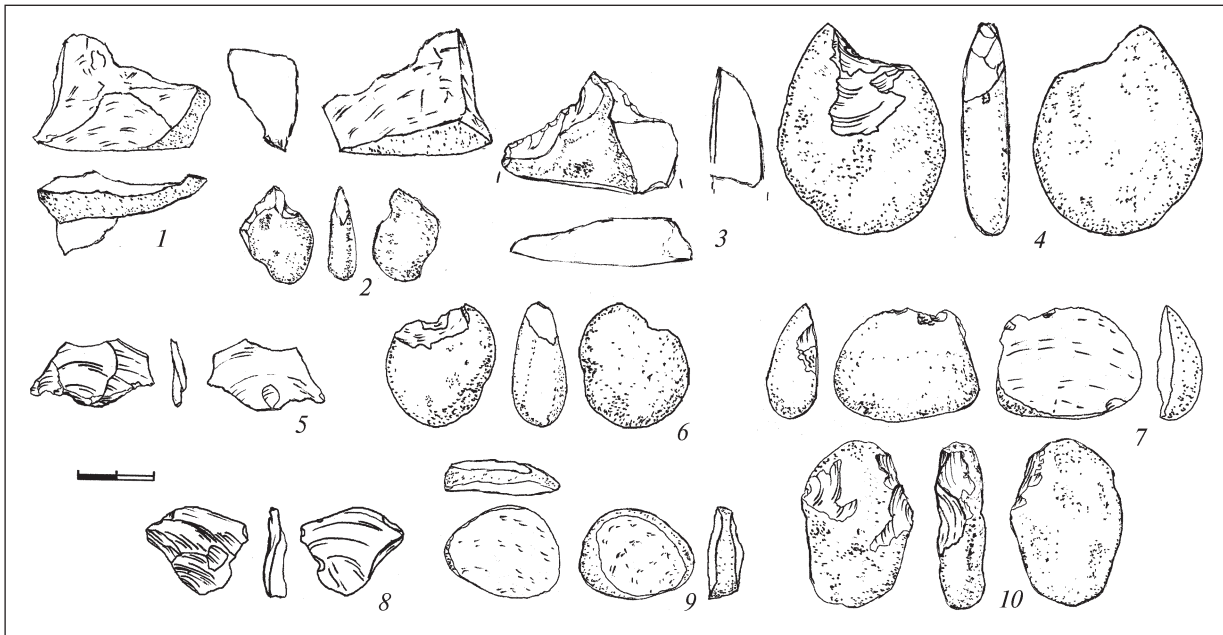

Рис. 3. Меджибіж. Кам'яні вироби з розкопок 2009 та 2011 рр.: 1 — «основний комплекс»; 2—10 — «давній комплекс» (9 — кварцит; інше — кремій)

частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації, зокрема, чоппінг темно-сірого граніту.

У 2011 р. основні дослідження провадилися на різних ділянках так зв. точки 1, тобто в місці розкопок В.К. Пясецького та Л.І. Рековця 1990-х — початку 2000-х рр., а також основного розкопу 2009 р. Крім того, здійснено мінімальне тестування відкладів на новому пункті А, розташованому нижче за течією Південного Бугу, звідки походять вірогідні археологічні та ізольовані палеонтологічні матеріали. У точці 1 виявлені ділянки, відмінні за стратиграфією. Зокрема, вперше виявлена ділянка без алювіальної пачки, яка, проте, містила внизу декілька рівнів залягання давніх артефактів і, не виключено, залишки вогнища. У молодших відкладах, що належать до кінця плейстоцену, також виявлені окремі артефакти. У колонках з алювіальними седиментами завадівського (міндель-риського) часу трапилися порівняно численні та добре збережені фауністичні рештки та поодинокі кам'яні артефакти, виготовлені з різної сировини.

Знахідки із завадівських відкладів Меджибожа

Роботами 2008, 2009 та 2011 рр. у відкладах завадівського горизонту (за Ж.М. Матвіїшиною та С.П. Кармазиненком) виявлені фауністичні рештки, зокрема з різними пошкодження-

ми, поодинокі крем'яні гальки та їх фрагменти і знахідки з інших порід каменю, частина яких демонструє ознаки навмисної модифікації. Ці відклади співвідносяться з 12-м (за: Пясецький 2001) або з 15-м і 16-м (за: Rekovets, Chepalyga, Povodyrenko 2007) літогоризонтами, які вказані автори теж відносять до завадівського (ліхвінського, гольштейнського, міндель-риського) часу. З-поміж кам'яних виробів представлені крем'яні гальки з ознаками обробки, фрагменти та сколи з гальок і галькові знаряддя (рис. 3, 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10), а також знаряддя на сколах, нуклеоподібні уламки, сколи (рис. 3, 3, 5, 8) і лусочки. Якщо розглядати матеріали в цілому, то найближчі аналогії вбачаються в мікрогалькових індустріях нижнього палеоліту. Найточніше матеріали Меджибожа можна визначити як належні до індустрій технологічної моделі 1 (олдованської). Втім, це визначення попереднє, оскільки незвичність техніко-типологічного вигляду матеріалів і відсутність аналогій в українських палеолітичних пам'ятках, природно, змушує бути обережним. Крім того, слід зважати на численність матеріалу. Додамо також, що артефакти з кременю та крем'яних порід характеризуються принаймні двома, іноді відчутно різними ступенями збереження, що, ймовірно, свідчить про наявність на місцезнаходженні слідів двох, можливо, віддалених у часі, епізодів перебування людини. Отже, попередньо можна вирізнити два комплекси знахідок.

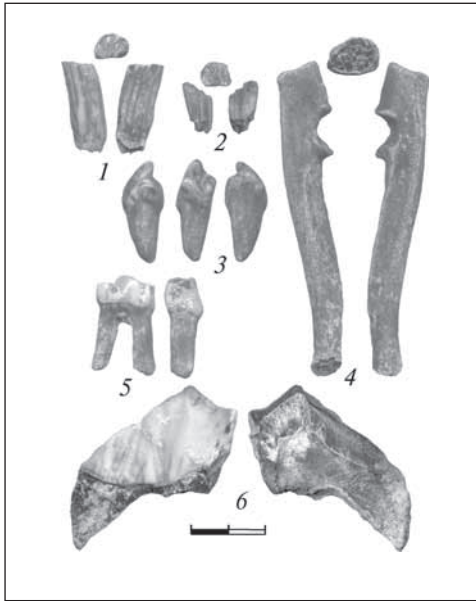

Рис. 4. Меджибіж. Кістки з міндель-риських відкладів: 1, 2 — трогонтерія; 3 — гієни(?); 4 — оленя; 5 — бобра; 6 — носорога (2009 р., польові визначення П.В. Пучкова)

Знахідки так зв. «основного комплексу» походять, як встановлено роботами 2008—2011 рр., зісподу алювіальних піщаних відкладів і стратиграфічно асоціюються з більшістю зразків решток великої фауни. Для виготовлення крем'яних артефактів використовували якісний зеленкувато-коричневий тонкозернистий кремій, можливо місцевий, сеноманського часу (див.: Сеньковский 1977). Утім, точне походження кременів цього типу достеменно невідоме.

Серед знахідок «основного комплексу» є трохи люстровані, непатиновані, з досить гострими гранями лусочки, сколи, зокрема з ретушню, нуклеподібні вироби, фрагменти з ознаками навмисного розколювання. Подібні за сировиною, технікою обробки та ступенем збереженості речі трапляються і в субаеральній колонії відкладів, вік яких попередньо також визначається як зV₁. Частина їх була сконцентрована біля ймовірних залишків вогнища у вигляді розшарованої лінзи потужністю до 15 см овальної в плані форми до 40 см у максимальному перетині. Крім сколів, у добірці також представлені вироби на крем'яних гальках. Можливо, використовувалися й інші породи, зокрема кварц, кварцит і, вірогідно, граніт. Технологічно й типологічно серія виробів має вигляд нерозвиненої та не має жодних аналогій у середньопалеолітичних індустріях.

Знахідки так зв. «давнього комплексу», як встановлено в 2011 р., розміщені стратигра-

фічно нижче «основного комплексу» та походять із відкладень, які залягають на поверхні гранітів і представлені окремими супіщано-глинистими та глинистими лінзами й прошарками. Ці відкладення в субаеральній колонії дуже попередньо визначаються Ж.М. Матвішиною та С.П. Кармазиненком як лубенський алювій. Знайдені тут, імовірно, модифіковані людиною вироби представлені крем'яними гальками з ознаками оббивки, розщепленими гальками, сколами-«дольками» та окремими ретушованими предметами. Ширше тут представлені вірогідні артефакти з інших порід каменю, зокрема кількох різновидів граніту, крем'янистого сланцю, кварцу та кварциту. Особливої уваги заслуговують вироби з граніту, використання якого можна пояснити відсутністю сировини та значних розмірів якісніших порід каменю (Степанчук 2012). Крем'яна сировина інакша ніж речей «основного комплексу» та, дуже вірогідно, місцевого походження, з алювію пра-Бугу. Стан збереженості також відрізняється: поверхня більше вивітрена та обкатана, вкрита гідроокислами марганцю та заліза. Але не виключено, що характеристики кременів «основного» та «давнього» комплексів є наслідком різних умов консервації. Як і серія речей «основного комплексу», предмети «давнього» не мають нічого спільного з технологічно й типологічно розвиненими індустріями та мають аналогії в галькових індустріях нижнього палеоліту.

Збереженість кісток, що супроводжували серію артефактів «основного комплексу», не відрізняється від стандартної для палеолітичних пам'яток (рис. 4). На стан палеонтологічного матеріалу, нетиповий для кістковищ природного походження, вже звертали увагу палеонтологи. Багато кісток демонструють так зв. «зелені», себто свіжі, злами; є й інші ознаки розщеплювання. Знайдено кілька фрагментів кісток припустимо зі слідами кам'яних знарядь (нарізки). Унікальною є знахідка фрагмента таза носорога чи слона з двояковипуклою лінзоподібною зарубкою, антропогенне походження якої підтвердив, зокрема, фахівець з обробки кістки в палеоліті проф. А. Оно. Привертає також увагу оформлений оббивкою фрагмент трубчастості кістки великої тварини (слона чи носорога). Вигляд серії кісток з Меджибожа з розкопок 2009 та 2011 рр. загалом можна пояснити дією різних чинників, але переважає, безперечно, антропогенний.

У відкладах, які містять знахідки «давнього комплексу», трапилося лише кілька фрагментів погано вцілілої кістки.

Обговорення та висновки

Місцезнаходження Меджибіж відоме серед палеонтологів і геологів протягом майже століття. Вперше на наявність тут кам'яних виробів, що, ймовірно, належали давній людині, звернув увагу геолог і археолог-аматор В.К. Пясецький. Від початку XX ст. та донедавна тут час від часу провадилися лише геологічні, палеонтологічні та розвідкові археологічні роботи (В.К. Пясецький, Л.І. Рековець).

Систематичні археологічні дослідження пам'ятки розпочаті останніми роками спільною палеолітичною експедицією ІА НАНУ та Київського національного університету ім. Т. Шевченка за підтримки Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Степанчук та ін. 2010; Матвіїшина та ін. 2010). Основний результат робіт 2008, 2009 та 2011 рр. полягає в тому, що виявлені нові та незаперечні аргументи на користь археологічного статусу місцезнаходження Меджибіж і підтвердження наявності тут культурних шарів. Завдяки залученню палеопедологів підтверджено завадівський вік седиментів, що містять артефакти й рештки фауни великих сухопутних ссавців. Уперше отримані дані щодо наявності в межах місцезнаходження кількох різночасових нижньопалеолітичних комплексів. Безперечний інтерес викликає серія виробів з граніту та інших некрем'яних порід. Дані 2009 і 2011 рр. свідчать на користь визначальної ролі антропогенного чинника в накопиченні тут фауністичних решток. Висхідний культурний горизонт, безумовно, пошкоджений: жодних прикмет жилої поверхні роботами 2009 р. не зафіксовано. Однак у 2011 р. вперше виявлені ділянки без алювіальних седиментів, але з кількома горизонтами залягання артефактів і, можливо, залишками вогнища. Поки що немає однозначних вказівок ні на обставини накопичен-

ня культурних решток, ні на послідовність, умови та чинники подальшого руйнування жилої поверхні та перевідкладення решток життєдіяльності.

Давні пам'ятки, вік яких становить 400—600 тис. р., а інколи сягає 1,0—1,4 млн р., відомі на сусідніх територіях: у Туреччині, Греції, Болгарії та Росії. Територія України географічно є певною перехідною зоною між Центральною та Південно-східною Європою й Кавказом і наступними далі на схід і північ. Окрім того, територія України пов'язана щонайменше з двома вірогідними шляхами поширення людини з Африки через Малу Азію, тобто: а) через Босфор і б) через Кавказ і далі Закавказзя (Степанчук 2010). Зважаючи на це, будь-які нові дані щодо давнього перебування людини на схід від Карпат певною мірою є ключовими для розуміння шляхів, обставин і часу залюднення цих ареалів.

Меджибіж нині єдине в Україні місцезнаходження середньоплейстоценової доби, де кам'яні вироби та фауністичні рештки з ознаками трансформації людиною знайдені в стратиграфічних умовах і в супроводі повного спектру біостратиграфічних свідочств. В археологічному сенсі матеріали Меджибожа найпевніше можуть бути визначені як належні до індустрій технологічної моделі 1 (олдованської, або галькової). Це дозволяє оцінювати Меджибіж як місцезнаходження, яке потенційно дуже важливе для подальших досліджень ранніх етапів освоєння рівнинних просторів на схід від Карпат на початку середнього плейстоцену, тобто близько 400 тис. р. т.

Підсумовуючи, наголосимо, що подальше дослідження місцезнаходження видається вкрай важливим, оскільки пам'ятка, безперечно, є унікальним для України джерелом для реконструкції раннього епізоду проникнення нижньопалеолітичного населення на Східно-європейську рівнину.

Бондарчук В.Г. Фауна солодководних покладів Меджибожа // Збірник пам'яті академіка П.А. Тутковського. — 1931. — II. — С. 105—119.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. — К., 1968.

Геология СССР. — М., 1958. — Т. V. Украинская СССР, Молдавская СССР. — Ч.1. Геологическое описание платформенной части.

Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 12—54.

Гладилин В.М. Найдавніше населення на території України // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 17—50.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду Украины: к VII конгр. ИНКВА (Париж, 1969). — К., 1969. — С. 138—143.

Гожик П.Ф. Геоморфологічна будова долини р. Південного Бугу // Географічні дослідження на Україні. — 1971. — 3. — С. 67—74.

Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звід пам'яток) // Літопис Хмельниччини. — Хмельницький, 2007. — С. 62—73.

- Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. — К., 1961.
- Крокос В.І. Грунтотворчі породи Проскурівської округи // Матеріали дослідження ґрунтів України. — К., 1929. — 3. — С. 11—20.
- Ласкарев В.Д. Общая геологическая карта Европейской России. Лист 17-й. — М., 1914 (Труды геологического комитета. Нов. серия. — 77).
- Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.М., Рижов С.М. Результати палеопедологічних (мікроморфологічних) та археологічних досліджень палеолітичного пам'ятника Меджибож // Фізична географія та геоморфологія. — К., 2010. — 2(59). — С. 123—129.
- Моця Б.О., Толкачов Ю.І. Меджибіж: твердиня над Бугом // Охорона культурної спадщини Київської області: Проблеми. Матеріали. Дослідження. — К., 2006. — С. 145—156.
- Попов В.П., Маринич А.М., Ланько А.И. (ред.). Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968.
- Пясецкий В.К. Среднеашельское местонахождение Меджибож // Vita Antiqua. — 2001. — № 3/4. — С. 125—134.
- Пясецкий В.К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений // Літопис Хмельниччини. — Хмельницький, 2007. — С. 101—110.
- Пясецкий В.К. Додаткові дані про ашельське місцезнаходження Меджибіж // Кам'яна доба України. — 2011. — 14. — С. 20—26.
- Рековец Л.И. Меджибож — местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // Вестник зоологии. — 2001. — 35(6). — С. 39—44.
- Рековец Л.И. Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // Vita Antiqua. — 2001a. — № 3/4. — С. 135—137.
- Рижов С.Н., Матвишина Ж.Н., Пудовкина А.С., Левчук П.А. Стратиграфическое и планиграфическое изучение палеолитической стоянки Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. — 2009. — № 7/8. — С. 60—71.
- Сеньковский Ю.Н. Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР. — К., 1977.
- Степанчук В.М. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 3—12.
- Степанчук В.Н. Нижнепалеолитическое местонахождение Меджибож на Южном Буге: новые данные и интерпретации // STRATUM plus. — 2012. — № 1. — С. 47—65.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // Кам'яна доба України. — 2009. — 11. — С. 25—40.
- Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвійшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджибіж: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — 12. — С. 33—44.
- Толкачов Ю.І. Меджибіж: археологічні дослідження, підсумки та перспективи // Проблеми археології Середнього Подніпров'я. До 15-річчя заснування Фастівського ДКМ. — К.; Фастів, 2005. — С. 355—367.
- Rekovets L., Chepalyga A., Povodyrenko V. Geology and Mammalian Fauna of the Middle Pleistocene Site Medzhybozh, Ukraine // Quaternary International. — 2007. — 160. — P. 70—80.
- Stepanchuk V., Ryzhov S., Rekovets L., Matviishina Zh. The Lower Palaeolithic of Ukraine: Current Evidence // Quaternary International. — 2010. — 223/224. — P. 131—142.

Надійшла 21.03.2012

В.Н. Степанчук, С.Н. Рижов, О.Г. Погорелец

МЕДЖИБОЖ: НИЖНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК К ВОСТОКУ ОТ КАРПАТ

Местонахождение Меджибож известно среди палеонтологов и геологов уже около 100 лет. Впервые на наличие здесь каменных изделий, которые, вероятно, принадлежали древнему человеку, обратил внимание геолог и археолог-любитель В.К. Пясецкий, что проигнорировали палеолитоведы. Таким образом, с начала XX в. и до недавнего времени здесь время от времени проводились лишь геологические, палеонтологические и разведочные археологические работы (В.К. Пясецкий, Л.И. Рековец).

Систематические археологические исследования памятника начаты в последние годы совместной палеолитической экспедицией ИА НАНУ и Киевского национального университета им. Т. Шевченко при поддержке Государственного историко-культурного заповедника «Межибіж». Основные результаты работ 2008, 2009 и 2011 гг. сводятся к следующему. Найдены новые убедительные аргументы в пользу археологического статуса местонахождения Меджибож и подтверждено наличие здесь культуросодержащих слоев. Благодаря привлечению палеопедологов (Ж.Н. Матвишина, С.П. Кармазиненко) подтвержден завадовский возраст седиментов, которые содержат артефакты и фауну крупных наземных млекопитающих. Впервые получены указания на наличие в пределах местонахождения нескольких разновременных нижнепалеолитических комплексов. Данные 2009 и 2011 гг. свидетельствуют об определяющей роли антропогенного фактора в накоплении здесь фаунистических остатков. Исходный культурный горизонт, безусловно, поврежден: следов жилой поверхности работами в 2009 г.

не обнаружено. Впрочем, в 2011 г. впервые зафиксированы участки, лишенные аллювиальных седиментов, но с несколькими горизонтами залегания артефактов и, возможно, остатками очага. Пока отсутствуют однозначные указания на обстоятельства накопления культурных остатков и на последовательность, условия и факторы последующего разрушения жилой поверхности и переотложение остатков жизнедеятельности.

Древние памятники, возраст которых составляет 400—600 тыс. лет, а иногда и 1,0—1,4 млн лет, известны на соседних территориях: в Турции, Греции, Болгарии, России. Территория Украины вследствие географического положения представляет собой переходную зону между Центральной и Юго-Восточной Европой, а также Кавказом и следующими территориями к востоку и северу. К тому же территория Украины непосредственно связана, по меньшей мере, с двумя достоверными путями распространения человека из Африки: через Малую Азию, то есть через Босфор, или через Кавказ и далее Закавказье. Поэтому любые новые данные относительно древнего пребывания человека к востоку от Карпат в известной степени являются ключевыми для понимания путей, обстоятельств и времени заселения этих ареалов.

Меджибож представляет пока единственное в Украине местонахождение среднелепестового возраста, где каменные изделия и фаунистические остатки с признаками трансформации человеком найдены в стратиграфических условиях и в сопровождении полного спектра богатых биостратиграфических свидетельств. В археологическом смысле материалы Меджибожа наиболее адекватно могут быть определены как принадлежащие к индустриям технологической модели 1 (олдованской). Это позволяет расценивать Меджибож как местонахождение, потенциально очень важное для последующих исследований ранних этапов освоения равнинных пространств к востоку от Карпат в начале среднего плейстоцена, около 400 тыс. лет назад. Памятник, бесспорно, представляет собой уникальный для Украины источник к реконструкции раннего эпизода проникновения нижнепалеолитического населения на Восточноевропейскую равнину.

V.M. Stepanchuk, S.M. Ryzhov, O.H. Pohorilets

MEDZHYBIZH: LOWER PALAEOLITHIC SITE TO THE EAST FROM THE CARPATHIANS

The locality of Medzhybizh is well known among palaeontologists and geologists for about 100 years. It was V.K. Pyasetski, a geologist and an amateur archaeologist, who first drew attention to stone artifacts which apparently were products of ancient man activity, but this assumption was ignored by professional archaeologists studying Palaeolithic. Thus, since the beginning of the 20th c. until recently only geological, paleontological and archaeological prospecting (V.K. Pyasetskyi; L.I. Rekovets) were conducted from time to time.

Systematic archaeological research at the site started in recent years by joint Palaeolithic expedition of the IA NASU and Taras Shevchenko Kyiv National University with support of the Medzhybizh State Historic and Cultural Preserve. The main results of 2008, 2009, and 2011 field seasons come to the following. New direct arguments in favour of the archaeological status of Medzhybizh were found and presence of culture layers was confirmed. Owing to the involvement of palaeopedologists (Zh.N. Matviishina, S.P. Karmazinenko) the Zavadivka age of sediments containing artefacts and fauna of large terrestrial mammals was confirmed. Evidence about a few, different in age, Lower Palaeolithic assemblages at the site was obtained for the first time. Data of the 2009 and 2011 demonstrates the defining role of human factor in accumulating of fauna remains here. Original cultural horizon was certainly damaged and no traces of living floor were identified in 2009. However, in 2011, the first areas were unearthed where few horizons of artefacts and likely remains of a hearth were found embedded in likely subaerial sediments. So far there are no unambiguous evidence as to circumstances of cultural remains accumulation, and as to the subsequence, conditions, and factors of destruction of living surface and redeposition of remains of human activity.

Ancient monuments with the age of 400—600 Kyr and sometimes of 1,0—1,4 Myr are known on adjacent areas: in Turkey, Greece, Bulgaria and Russia. The territory of modern Ukraine due to its geographical location is a transitional zone between Central and South-Eastern Europe, as well as the Caucasus and further territories Eastwards and Northwards. Moreover, the territory of Ukraine is directly linked with at least two reliable ways of human expansion from Africa through Asia Minor, i.e. via the Bosphorus, or via the Caucasus and Transcaucasia. Consequently, any new data concerning the early human presence in the East European part of Ukraine are clue for understanding of ways, circumstances, and time of peopling these areas.

Medzhybizh is the only known in Ukraine Middle Pleistocene location where stone wares and remains of man-transformed fauna are discovered in stratigraphic context and are accompanied by a full range of rich biostratigraphic evidence. In archaeological terms materials from Medzhybizh can be most adequately defined as industry of technological mode 1 (Oldowan). This allows the authors to consider Medzhybizh as a locality potentially very important for the further studies on the early stages of settling lowland areas eastward of the Carpathians in the beginning of the Middle Pleistocene, ca. 400 Kyr BP. Undoubtedly, the site appears to be a unique for Ukraine source for reconstruction of the early episode of penetration of the Lower Palaeolithic population onto East European plain.

АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я В СВІТЛІ ДЕНДРОДАТ

Вперше в похованнях ямної культури виявлено добре вцілілу деревину дуба, що уможливило отримання дендрохронологічних дат, а також їх зіставлення з датами ^{14}C .

К л ю ч о в і с л о в а: ямна культура, абсолютна хронологія, ^{14}C датування, дендрохронологічне датування, транспортні засоби.

Проблеми абсолютної хронології ямної культури (ЯК) — одного з найграндіозніших явищ давньої історії Східної Європи — попри значне накопичення дат ^{14}C , все ще лишаються дискусійними. В кургані в м. Кіровоград вперше для ЯК виявлена добре вціліла деревина дуба, за якою визначено дати для трьох поховань, що дозволяє зіставити та відкорегувати дані, отримані методом ^{14}C . Інтерес становлять і знахідки частин транспортних засобів, що супроводжували тут два поховання.

Курган, так зв. Сугоклейська Могила, був розкопаний автором у 2004 р. експедицією Інституту археології НАНУ, яку очолював Ю.В. Болтрик. Колись він входив до курганної групи, що займала східний край плато розміром $4,0 \times 1,5\text{—}2,0$ км на 3 від місця злиття річок Інгул і Сугокля (Сугакля) (рис. 1), знищеної під час будівництва житлового масиву. Єдиний курган уцілів у західній частині міста, в Пд-3 кутку житлового кварталу. На його північній і східній полах стояли торцеві стіни 9-поверхових будинків.

Південний і західний схили насипу були пологі, північний і східний — доволі круті, але те сталося через сучасну будівельну підсипку, що майже повністю знищила цю частину давнього насипу. На східній і південній полах під шаром дерну теж залягало будівельне сміття, а поли були підрізані через неодноразове прокладання комунікаційних мереж, виявлені також рови та бліндажі часів Другої світової війни. На вершині кургану стояла геодезична вишка. Сучасна висота кургану 5,6 м від рівня давнього горизонту (ДГ), діаметр приблизно 50,0 м. У кургані виявлено 26 поховань: 11 ЯК (рис. 2), одне катакомбної культури та 14 бабинської.

Методика розкопок

Курган розкопано бульдозером Т-100 методом паралельних траншей у напрямку Пн—Пд з полишенням проміжних бровок. Ширина основних траншей 4,2—4,7 м, що визначалося особливостями техніки, зокрема радіусом повороту платформи екскаватора, що працював на кінцях траншей для вивезення ґрунту з розкопу, затисненого між будинками. Ширина центральної бровки (5,0 м) була зумовлена розміром фундаменту геодезичної вишки. Через значну висоту центральної бровки після дослідження східної поли кургану та фіксації східного профілю центральної бровки вона була знесена на висоту 4,0 м, і на її місці закладена траншея. Всього отримано сім основних профілів кургану. Для уточнення стратиграфії в східній і центральній бровках були зроблені також поперечні розрізи. За умовний центр прийнята найвища точка кургану, позначена як нульовий репер. Глибини й інші виміри виконані від нього (0) за винятком основних поховань.

Стратиграфія кургану

Архітектура кургану, зведеного винятково над похованнями ЯК, була дуже складна. Найдавнішою була яма (умовно поховання 22) — незавершена чи навмисно полишена. Викид із неї лежав на ПнС на ДГ. Потім на ПдС від цієї ями було здійснене поховання 14, викид з якого перекрив її та тонким шаром був укладений на ПнЗ і З від поховання 14. Над цими могилами було зведено ядро майбутнього насипу у вигляді двох чи трьох кіл валів, складених з вальків щільного зволоженого чорнозему зі значною домішкою рослинності. У Пд-3 частині насипу між валами був прохід завширшки 0,5 м, на початку якого на рівні ДГ зафіксовано костри-

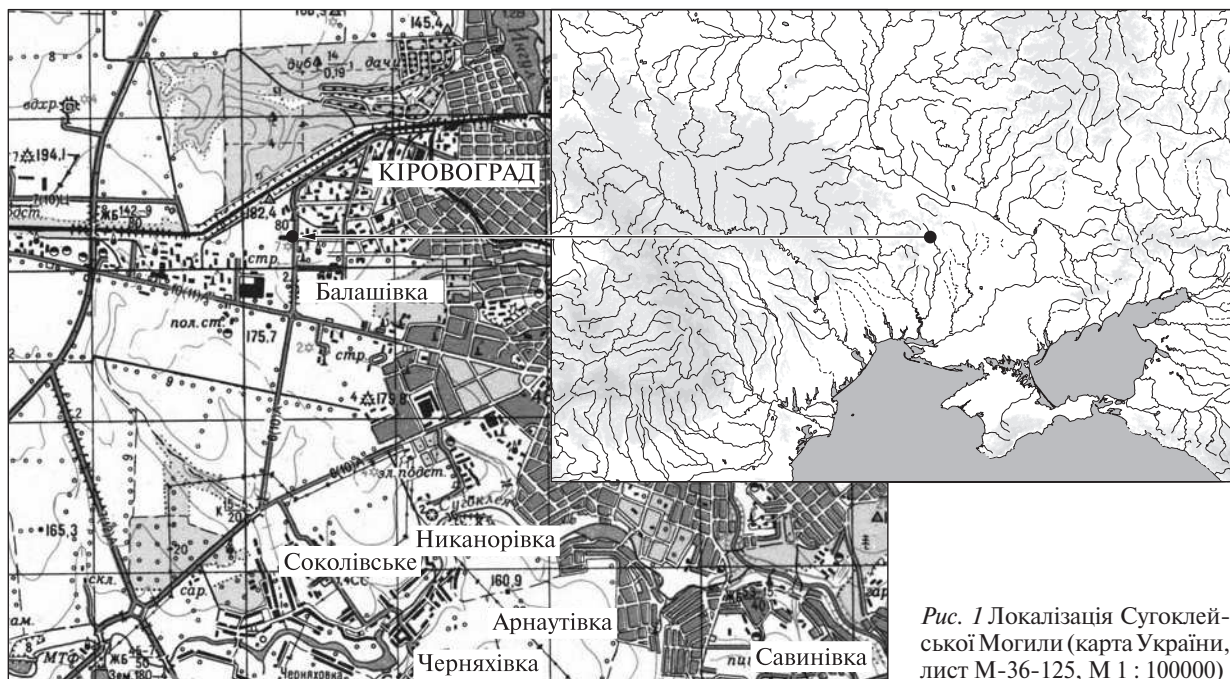

Рис. 1 Локалізація Сугоклейської Могили (карта України, лист М-36-125, М 1 : 100000)

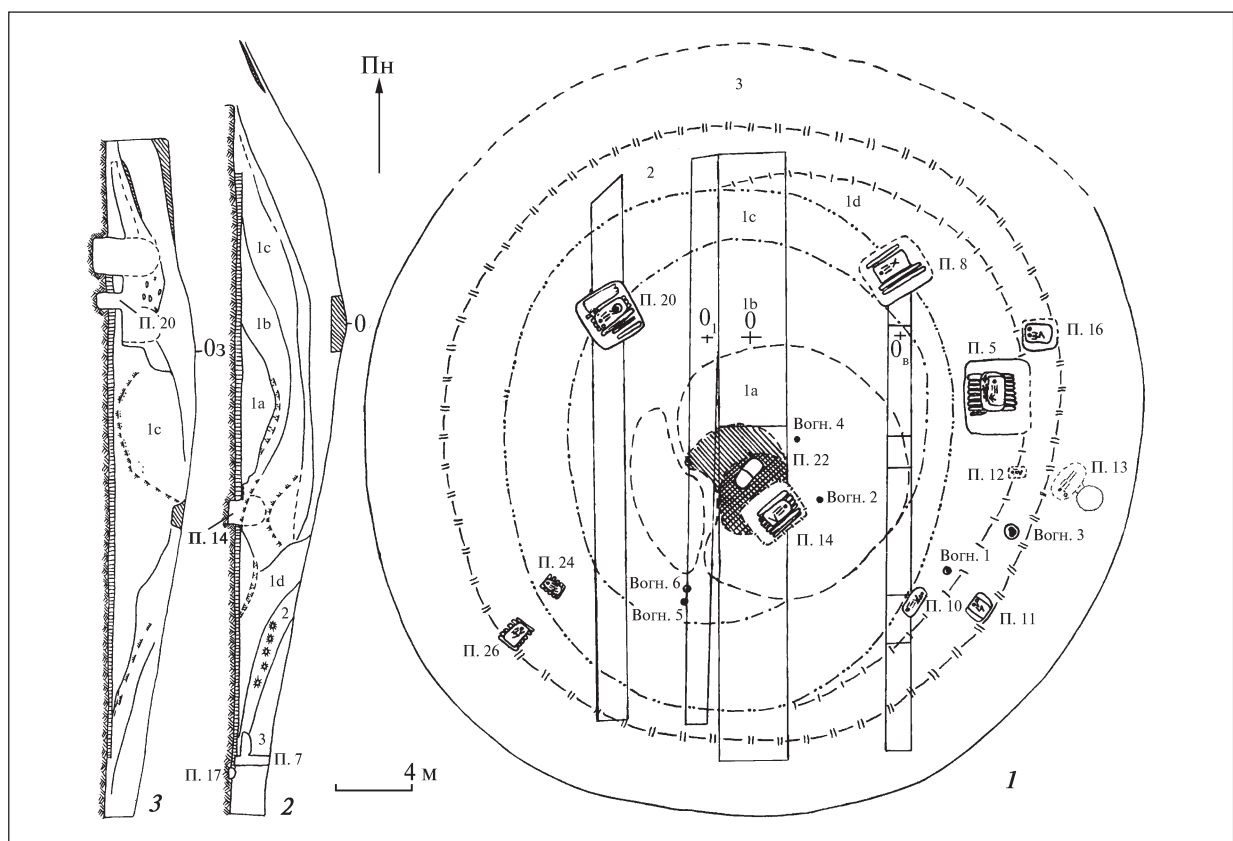

Рис. 2. Сугоклейська Могила: 1 — загальний план з похованнями ямної та катакомбної культур; 2 — східний профіль центральної бровки; 3 — західний профіль західної бровки

ще 6 у вигляді округлої ями з прогорілим ґрунтом і деревним вугіллям. Діаметр кошика 0,50 м, висота стін ями 0,15 м, ґрунт прогорів на

2,0 см. Центр давнього кургану був зміщений на 6,0 м на Пд від сучасного. Висота ядра становила щонайменше 1,6 м, діаметр — 17,5 м.

Надалі зведення насипу продовжили вкладанням чорноземних вальків у нові вали з досить крутими схилами з наступним заповненням простору між ними. Зростання насипу відбувалося в західному напрямку. На схилі одного з таких валів, на південь від першого кострища, виявлено ще одне (№ 5) на глибині 5,1 м діаметром 0,5 м. Висота кургану на цьому етапі становила щонайменше 2,5 м, діаметр — 24,0 м. Надалі насип збільшили до висоти 3,5 м, а діаметр — до 30,0 м. Можливо, з цим насипом пов'язані ще два кострища (2 і 4) у вигляді прогорілого ґрунту й дрібних фрагментів деревного вугілля, виявлених на ПдС від 0. Обидва округлі діаметром 0,2 м. Південна пола насипу була дуже крута. Але зовнішня аморфність ґрунту насипів, простежених в основних профілях, не дозволяє впевнено реконструювати кількість і форму шарів. Чіткіше вони фіксувалися в поперечних розрізах східної бровки. В цей насип послідовно, очевидно з незначною перервою, були впущені поховання 8 і 20. Досипки, що їх перекривали, були зроблені з чорнозему зі значними вкрапленнями глини та мали локальний характер, збільшивши діаметр кургану в Пн-С напрямку до 36,0 м.

Потім у східну полу кургану було впущено поховання 5, і курган знову досипали чорноземом, змішаним з глиною. Висота кургану сягла десь 6,0 м, а діаметр — 39,0 м. Зі зведенням цієї досипки, очевидно, пов'язані два кострища, виявлені в Пд-С секторі (1 і 3). Перше, за 19,0 м від 0, мало форму овальної в плані ями розмірами 0,6 × 0,4 м, орієнтованої ПнС—ПдЗ. Трохи ввігнуте дно було на глибині 4,3 м, простежена висота стін 0,17 м. Ґрунт прогорів на 3,0 см. На дні знайдено перегорілі дрібні кістки й шматочки деревного вугілля. Друге кострище розміщувалося північніше й також мало вигляд круглої ями діаметром 1,0 м. Чашоподібне дно було на глибині 5,9 м. На висоту 0,15 м яма була заповнена деревним вугіллем і перегорілим ґрунтом.

Припускається, що перераховані поховання були здійснені впродовж відносно короткого проміжку часу, на що вказує відсутність чітких меж між шарами насипу, подібні прийоми його зведення, а також добре вцілілий рівень ДГ під усіма шарами. На насипі, поза основним його ядром, чітко простежувався тонкий «утоптаний» шар грязі.

Остання добудова кургану щільним лесовим ґрунтом пов'язана з похованням 10, рівень впуску якого зафіксований у профілі східної бровки. Очевидно, тоді було здійснено й поховання 24, на що вказує розміщення його перекриття на схилі насипу, поверхня якої в тому

місці була дуже ущільнена. Діаметр кургану досяг приблизно 50,0 м. Ще три поховання ЯК були впущені без досипок.

Таким чином, у кургані виділяється три стратиграфічні групи поховань ЯК. Перша включає поховання 22, 14, 8, 20 і 5, з якими пов'язано зведення монументальної земляної споруди. Другу групу становлять поховання 10 і 24 у південній частині кургану. В обох цих групах могили розташовані по колу відносно центру, їх об'єднує також скорчена на спині поза небіжчиків. Планіграфічно найпізніші поховання розміщувались у східному секторі (поховання 11, 12 і 16) та ПдЗ (поховання 26) і здійснені скорчено на боці.

Подальше функціонування кургану пов'язане із впуском поховання 13 катакомбної культури та влаштуванням могильника бабинської культури. Оскільки останній опубліковано (Ніколова, Разумов 2012), тут зосередимося на похованнях ЯК, а також подамо єдине поховання катакомбної культури.

Опис поховань

Опис поховань подамо згідно стратиграфії.

Поховання 22 (основне, кенотаф?, рис. 3, 1) розміщувалося за 7,0 м на Пд від 0. Яма прямокутна в плані, 2,2 × 1,2 м, глибина 1,24 м від ДГ, орієнтована ПнС—ПдЗ. До глибини 0,7 м вона була заповнена лесовим викидом із поховання 14. На цьому рівні з Пн-С боку ями був уступ завширшки 1,2 м. Жодних знахідок у ній не було.

Поховання 14 (основне, рис. 3, 2) було за 9,0 м на Пд-С від 0. Через просідання перекриття в насипі утворилася пустота, добре помітна в східному профілі бровки. Яма прямокутна в плані, 1,8 × 1,1 м, глибина 1,0 м від ДГ, орієнтована ПнС—ПдЗ. Могила була перекрита рослинністю, від якої лишилася біла тлінь, що лежала на тонкому шарі лесового викиду, розміщеному на ПнС від ями. Площа його щонайменше 3,5 × 3,0 м. Поверх нього лежав тонкий шар білої речовини (крейда?), а потім — перекриття із семи дубових колод. Довжина їх 3,0 м, діаметр 0,3 м. З Пн-С боку торці центральних колод були обмазані глиною, а з ПдЗ торці крайньої та центральної колод були обвуглені. Площа цього перекриття 3,2 × 2,1 м.

Скелет чоловіка 30—35 років¹ лежав скорчено на спині головою на ПнС. Руки випростані,

¹ Антропологічні визначення та інші спостереження виконані Л.В. Литвиною.

ноги, зігнуті колінами догори, упали праворуч. Череп забарвлений червоною вохрию, поруч лежав шмат такої само вохри. На дні тлінь від підстилки, а в кутках і по центру стін — ямки від кілків. У Пн-З ямці вцілів фрагмент кілка. Діаметр і глибина ямок 3,0—7,0 см.

Поховання 8 (рис. 4) впущене за 8,5 м на ПнС від 0. На глибині 5,04 м влаштовано уступи, на яких уздовж ями лежало перекриття з дубових колод. Довжина їх 3,0 м, діаметр 0,20—0,25 м. Нижче перекриття (вище могила не простежувалася) яма прямокутна в плані, кутки підкреслені жолобками, $2,2 \times 1,4$ м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 6,46 м (1,42 м від уступів). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростані. Ноги, зігнуті колінами догори, упали. На черепі товстий шар червоної вохри, під яким на лобній частині були вертикальні смуги вохри завтовшки 0,2 см (рис. 4, а; фото 1, І). Череп лежав на подушці з органіки. На потилиці сліди дії вогню. На скелеті та дні коричнева тлінь (шкіра?), забарвлена смугами червоної та чорної фарби завширшки 0,1 см. Покривало займало все дно ями. На дні по кутках і по центру стін були ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 6,0—15,0 см.

Поховання 20 (рис. 5) впущене за 7,0 м на З від 0 з рівня 3-го конструктивного шару. Через просідання перекриття в насипі над похованням утворилася пустота. Яма квадратна в плані, $3,4 \times 3,4$ м. На глибині 5,03 м влаштовані уступи, на які спиралося вкладене вздовж ями перекриття. В центральній і південній частинах воно складалося не менше ніж з дев'яти дубових колод, розколотих навпіл, частина їх просіла в яму. Довжина колод 2,9 м, товщина — 0,3 м. У Пн частині, на уступі, лежав дерев'яний виріб завтовшки 5,0—10,0 см трапецієподібної форми $3,4 \times 0,6$ —0,9 м, видовбаний зі стовбура дуба. Його права бортова частина провалилася в яму. Висота борта 0,4 м, товщина не менше ніж 4,0 см. Можливо, це рештки перевернутого догори дном човна-довбанки, що попервах, мабуть, стояв на лівому борті. Зсередини простежені сліди обробки жиром і смолистою речовинами, а в «кормовій» частині — сліди випалу. У Пн-С частині, теж на уступі, під цим виробом були рештки жовтого ремня? з органічної речовини (шкіра?) завширшки 2,0 см, аналогічні фрагменти виявлені також на перекритті у Пд-С частині. Під дерев'яним виробом лежали рештки колеса (1) — частково на уступі, частково на перекритті, фрагменти якого провалилися в яму.

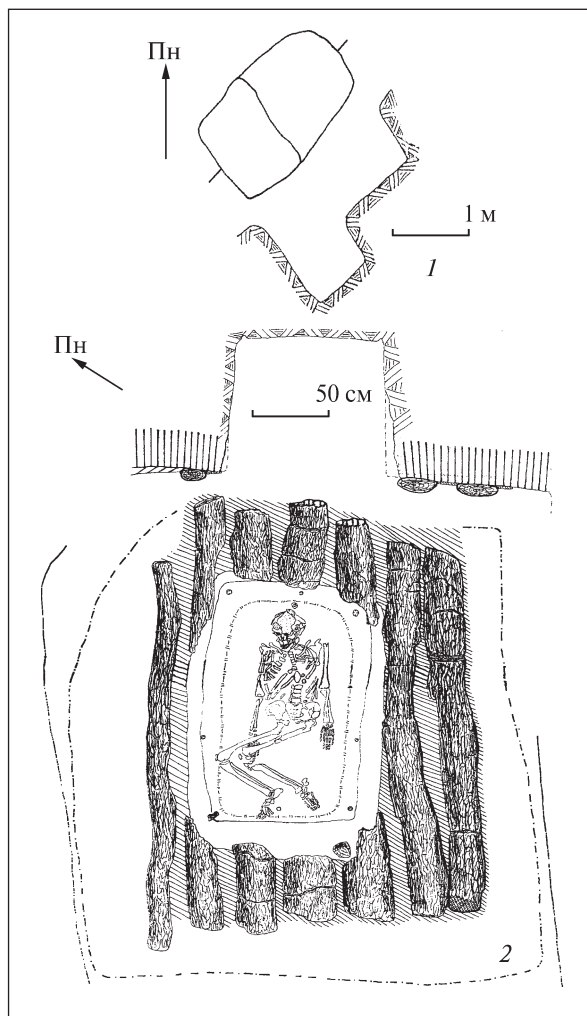

Рис. 3. Сугоклейська Могила: 1 — поховання 22; 2 — поховання 14

Нижче уступу яма прямокутна в плані, $2,1 \times 1,1$ м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 6,48 м (1,4 м від уступу). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростані, ноги, зігнуті колінами догори, впали праворуч. На кістках слабкі сліди вохри, інтенсивніше був забарвлений череп. Ступні стояли на колесі (2), вкладеному на дні. Справа від черепа стояв горщик (3). На дні коричнева тлінь від підстилки, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 8,0 см і завглибшки 7,0—21,0 см. Дерево в них не виявлено.

1, 2. Суцільні дубові колеса з випнутою ступицею збереглися погано. На одному в основі ступиці був жолобок. Реконструйований діаметр коліс 70,0 см, ступиць — 20,0 см, висота ступиць 10,0 см, діаметр отворів 6,0 см (рис. 6, І, 2).

3. Гостродонний горщик яйцеподібної форми з короткою прямою горловиною, зверху та зсередини вкритий розчесами. Край вінця прикрашений заціпами. В основі горловини — го-

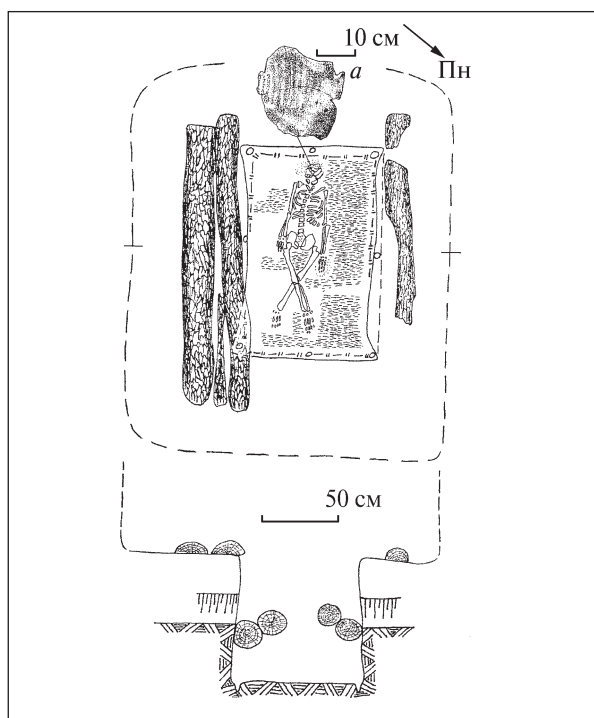

Рис. 4. Сугокейська Могила, поховання 8: а — розмальований вохрою череп

ризонтальна шнурова лінія, від якої вниз спускаються трикутники з потрійних ліній шнура вершинами вниз. У тісті домішка крупнотовченого шамоту. Висота горщика 34,0 см, діаметр вінець 19,0 см, тулуба — 27,0 см (рис. 6, 3).

Поховання 5 (рис. 7) розміщувалося за 16,8 м на С від 0. На глибині 4,58 м виявлено західний край могили, східний був дещо нижче по схилу насипу. Яма прямокутна в плані, $4,7 \times 4,2$ м, орієнтована Пн—Пд. На глибині 4,69—4,81 м залягав верхній рівень перекриття у вигляді дерев'яної рами розмірами $4,2 \times 2,6$ м, на яку вздовж були вкладені оброблені жердини (рис. 7, 1). Товщина брусків рами 5,0 см, жердин — 3,0 см. Значна частина жердин просіла в яму. Дерево вціліло погано. У Пн-С кутку була конструкція у вигляді вкляденого поперек рами бруса, на і під яким лежали вздовж чотири короткі жердини (рис. 8, 4). Можливо, це рештки ярма примітивного рамкового типу (Кожин 1985, табл. 1). Через стан деревини простежити деталі не вдалося. Довжина верхнього бруса щонайменше 1,3 м, ширина — 5,0 см. Біля східного краю рами лежав трохи вигнутий брус (дишло?), вціліла його довжина 1,8 м, ширина 5,0 см.

Нижче, на глибині 4,90—5,02 м, на уступах, лежав другий шар перекриття (рис. 7, 2) з дев'яти вклядених упоперек колод, расколотих навпіл, діаметром 0,2—0,3 м. На кінцях декот-

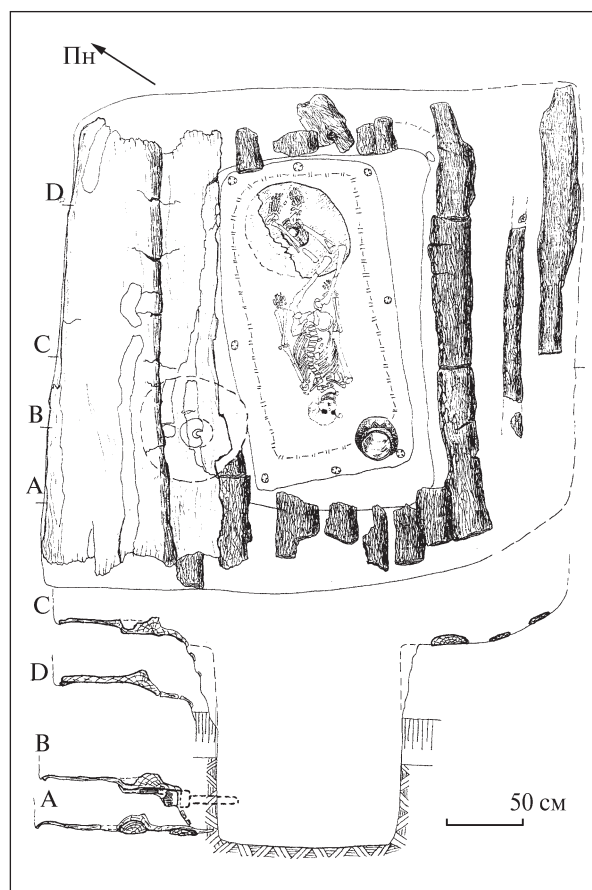
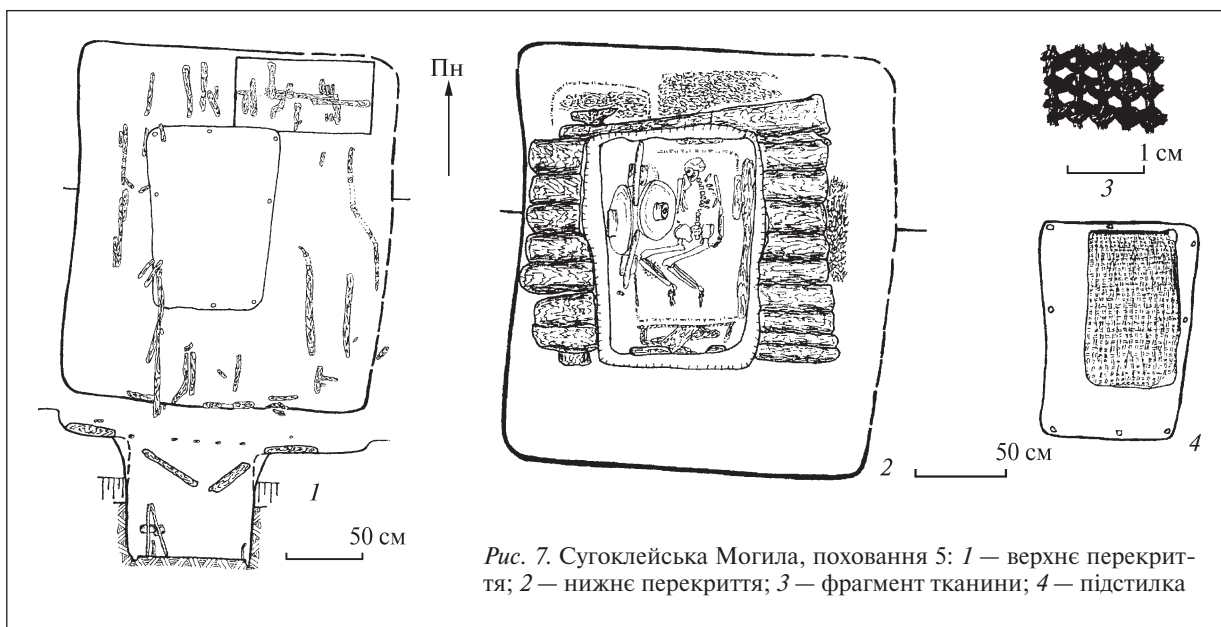
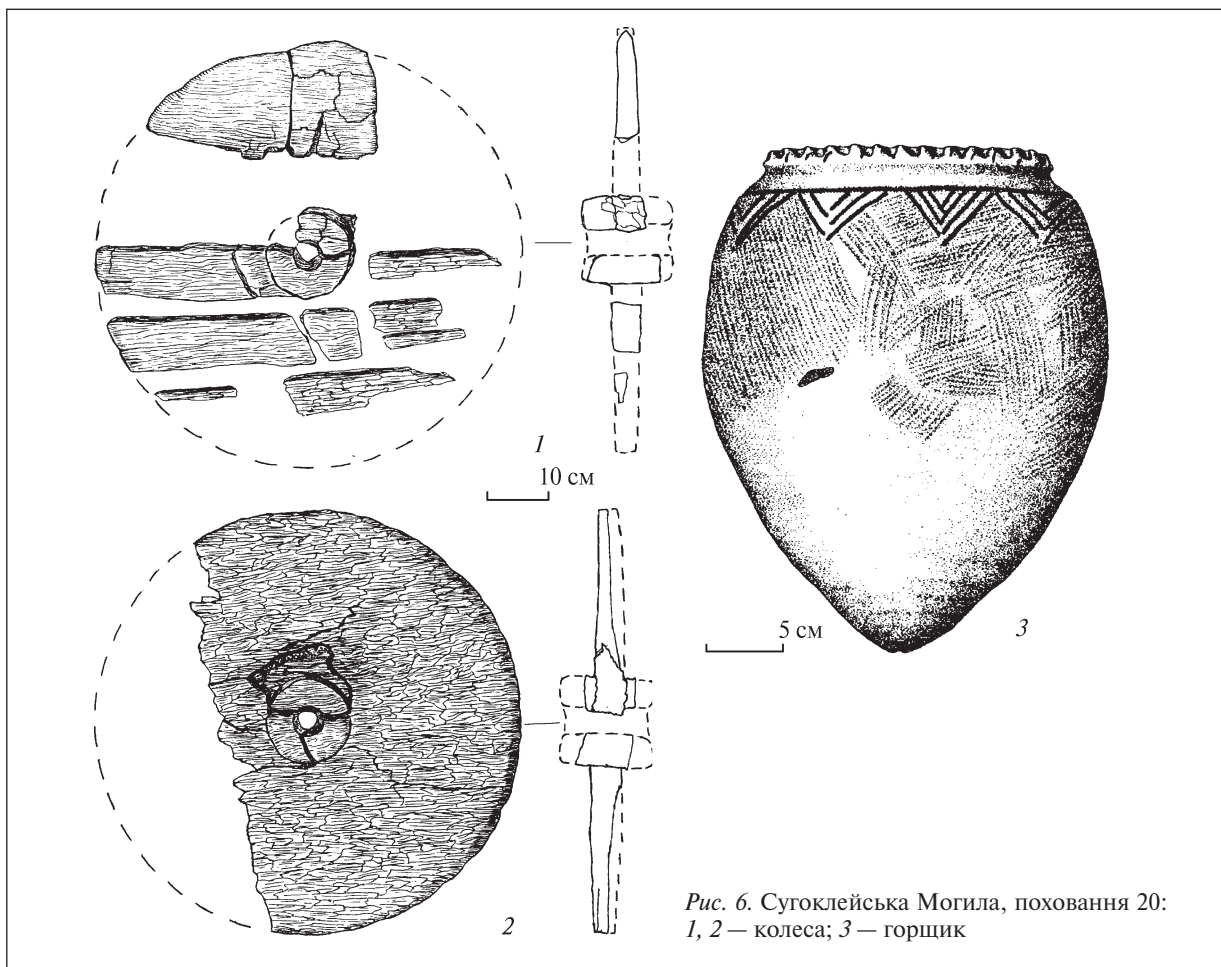

Рис. 5. Сугокейська Могила, поховання 20

рих були виразні сліди від рубального знаряддя. У північній і східній частинах, на уступах, рештки коричневої та білої органічної тліні. З Пн перекриття було обмежене дошкою, до Пн-З частини якої примикав дерев'яний «букраній» (1).

Нижче уступу яма прямокутна в плані, $2,4 \times 1,7$ м (рис. 8, 1), дно на глибині 6,66 м (1,67 м від уступу). У заповненні траплялися рештки обох перекриттів, а також зуб коня. Серед того дерева виявлено предмет (2), а також фрагменти дерев'яних брусків, прямокутних і овальних у перетині, розмірами $5,0 \times 3,0$, $4,0 \times 4,0$ та $2,0 \times 1,5$ см. На дні ями, під західною стіною, стояли чотири колеса (фото 2, 1) приставлені одне до одного. Колеса добре збереглися і мали золотаво-рожевуватий колір (3).

Похований лежав у дерев'яній рамі (рис. 8, 1) із чотирьох тонких дощок, краї яких були вигнуті назовні. Висота їх 21,0 см, товщина 1,0 см, розміри рами $1,9 \times 1,2$ м. Біля Пд стіни рами лежали дві тонкі дошки, що, можливо, нависали над нею. Скелет чоловіка 30—35 років лежав скорчено на спині головою на Пн. Череп повернутий праворуч, руки випростані. Ноги, зігнуті

колінами догори, упали праворуч. Череп і кістки ніг забарвлені яскраво-червоною вохрою. Під правою ногою були фрагменти тканини рослинного походження простого полотняного плетення (рис. 7, 3), а справа від черепа — решт-

ки дерев'яної чаші (4). На дні могили підстилка в п'ять шарів: верхній — біла органічна і коричнева тлінь (шкіра?); нижче — шар із поздовжньо вкладених дерев'яних плашок завширшки 2,0 см, скріплених за допомогою пазів (рис. 8,

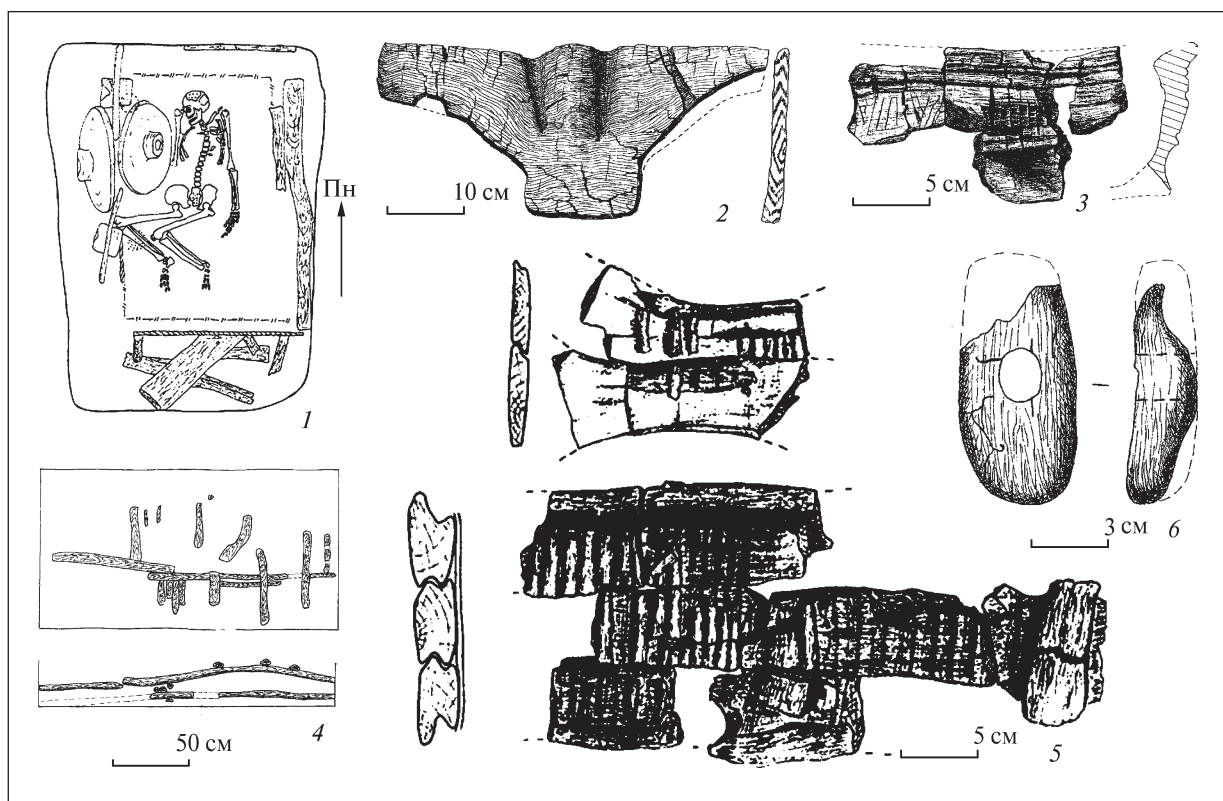

Рис. 8. Сугоклеїська Могила, поховання 5: 1 — план; 2 — дерев'яний «букраній»; 3 — дерев'яна чаша; 4 — фрагмент верхнього рівня перекриття; 5 — фрагменти настилу; 6 — дерев'яний предмет

5). Нижче було два шари стебел комиша? та рослинна циновка простого плетіння. У районі черепа виявлено дві стулки *Unio*. На дні могили по кутках і по центру стін розміщувались ямки напівкруглої форми діаметром 7,0—8,0 см і завглибшки 9,0—13,0 см (рис. 7, 1). На стінах могили — глибокі вертикальні сліди від землерийного знаряддя на зразок кирки.

1. Дерев'яний виріб у вигляді трапецієподібної фігури з боковими заокругленими виступами («рогами»), один пошкоджений кротовиною. У центральній частині — дві неглибокі рельєфні виїмки. Розміри виробу 50,0—20,0 × 20,0 см, товщина 2,0 см (рис. 8, 2; фото 2, 2).

2. Дерев'яний фрагментований підовальний виріб з овальним отвором у центрі. Довжина 7,5 см, ширина 4,5 см, товщина 2,4 см, розміри отвору 2,0 × 1,6 см (рис. 8, 6).

3. Дубові суцільні колеса. В основі ступиць є жолобок. Діаметр коліс 65,0 см, ступиць — 20,0 см, отвору — 6,0 см, висота ступиць 10,0 см, товщина коліс 4,0 см (рис. 9) ².

² На рисунку подано нинішній стан коліс після попередньої консервації.

4. Фрагмент дерев'яної чаші з широким бортиком по краю та плоским? дном. Під вінцями чаша оздоблена різьбленими горизонтальними лініями, на тулубі — вертикальними штампованими. Висота 10,0 см (рис. 8, 3).

Поховання 10 (рис. 10) впусне за 19,0 м на ПдС від 0. На рівні впуску (4,9 м) було перекрите поперек укладеними сімома плахами. Яма прямокутна в плані, 1,7 × 1,2 м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 5,95 м (1,05 м від рівня впуску). Поховання парне. Скелет чоловіка 40—45 років лежав скорчено на спині головою на ПдЗ. Руки випростаті, ноги, зігнуті колінами догори, впали праворуч. У його ногах лежав скелет дитини 10—11 років: скорчено на правому боці головою на Пн. Під черепом дитини рідкою червоною вохрою нанесено рисунок, що нагадує «сердце». Розміри 40,0 × 25,0 см, товщина шару фарби 0,5 см. За його черепом на шарі вохри лежали дрібні кістки тварини. На дні коричнева тлінь, а по кутках могили та по центру довгих стін — скісні ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 4,0—9,0 см без слідів дерева.

Поховання 11 (рис. 11, 1) розміщувалося за 21,0 м на ПдС від 0. Яма прямокутна в плані, 1,35 × 1,05 м, орієнтована ПнЗ—ПдС. На гли-

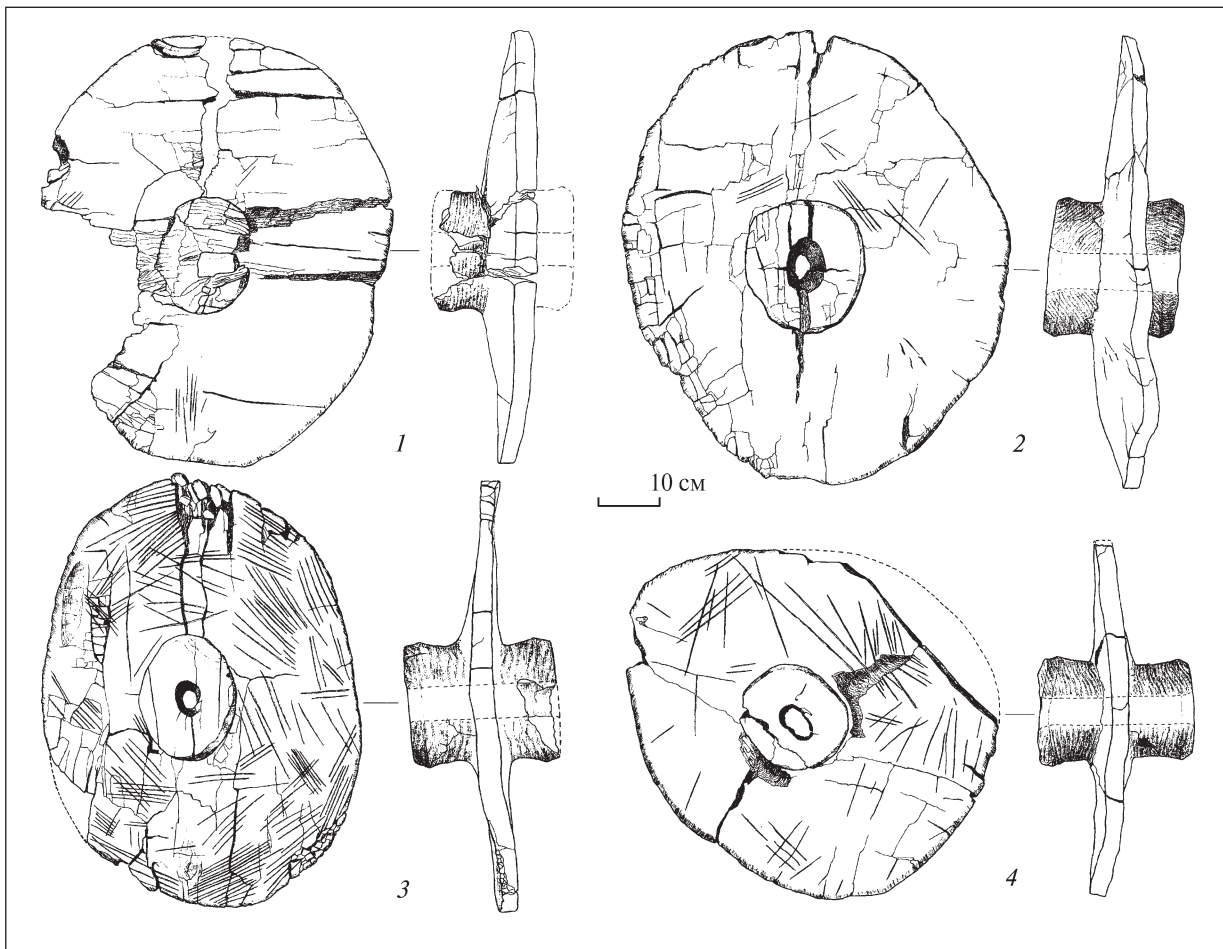

Рис. 9. Сугоклейська Могила, поховання 5: колеса

бині 5,83 м уздовж довгих стін влаштовані уступи, на які спиралося перекриття з п'яти дощок завдовжки 1,2 м і завширшки 0,2 м. Нижче перекриття яма прямокутна із заокругленими кутками, $1,35 \times 0,80$ м, дно на глибині 6,26 м (0,48 м від перекриття). Скелет дитини 5—7 років лежав скорчено на лівому боці головою на ПнЗ. Перед лицем горщик, на дні біла тлінь від органічної підстилки, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 5,0 см і завглибшки 5,0—10,0 см.

Горщик яйцеподібної форми з невисокою горловиною та роздутими плічками. В тісті домішка піску. Зовні та зсередини расчеси. Висота 14,0 см, діаметр вінець 11,6 см, тулуба — 14,8 см (рис. 11, 2).

Поховання 12 (рис. 11, 3) впущене за 18,0 м на ПдС від 0. Яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, $1,10 \times 0,75$ м, орієнтована З—С. Дно на глибині 6,09 м. Скелет дитини віком до 2 років лежав скорчено на лівому боці головою на З. Перед лицем — пляма вохри, за спиною — кістки тварини, на дні — біла тлінь.

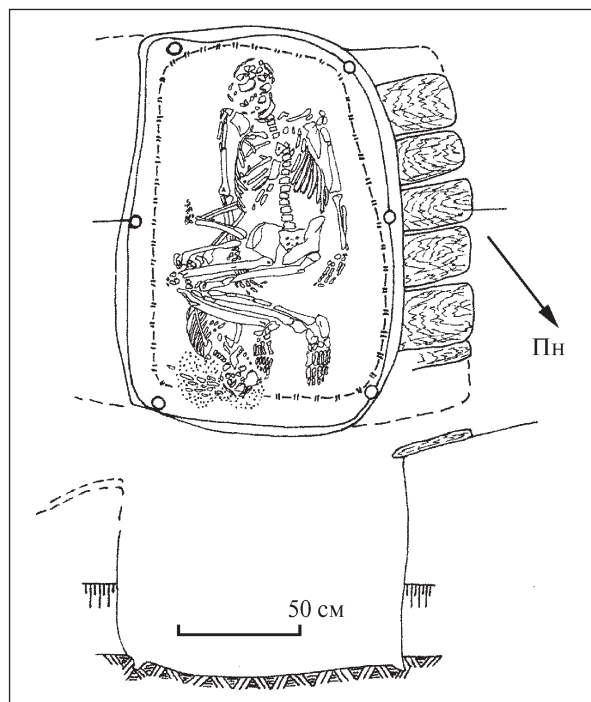

Рис. 10. Сугоклейська Могила, поховання 10

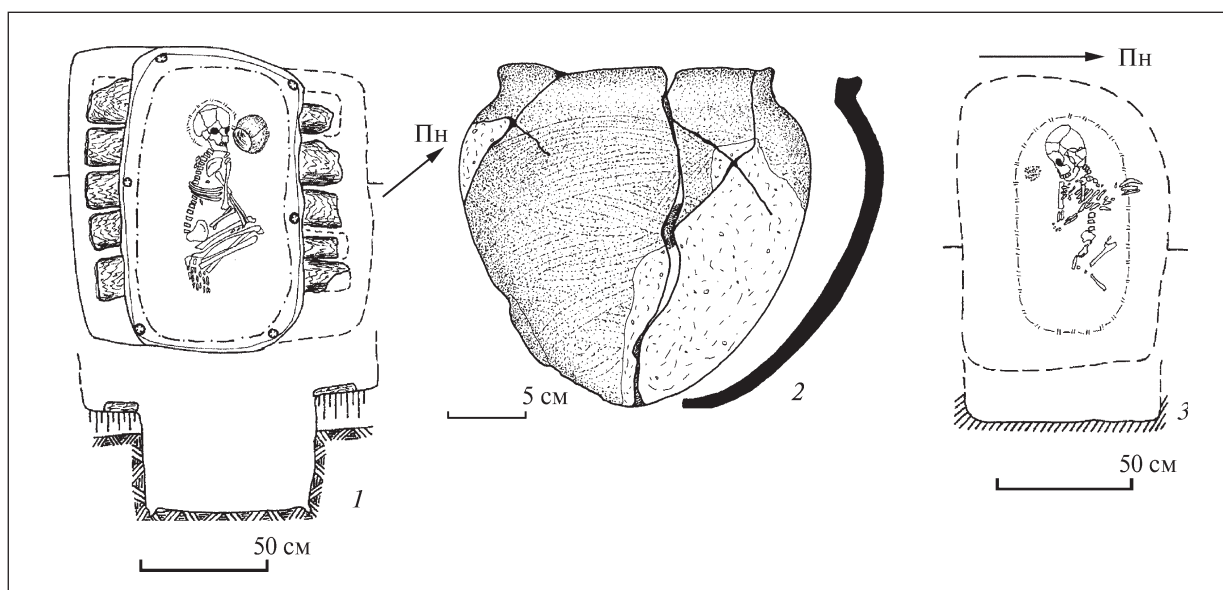

Рис. 11. Сугоклейська Могила: 1 — поховання 11; 2 — горщик із поховання 11; 3 — поховання 12

Поховання 16 (рис. 12, 1) впушене за 17,0 м на С від 0. Північна частина могили зруйнована новітньою траншеєю. На глибині 5,79 м влаштовано уступи, на які спиралося впоперек вкладене дерев'яне перекриття. Нижче нього яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, $1,56 \times 1,15$ м, орієнтована 3—С. Дно на глибині 6,26 м (0,47 м від уступу). Скелет чоловіка 45—50 років лежав скорчено на лівому боці головою на 3. Праворуч на лобній тим'яній кістці сліди травми — отвір $6,7 \times 2,0$ см. Потужний удар призвів до компресійного перелому кістки, травми мозку та смерті. Череп і коліна забарвлені червоною та рожевою вохрою. Ліворуч від черепа розмішувалися горщик (1) і чотири ратиці вівці/кози? (рис. 12, 3), за спиною — дерев'яна булава (2), у заповненні знайдено осколок кременя. На дні коричнева тлінь, під черепом сліди подушки, а по кутках і по центру стін — ямки від кілків діаметром 6,0 см і завглибшки 3,0—5,0 см.

1. Круглодонний горщик яйцеподібної форми з короткою горловиною. Край вінець приплюснутий. На шийці три горизонтальні прокреслені лінії, нижче, до дна включно, — «ялинка» із врізаних ліній та відбитків дрібнозубчастого штампа. В центральній частині орнамент розділений трьома горизонтальними лініями відбитків штампа. Висота горщика 18,0 см, діаметр вінець 19,5 см, тулуба — 23,0 см (рис. 12, 2).

2. Навершя дерев'яної булави грибоподібної форми. Діаметр 4,5 см, довжина держака 30,0 см (рис. 12, 4). Цей виріб унікальний для ЯК, але такі відомі в катакомбних інгульських

похованнях (Bunjatjan, Kaiser, Nikolova 2006, Abb. 83, 2).

Поховання 24 (рис. 13) було за 19,0 м на ПдЗ від 0. На глибині 5,28 м виявлено рослинне перекриття, на якому поперек могили вкладені плахи. Перекриття лежало на схилі передостаннього насипу, тож Пн-З його частина була на 0,15 м нижче за Пд-С. Це дозволяє припустити, що насип зводили одночасно зі здійсненням поховання. Перекриття $1,85 \times 1,55$ м. Нижче нього яма прямокутна в плані з заокругленими кутками, $1,45 \times 0,65$ м, орієнтована ПнЗ—ПдС. Дно на глибині 6,14 м (0,86 м від уступу). Скелет особи 16—18 років лежав скорчено на спині головою на ПнЗ. Руки випростані, зігнуті колінами догори ноги впали праворуч. Під черепом сліди подушки та фрагмент мотузки, на черепі та ступнях — сліди вохри. Невеличкі шматочки вохри лежали біля правої руки та стоп. На дні коричнева тлінь, а по кутках і по центру стін — ямки діаметром 3,0—5,0 см і завглибшки 5,0—7,0 см.

Поховання 26 (рис. 14, 1) впушене за 23,0 м на ПдЗ від 0. Дерев'яне перекриття, вкладене поперек могили, розмішувалося на глибині 5,56 м. Його Пн-С край лежав на 0,13 м вище ніж Пд-З. Можливо, поховання влаштоване на схилі передостаннього насипу, як і попереднє. Яма прямокутна в плані, $1,5 \times 1,0$ м, орієнтована ПнС—ПдЗ. Дно на глибині 6,19 м (0,65 м від рівня впуску). Скелет чоловіка 35—40 років лежав скорчено на животі. Череп на лівій скроні. Ліва рука випростана, права — зігнута, її кисть біля щелепи. Перед лицем лежала рати-

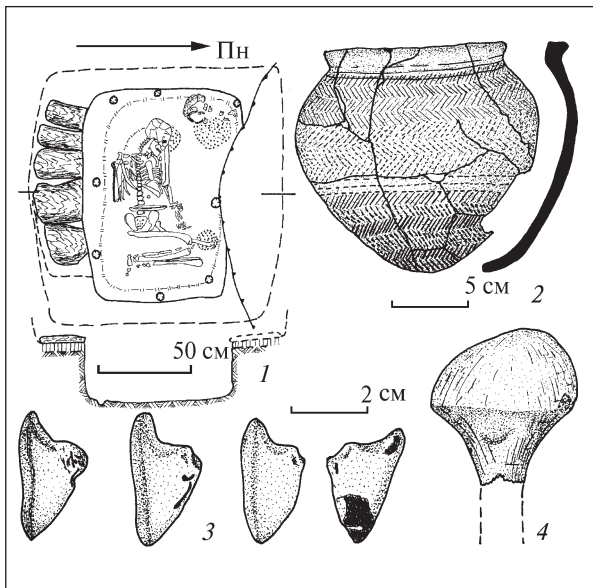

Рис. 12. Сугоклейська Могила, поховання 16: 1 — план; 2 — горщик; 3 — ратиці; 4 — фрагмент дерев'яної булави

ця вівці/кози?, а за лівим ліктем — кістяна трубочка з пташиної кістки з обрізаними кінцями завдовжки 7,0 см і діаметром 1,0 см, поряд — ратиця вівці/кози (рис. 14, 2, 3). Під черепом вохра, а навколо нього тлінь від сплетеного з рослинної сировини виробу. На дні коричнева тлінь від підстилки, а по кутках — ямки діаметром 5,0—7,0 см і завглибшки 4,0—7,0 см.

Поховання 13 — єдине тут катакомбної культури (рис. 15, 1) — впусне за 23,0 м на ПдС від 0. Вхідна яма, округла в плані, була забита глиною. Діаметр її 1,70 м, дно на глибині 7,55 м. Камера влаштована у Пн-З стіні. Округлий вхідний отвір мав діаметр 0,6 м. Тут траплялися рештки дерев'яного заслону. До камери вів дромос завдовжки 0,5 і завширшки 0,5—0,6 м. Овальна в плані камера, 2,45 × 1,60 м, орієнтована ПдЗ—ПнС. Дно на глибині 7,86 м. Скелет чоловіка 45—50 років лежав випростано горілиць головою на ПдЗ. На правому виску вдавлення діаметром 4,0 см від удару тупим предметом. Він спричинив мікротріщини черепа зовні, а також запалення ззовні та зсередини склепіння черепа. Таким чином, чоловік жив якийсь час після травми. Справа від черепа горщик (1), біля правого плеча сокира (2), під лівою лопаткою пірамідальний шмат вохри. На дні коричнева тлінь.

1. Плоскодонний горщик з невисокою горловиною, що завершується комірцем. Ззовні та зсередини вкритий расчесами, а зовні забарвлений червоною вохрою. Висота 12,5 см, діаметр вінець 9,0 см, тулуба — 16,5 см, дна — 8,5 см (рис. 15, 2).

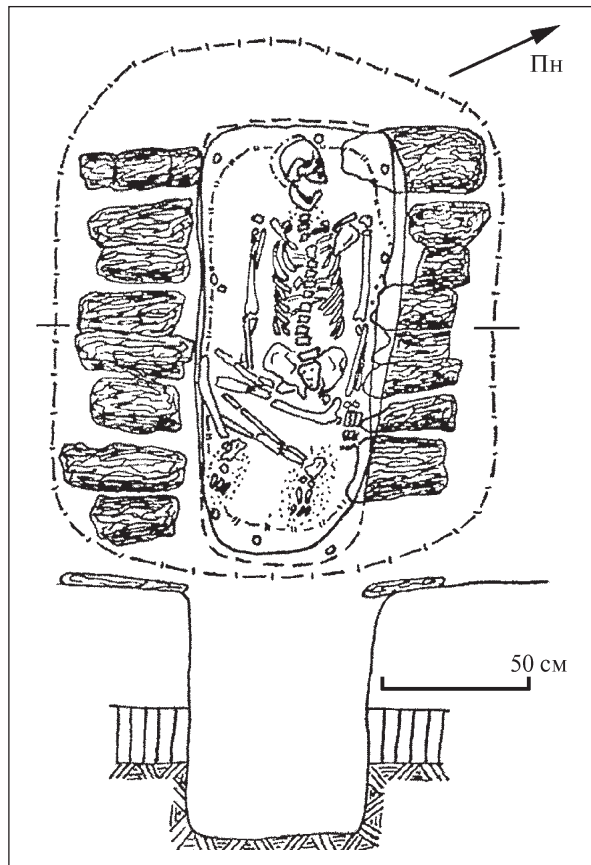

Рис. 13. Сугоклейська Могила, поховання 24

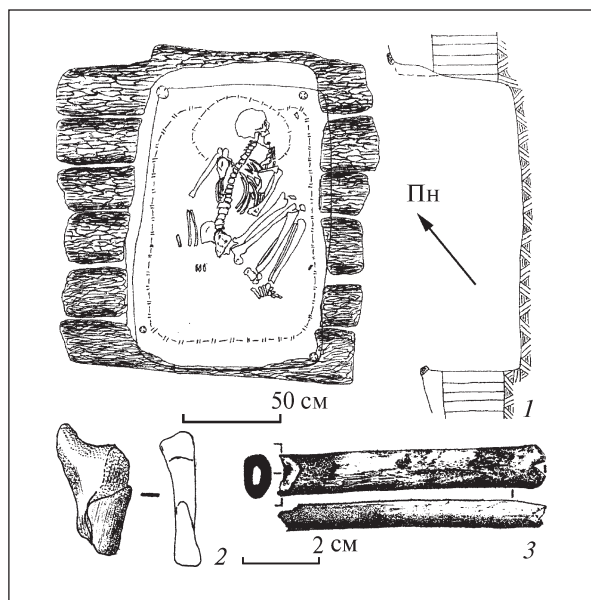

Рис. 14. Сугоклейська Могила, поховання 26: 1 — план; 2 — ратиця; 3 — кістяна трубочка

2. Кам'яна сокира з ледь виділеним обухом. Плоска грань оздоблена прокресленими лініями. Довжина 9,0 см, ширина леза 3,9 см, обуха — 2,8 см, діаметр отвору 2,2 см (рис. 15, 3).

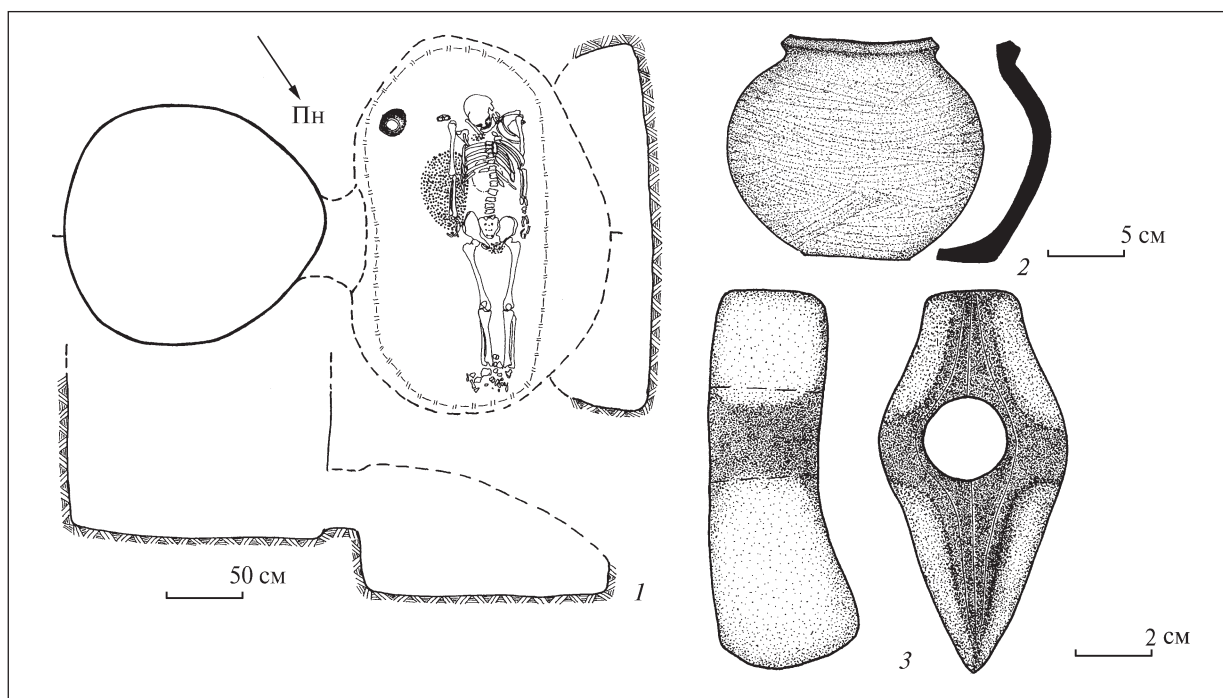

Рис. 15. Сугоклейська Могила, поховання 13 катакомбної культури: 1 — план і перетин могили; 2 — горщик; 3 — кам'яна сокира

Транспортні засоби із Сугоклейської Могили на тлі інших знахідок

Подані тут матеріали ЯК певною мірою унікальні. Це, зокрема, стосується поховань, які супроводжувалися деталями возів. Нині в Північному Надчорномор'ї зафіксовано до 70 поховань ЯК з возами чи їхніми деталями (Избицер 1993; Иванова, Цимиданов 1993; Кульбака, Качур 2000). На цьому тлі наші поховання вирізняються певною оригінальністю. Це, поперше, розміщення коліс. Найпоширенішим у ЯК був звичай вкладати частини розібраного воза, головню колеса, навколо могили, на уступі або перекритті (Избицер 1993). Тут нам відомо лише два поховання, де частини возів були вміщені в могилу, а саме, Етулія 1/14³ (Серова 1981) і Курчі 20/16 (Иванова 1989) у Дністро-Дунайському межиріччі. Ширше такий звичай відомий у ранньокатакомбних племен (Избицер 1993). Винятковим є розташування колеса в похованні 20 — під ногами небіжчика.

Вміщення коліс у могилу у вертикальному положенні сприяло їх збереженню. Стан диска та обода коліс із поховання 5 дозволяє стверджувати, що ними не користувалися повсякдень, і вони (і, можна думати, віз) були виго-

товлені задля поховання, себто з ритуальною метою. Це підтверджує спостереження дослідників, що в поховальному обряді ЯК були задіяні й справжні вози, й, так би мовити, символічного призначення (Алексеева, Шмаглий 1985, с. 20 и др.).

Колеса з Сугоклейської Могили відносяться до типу суцільних дискових. Досі вважалося, що носії ЯК монтували колесо з трьох частин, тож знахідки суцільних коліс піддавали сумніву. Тому сприяло погане їх збереження та спричинене тим міркування, що велике суцільне колесо було важко виготовити (Избицер 1991, с. 99). Однак, схоже, такі колеса робили не тільки для ритуальних возів, а й задіяних у побуті. За оформленням ступиці наші колеса найближчі до знайдених у Подніпров'ї та Криму в похованнях ЯК і ранньокатакомбних: Старосілля 1/10, Болотне 14/28, Кам'янка-Дніпровська 11/9 (Шилов 1975; Корпусова, Ляшко 1990; Черных 1991).

Стан коліс дозволив простежити сліди металевих знарядь, якими їх виготовили. Параметри слідів збігаються з показниками лез бронзових тесел і доліт, знайдених у комплексах ЯК Північного Надчорномор'я (Коробкова, Разумов 2006). Інші дерев'яні деталі важко ідентифікувати. В першу чергу, це стосується брусків і жердин верхнього перекриття поховання 5. Ретельне їх виготовлення дозволяє припустити, що

³ Тут і далі в числівнику вказано номер кургану, в знаменнику — поховання.

вони, можливо, були складовими розібраного каркаса кузова воза на зразок шатра. Дворівневе перекриття з великих колод, нижче яких залягав шар жердин, вкладених поздовж і поперек, виявлено в Молдові — Кетроси 1/8 (Іванова 2001, рис. 3, б), але деталей від воза там не було. Як указувалося, не зовсім зрозумілий і виріб, що лежав у Пн-С частині перекриття, який припустимо міг бути ярмом.

Звернемо увагу на дерев'яну чашу, вперше зафіксовану в похованні ЯК, а також на дерев'яний виріб, виявлений в нижньому перекритті поховання 5. Цей унікальний витвір передає схематично голову бика. Прямих аналогій йому немає, але стилістично він нагадує зоо- та антропоморфні предмети з каменю. Дослідники розглядають їх як скіпетри або навершя жезлів, що втілюють рогате божество, яке, можливо, поєднувало чоловічий і жіночий первні (Кубышев, Нечитайло 1988, с. 115—116). Найближчим до нашого є виріб з пісковика з поховання в Симферополі (там само, рис. 1). У нашому разі витвір, можливо, прикрашав борт візка, оскільки становив разом з розміщеною поряд дошкою ціле. Зауважимо, що «букраній» і припустиме ярмо лежали симетрично на протилежних кінцях Пн краю могили.

Можливо, небіжчик був покладений у кузов у вигляді рами з ретельно оброблених тонких дощок. Не зрозуміло, як вони були скріплені. Те само стосується й способу з'єднання бортів з днищем, що складалося з кількох шарів циновки та дерев'яного каркасу, поверх яких був товстий шар шкіри. Подібна конструкція днища простежена в ранньокатакомбному похованні Боровка 1/17. І.Ф. Ковальова припускає, що там борти кузова скріплювали з днищем через обплітання рами (Ковалева 1999, с. 101). Не зрозуміло, чи було те в нашому випадку за висоти бортів 21,0 см, тим паче, що кузов могли разі брати й покласти в могилу лише частину його.

Незвичний і виріб у вигляді видовбаної колоди, що перекривав поховання 20. Можливо, то був кузов воза, на що вказують покладені в могилу два колеса. Але виникає запитання, чи міг цей великий і важкий виріб — розмірами щонайменше $3,4 \times 0,6$ — $0,9$ м за висоти бортів $0,4$ м — слугувати кузовом, навіть якщо віз призначався тільки для поховальної церемонії? Відповісти на нього складно, оскільки простежити якісь деталі всередині не вдалося, а другий борт не вцілів.

Відомо кілька поховань доби бронзи, в яких виявлено видовбаний зі стовбура кузов воза. Це, зокрема, саркофаги Ухтамишських курганів 1 і 3, датовані середньобронзовим віком Да-

гестану. Але розміри та пропорції їх зовсім інші (Котович, Котович, Магомедов 1980, с. 47—51, рис. 4). Відомий візок з ранньокатакомбного поховання Мар'ївка 11/27 мав днище $1,20 \times 0,75$ м і заввишки $0,15$ см, видовбане як корито зі шматка дерева (Пустовалов 2000, с. 306, рис. 10, 3). Невеликі розміри мала колода в дитячому похованні ЯК Григорівка 3/14 (Тошев, Шахров 1992, с. 58, рис. 4, 5). Стосовно неї припускається, що вона могла імітувати човен чи ноші (там само, с. 69). Таким чином, нашу колоду навряд чи можна розглядати як кузов воза. Вірогідніше, то був човен-довбанка.

Попри те, що стратиграфічно не вдалося точно встановити послідовність поховань 8 і 20, безперечно, впускених після основного поховання 14, вони становлять найдавніший горизонт кургану. За винятком орієнтації, вони ідентичні аж до дерев'яних перекриттів, укладених уздовж могил. Певним хронологічним і культурним їх орієнтиром є горщик із поховання 20 (рис. 6, 3). Такий великий посуд рідко трапляється в могилах, але відомий на поселеннях. Горщик можна зіставити з посудом типу Б з шару 3 Михайлівського поселення (Лагодовська, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 102, табл. XIV, XV). Та й загалом за формою та орнаментациєю він цілком вписується в уявлення про кераміку ЯК, що трапляється від Уралу до Дніпра.

Ми акцентуємо на цьому увагу, оскільки це важливо для визначення культурної належності поховань з возами Східної Європи. Адже рідкісні сукупні знахідки посуду й частин возів у похованнях ЯК спричинили певні розбіжності в їх культурній і хронологічній атрибуції. Найочевидніше це висловив М.А. Турецький: оскільки обряд поховання з частинами воза був доволі рідкісним у ЯК, то низка культурних груп (новотитарівська, старосільська та буджацька), де він представлений наймасовіше, має бути пов'язана з культурами нижньомихайлівсько-новосвободненського кола (Турецкий 2004, с. 33). Що при цьому мав на увазі автор, не зрозуміло: в майкопсько-новосвободненських пам'ятках колеса супроводжували лише два поховання, а в нижньомихайлівських вони не виявлені.

Ми не бачимо підстав розглядати такі поховання поза ЯК, зважаючи, зокрема, й на знахідку в певному сенсі «класичного» ямного горщика в похованні 20 та інші особливості поховального обряду. Через це за аналогії нашим можна навести чимало поховань з частинами возів з різних територій. Але найпоказовішими є вже згадані поховання Курчі 20/16 і

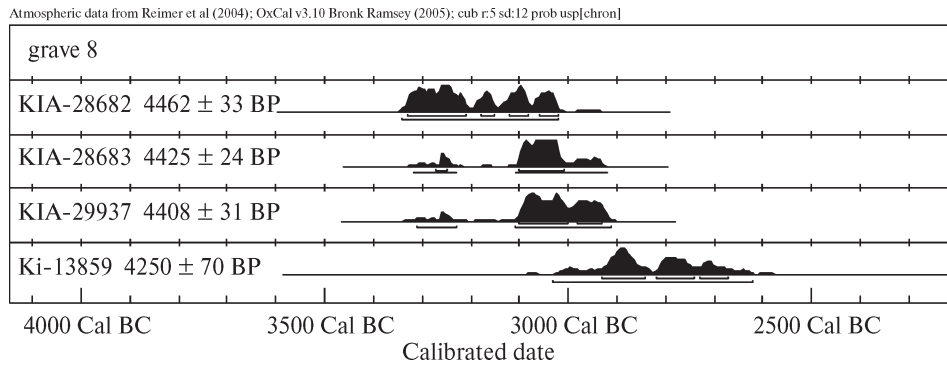

Рис. 16. Сугоклейська Могила, калібрація ^{14}C дат поховання 8

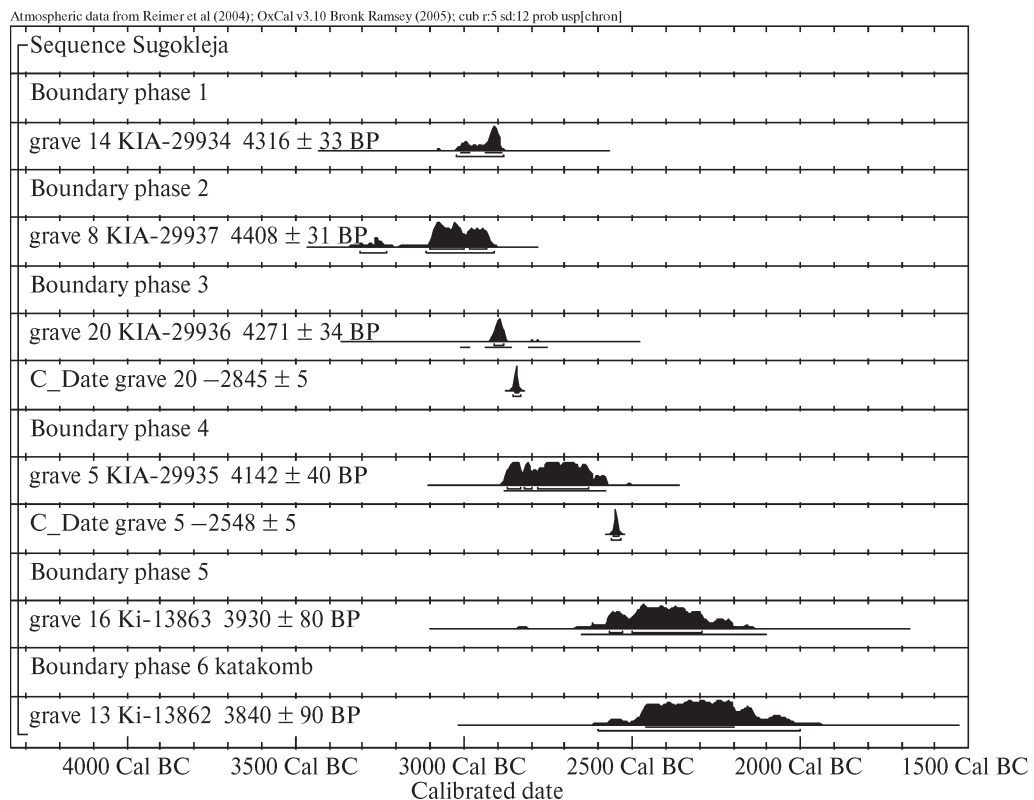

Рис. 17. Сугоклейська Могила, графік калібрації поховань, датованих ^{14}C

Балки 1/57(Ляшко, Отрошенко 1988), з якими представлений могильник пов'язує ціла низка спільних рис.

^{14}C й дендродати поховань ЯК і катакомбної культури

Нагадаємо, простежена така послідовність поховань ЯК: 14, за ним 8 і 20, потім 5, а потім 10. Вони супроводжувалися значними досипками кургану. Замикає цю групу, очевидно, поховання 24. Їх об'єднує розміщення могил по колу та поза скелетів скорчено на спині. Відносна

взаємна позиція поховань — 11, 12, 16 і 26 — не встановлена. За збереження обрядових рис попередньої групи скелети в них лежали скорчено на лівому боці й один — на животі (поховання 26).

Для семи поховань ЯК і єдиного катакомбної культури отримано 13 ^{14}C дат: шість у Київській (Ки) і сім у Кільській (КІА) лабораторіях (табл.). Калібрація їх здійснена за програмою OxCal 3.10. Окрім кісток, порівняно добре вціліла деревина із перекриття могил і коліс дозволила отримати дендродати для трьох поховань (5, 8 і 20), що стали основою для побудови

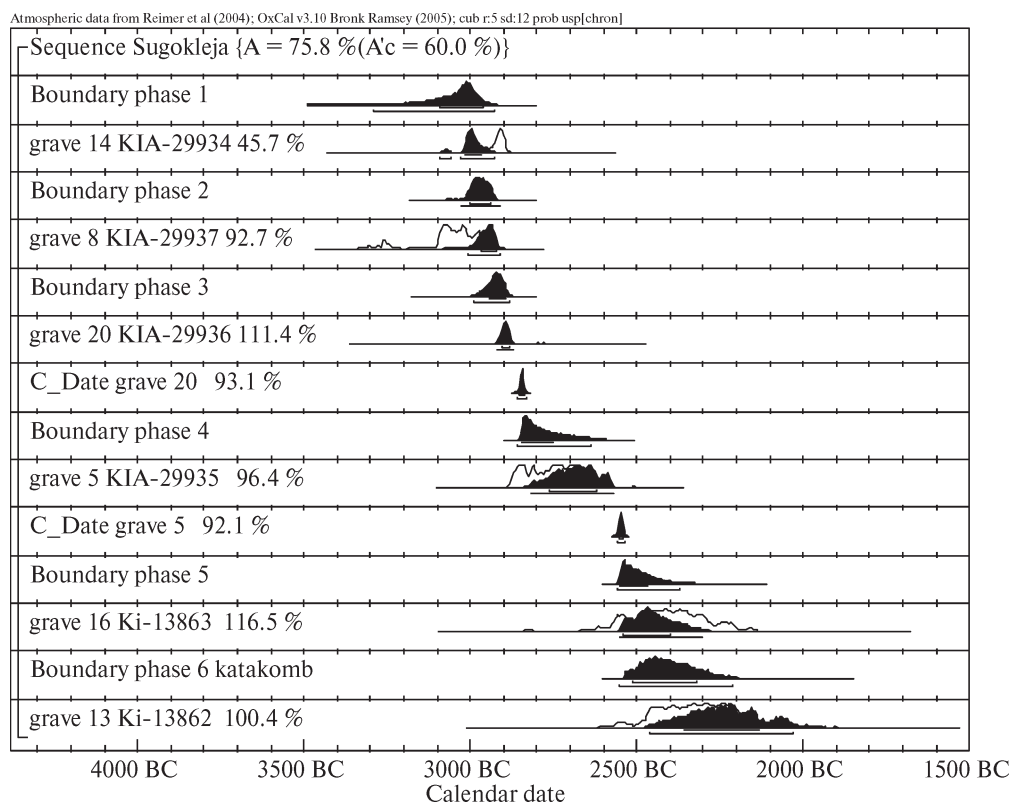

Рис. 18. Сугоклейська Могила, модельний графік датування поховань

Таблиця. Сугоклейська Могила. Радіовуглецеві та дендрохронологічні дати поховань

№ п/п	№ поховання	Матеріал	№ лабор.	Дата ^{14}C	Кал. дата 68,2 %	Кал. дата 95,4 %	$\delta^{13}\text{C} - \%$
1	п. 14	кістка	KIA-29934	4316 ± 33	3006(8,2)2994 2923(60,1)2884	3017(20,8)2976	$-19,65 \pm 0,14 /$ $-18,73 \pm 0,17$
2	п. 20	кістка	Ki-13858	4370 ± 90	3310(1,1)3330 3290(5,5)3230 3110(61,6)2890	3400—2750	
3	п. 20	кістка	KIA-29936	4271 ± 34	2908(68,2)2880	2923(84,9)2864 2807(6,7)2778 2772(1,9)2759 2718(1,9)1707	$-21,36 \pm 0,20$
4	п. 20	дендро-дата				2845 $\pm$ 5 до Р.Х.	
5	п. 8	кістка	Ki-13859	4250 ± 70	2930(32,4)2840 2820(24,6)2740 2730(11,2)2670	3030—2620	
6	п. 8	кістка	KIA-29937	4408 ± 31	3088(18,3)3059 3040(17,6)3011 2984(32,5)2925	3261(2,9)3240 3101(92,5)2917	$-18,9 \pm 0,12 /$ $-23,85 \pm 0,31$
7	п. 8	дерево (кільця 97—94)	KIA-28682	4462 ± 33	3326(2,0)3318 3314(36,9)3228 3172(4,8)3160 3118(2,7)3109 3104(8,9)3083 3065(13,0)3032	3340(46,7)3206 3203(12,4)3147 3143(36,3)3018	$-27,18 \pm 0,14$

№ п/п	№ поховання	Матеріал	№ лабор.	Дата ^{14}C	Кал. дата 68,2 %	Кал. дата 95,4 %	$\delta 13 \text{ C} - \%$
8	п. 8	дерево (кільця 22—28)	KIA-28683	4425 ± 24	3097(62,8)3017 2976(2,7)2971 2946(2,7)2940	3262(5,7)3240 3101(66,8)3005 3003(22,9)2923	$-24,76 \pm 0,13$
9	п. 8	дендро-дата				3100—2900 до Р. Х.	
10	п. 5	кістка	Ki-13860	4630 ± 80	3630(4,2)3600 3530(58,8)3330 3210(3,0)3190 3160(2,2)3130	3650(95,4)3100	
11	п. 5	кістка	KIA-29935	4142 ± 40	2864(13,7)2830 2822(6,1)2807 2778(2,0)2772 2759(17,1)2718 2706(19,1)2660 2651(10,2)2624	2876(91,6)2919 2610(2,9)2598 2589(1,0)2584	$-19,56 \pm 0,26$
12	п. 5	дендро-дата				2548 до Р. Х.	
13	п. 10	кістка	Ki-13861	3470 ± 90	1910—1680	2030(92,3)1600 1590(3,1)1530	
14	п. 24	кістка	Ki-13864	4340 ± 80	3090—2880	3350—2700	
15	п. 16	кістка	Ki-13863	3930 ± 80	2570(7,6)2530 2500(60,6)2290	2650(95,4)2100	
16	п. 13	кістка	Ki-13862	3840 ± 40	2460—2200	2600—2000	

дендрохронологічних шкал для доби ранньої бронзи цього регіону (див.: Neufner 2009).

Зіставлення ^{14}C дат, отриманих у двох лабораторіях для одних і тих само поховань, показує, що вони не дуже пересікаються. Найгірший результат демонструють дані Київської лабораторії. По-перше, її ^{14}C дати мають доволі низьку точність — стандартне відхилення становить ± 70 — 90 . По-друге, із семи дат дві (поховання 10 і 5) слід вибракувати: Ki-13861 3470 ± 90 BP і Ki-13860 4630 ± 80 BP. У першому випадку дата cal 1910—1680 BC (68,2 %) надто пізня та перечить стратиграфічній позиції поховання. Згідно з нею поховання 10 мало бути здійснено пізніше за інші ЯК та навіть катакомбне, впуснені в насип, зведений над ним. У другому випадку впусне поховання 5 постає ранішим за основне поховання 14. Зрештою, дата поховання 5 не співпадає з отриманою для нього в Кільській лабораторії — KIA-29935 4142 ± 40 BP, а також дендрохронологічними, на чому зупинимось далі.

Сумніви викликає й дата поховання 24 — Ki-13864 4340 ± 80 BP, оскільки це стратиграфічно пізніє поховання постає синхронним основному похованню 14 — KIA-29934 4316 ± 33 BP і

старшим за низку стратиграфічно раніших, також датованих методом ^{14}C . Дещо запізною є дата Київської лабораторії поховання 8 на тлі трьох, отриманих у Кільській лабораторії за різними матеріалами, що повністю співпадають (табл.). Відтак, із семи ^{14}C дат Київської лабораторії лише три (поховання 20 і 16 ЯК і 13 катакомбної культури) можна оцінювати як відносно коректні. Але й у цьому разі є певні сумніви щодо рівня достовірності дат поховань 20 і 16. Дата поховання 20 Ki-13858 4370 ± 90 BP або cal 3310—2890 BC (68,2 %) дещо старша та охоплює значно ширший діапазон ніж друга дата цього само поховання — KIA-29936 4271 ± 34 BP або cal 2908—2880 BC (68,2 %), що не підтверджується й даними дендрохронології. Що ж до поховання 16, то його єдина дата — Ki-13863 3930 ± 80 BP або cal 2570—2290 BC (68,2 %) — має надто широкий діапазон, але її можна уточнити через ^{14}C дату інгульського поховання 13 — cal 2460—2200 BC. Остання дата має широкий інтервал, але цілком вписується в межі подібних пам'яток (Кайзер 2011).

Таким чином, достовірнішими постають дати ^{14}C Кільської лабораторії. За ними основне поховання 14 датується cal 3006—2884 BC

(68,2 %). Для поховання 8 є три дати (рис. 16), дві з них отримані за різними кільцями колоди з перекриття і узгоджуються між собою. Третя дата cal 3088—2925 BC (68,2 %) за кісткою людини добре корелюється з датою кілець 22—28 вказаної колоди: 3097—2940 BC (68,2 %). Таким чином, дати перекриття й кістки співпали майже ідеально. Але, на думку К.-У. Heubner і Р. Grootes, поховання можна датувати в доволі широких межах 3100—2900 BC, що пов'язано з калібраційною кривою, яка не дозволяє встановити точнішу дату.

¹⁴C дата поховання 20 лежить у діапазоні 2908—2880 BC (68,2 %), який можна суттєво звужити завдяки дендрохронологічним датам, отриманим за матеріалом колеса та згідно з якими воно було здійснене приблизно 2845 ± 5 BC.

Поховання 5 датується в широкому діапазоні 2864—2624 BC (68,2 %), який не співпадає з дендродатою колеса з цього ж поховання — приблизно 2548 BC. Таке неспівпадіння дат ¹⁴C і дендрохронологічних можна пояснити однією причиною. Оскільки наявні дані ізотопного вуглецю та азоту ($\delta^{13}C$ — 19.56) дозволяють вочевидь виключити «резервуарний ефект», що міг вплинути на ¹⁴C дату кістки людини та подавнити її, то причиною може бути, на думку К.-У. Heubner, те, що порівнювані зразки дуба зі Східної Німеччини та наші доволі віддалені, хоча й демонструють статистично достовірні співпадіння (Heubner 2009).

Для зіставлення хронометричних і стратиграфічних даних ми скористалися Bayesian statistical analysis OxCal 3.10 для побудови вірогідної моделі. На ній (рис. 17; 18) доволі наочно проявилася невідповідність між датами поховань 14 і 8 попри те, що їхня послідовність чітко встановлена. Як вказувалося, навряд чи в цьому разі маємо справу з «резервуарним ефектом», виходячи зі значень $\delta^{13}C$ для кістки людини із поховання 8, а серія дат для цього поховання дозволяє впевнено розглядати їх як коректні. Найвірогіднішим поясненням отриманого розподілу, можливо, є незначна різниця в часі між цими похованнями, що було відзначено в ході розкопок кургану і що поки не можна виявити методом ¹⁴C. У такому разі

з певною долею вірогідності поховання 14 і 8 були здійснені приблизно 3000—2950 BC. В інших випадках археологічні та хронометричні дані добре корелюються (рис. 18).

Дослідження Сугоклеїської Могили не тільки поповнюють джерельну базу з ЯК унікальними знахідками, але й дозволяють дещо інакше поглянути на проблеми її хронології. Серія дат ¹⁴C звідси досить наочно демонструє необхідність критичної їх оцінки. З одного боку, вперше для пам'яток ЯК Східної Європи отримано надійні дати для кількох поховань, зокрема в супроводі транспортних засобів, з іншого — ¹⁴C дати Київської лабораторії в цьому разі демонструють низький ступінь достовірності. Неодноразово вказані протиріччя щодо коректності ¹⁴C дат пам'яток ЯК різних регіонів, несумісності дат, отриманих за різними за вмістом вуглецю матеріалами та в різних лабораторіях, змушує з засторогою ставитися до них і поки що утримуватися від далекосяжних висновків (Rassamakin, Nikolova 2008). Отож, наша серія дат дозволяє суттєво подавнити появу пам'яток ЯК не тільки на Правобережжі Дніпра (верхів'я Інгула та Інгульця), а й у прилеглих до нього лісостепових територіях, між якими спостерігається значна подібність поховального обряду. Якщо досі час ЯК тут ми обмежували cal 2600—2250 BC (Nikolova 1999), то нині нижню межу можна впевнено посунути щонайменше до 3000 BC. Але верхня її межа, як і раніше, чітко не окреслюється. Єдина відносно коректна дата для найпізніших поховань нашого кургану, як відзначалося, має надто широкий діапазон, що не дозволяє уточнити верхню межу його поховань. Такою для кургану ЯК є дата катакомбного поховання 13: 2460—2200 BC.

Безперечно, особливе значення мають перші дендродати для Східної Європи. Хоча то тільки перші кроки, вони вселяють певний оптимізм і націлюють на подальшу ревізію дат ¹⁴C, що намітилася останнім часом, вдосконалення самого методу та корекцію дат через всілякі поправки — себто все, що дозволяє просунутися в уточненні хронології культур доісторичної Європи.

Алексеева И.Л., Шмаглей Н.М. Погребения с повозками ранней поры бронзового века Северо-Западного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 15—22.

Иванова С.В. Погребение ямной культуры с повозкой в Одесской области // История и археология Нижнего Подунавья. Тез. докладов конф. — Рени, 1989. — С. 27—29.

Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2001.

Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археологический альманах. — 1993. — 2. — С. 23—34.

- Избицер Е.В. Конструкция колес повозок эпохи ранней бронзы Восточной Европы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — К., 1991. — С. 99—100.
- Избицер Е.В. Погребения с повозками степной полосы Восточной Европы и Северного Кавказа. III—II тыс. до н. э. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — СПб., 1993.
- Кайзер Э. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья // КСИА. — 2011. — 225. — С. 15—27.
- Ковалева И.Ф. О новом типе деревянных катакомбных повозок // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 97—104.
- Кожин П.М. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. — М., 1985. — С. 169—182.
- Коробкова Г.Ф., Разумов С.Н. К изучению технологии изготовления цельных деревянных колес эпохи ранней бронзы // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2006. — 12. — С. 87—91.
- Корпусова В.Н., Ляшко С.И. Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму // СА. — 1990. — № 3. — С. 166—175.
- Котович В.Г., Котович В.М., Магомедов С.М. Ухтамышские курганы // Северный Кавказ в древности и в средние века. — М., 1980. — С. 43—61.
- Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Кремневый скипетр Васильевского кургана // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 107—118.
- Кульбака В., Качур В. Индоевропейські племена України епохи палеометалу. — Маріуполь, 2000.
- Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.
- Ляшко С.И., Отроценко В.В. Балковский курган // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 40—64.
- Ніколова А.В., Разумов С.М. Поховання культури Бабіне Сугоклеїської Могили // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 96—108.
- Пустовалов С.Ж. Курган «Тягунова Могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 296—321.
- Серова Н.А. Исследования кургана у с. Этулия // Археологические исследования в Молдавии в 1974—1976 годах. — Кишинев, 1981. — С. 58—70.
- Тоцев Г.Н., Шахров Г.И. Раскопки курганный группы у с. Григорьевка Запорожской области // ДСПК. — 1992. — 3. — С. 49—70.
- Турецкий М.А. Развитие колесного транспорта у племен ямной культуры в степной зоне Восточной Европы // Археологические памятники Оренбуржья. — 2004. — VI. — С. 31—37.
- Черных Л.А. Деревянная повозка из катакомбного погребения у г. Каменка-Днепровская // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 137—149.
- Шилов Ю.О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я // Археологія. — 1975. — 17. — С. 53—61.
- Bunijatjan K.P., Kaiser E., Nikolova A.V. Bronzezeitliche Bestattungen aus dem Unteren Dneprgebiet. — Langenweissbach, 2006 (ZAKS. — 8).
- Heußner K.-U. Dendrochronologische Untersuchungen zu den Scheibenrädern aus dem Kurgan Sugokleja, Stadt Kirovograd/Ukrain // Eurasia Antiqua. — 2009. — 15. — S. 235—237.
- Nikolova A.V. Radiocarbon Dates from the Graves of the Yamnaya Culture at the Ingulets River (the Kirovohrad Region) // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150—1850 BC. — Poznan, 1999. — P. 81—102 (BPS. — 7).
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V. Carpathian Imports and Imitations in Context of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Black Sea Steppe Area // Import and Imitation in Archaeology. — Langenweissbach, 2008. — S. 51—87 (ZAKS. — 11).

Надійшла 23.03.2012

А.В. Ніколова

АБСОЛЮТНАЯ ХРОНОЛОГИЯ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В СВЕТЕ ДЕНДРОДАТ

Публикуются результаты раскопок кургана в г. Кировоград, в частности 12 древнейших погребений — 11 ямной культуры и катакомбное. Насыпь представляла собой сложное земляное сооружение, возведенное над погребениями ямной культуры. Два погребения (5 и 20) сопровождалось частями транспортных средств (колеса и другие детали) и иными уникальными находками (деревянные булава, сосуд и др.).

Погребения не только пополняют источниковую базу по ямной культуре, но и, что особенно важно, благодаря относительно хорошему сохранению древесины дуба, впервые получены дендродаты, дополненные ¹⁴C датами двух лабораторий — Киевской и Кильской.

Анализ дат позволяет обратить внимание на два обстоятельства. Первое — при наличии значительного количества датированных методом ^{14}C погребений ямной культуры к ним следует относиться очень критически, в частности из-за случаев их несоответствия стратиграфической позиции погребений (в частности, и в нашем случае), а также расхождений, полученных по разным углеродосодержащим материалам и в разных лабораториях. Второе — опираясь на первые дендродаты, которые согласуются с датами ^{14}C Кильской лаборатории и не противоречат стратиграфической позиции погребений, появление памятников ямной культуры на Правобережье Днепра (верховья Ингула и Ингульца и прилегающие территории) можно уверенно датировать не позднее 3000 BC.

A.V. Nikolova

ABSOLUTE CHRONOLOGY OF YAMNA CULTURE IN THE BLACK SEA NORTH AREA IN LIGHT OF DENDROCHRONOLOGICAL DATES

Presented are the results of excavations of a barrow in Kirovohrad, namely of 12 ancient burials: 11 of Yamna culture and one of Catacomb culture. The mound formed a compound earth structure erected over Yamna culture burials. Two graves (5 and 20) contained carriers' elements (wheels and other details) and other unique finds (a wooden maul, a vessel, etc.).

The graves not only enrich the source base of Yamna culture, but what is more important, owing to relatively well preserved oak, wood dendrodates were obtained, which were supported by C14 dates in Kyiv and Kiel laboratories.

Analysis of the dates allows the author to draw attention at the two circumstances. First, a significant number of Yamna culture graves dated with C14 method should be viewed critically, for instance, because of cases where they do not correspond to burials' stratigraphic position (namely, in our case), and also discrepancies obtained from various carbon-containing materials and various laboratories. Second, based on the first dendrological dates corresponding to C14 dates by Kiel laboratory and not contradicting the burials' stratigraphic position, the occurrence of Yamna culture sites in the Dnipro River right bank region (the Inhul and Inhulets Rivers upper regions and adjacent areas) can be certainly dated not later than 3000 BC.

І.О. Снитко

ЩЕ РАЗ ПРО МЕЖІ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА*

Зроблено спробу територіальної ідентифікації меж Ольвійської держави в контексті її історичного, політичного, соціально-економічного та культурного розвитку.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, поліс, хора, територія.

Попри тривале дослідження Ольвійського поліса питання його територіальних володінь, починаючи від доби грецької колонізації та надалі, досі дуже актуальне. Розв'язання цієї проблеми стримується різними підходами до встановлення можливих територіальних меж цієї держави, а також різною концептуальною оцінкою Ольвії як одного з найзначніших центрів античної цивілізації в Північ-

ному Причорномор'ї, а саме відмінностями у визначенні особливостей його політичної, соціально-економічної, культурної генези та просторово-структурного розвитку. Розробки в цьому напрямі розпочалися ще наприкінці 1960-х рр., коли такі науковці як В.Д. Блаватський, Я.В. Доманський, Н.В. Шафранська та Л.М. Славін чітко сформулювали саме поняття «хора Ольвійського поліса» стосовно навколишніх поселень і городищ (див.: Буйських 2007а, с. 67). Надалі ця проблема постійно була в полі зору багатьох дослідників. Для обґрунтування меж Ольвійської держави у певні періоди її розвитку вчені висували різ-

* Світлій пам'яті друга та колеги В.М. Отрешка присвячується.

ні критерії. Наведемо найхарактерніші та найважливіші з них¹.

1. Подібність матеріальної культури пам'яток, розміщених на території Надчорномор'я — від гирла р. Інгулець і Нижнього Подніпров'я на сході до Одеської затоки на заході (Бураков 1976, с. 9—10; Рубан 1985, с. 31; Буйських, Былкова 1991; Буйських 2004; Былкова 2000; Редина и др. 2008).

2. Особливості об'ємно-планувального характеру жител, їхньої конструкції та прийомів будівельної техніки на поселеннях довколишньої території Ольвії (Крыжицкий 1982, с. 148—149; 1993; Былкова 2000; Редина и др. 2008).

3. Поховальний обряд і його особливості в окремих мікрорегіонах Нижнього Побужжя (Снитко 2009б; 2011б; Редина и др. 2008, с. 151—154; Kaczanowski, Kosydarski, Niedzwiecka 2008).

4. Подібність розвитку пам'яток цієї території в межах певних етапів (Отрешко 1981, с. 34; Рубан 1985, с. 31; Буйських, Отрешко 2009).

5. Ареал знахідок ольвійських монет (Диамант 1978; Абикулова, Пиворович 1982; Рубан 1985, с. 31; Рубан, Урсалов 1986).

6. Ареал знахідок епіграфічних документів за межами Ольвії, особливо римського часу, — присвят Ахіллу Понтарху, Герою та Аполлону Простату (Лейпунська 1970; Русаева 1975; Отрешко 1979, с. 85; Карышковский 1993; Снытко 2009; 2009а).

7. Просторові чинники — наближеність/віддаленість пам'яток від Ольвії (Зуц 1969; Лапін 1971).

8. Культурно-територіальні лакуни між поселеннями окремих мікрорегіонів (Буйських 1986, с. 19).

9. Відповідність Нижнього Побужжя основним принципам організації колоніальних давньогрецьких полісів (Буйських 1997; 2008; 2009, с. 231, 238; 2011; Снытко 2011; 2011а).

10. Аграрний кадастр, який могла освоїти Ольвійська держава (Шишкин 1982, с. 241, рис. 4; Крыжицкий, Щеглов 1991, с. 49, рис. 3; Буйських 2009, с. 234—236, рис. 3), використовуючи задля того весь свій демографічний потенціал (Крыжицкий и др. 1989, с. 100; Буйських 2009, с. 231; Буйських, Отрешко 2009; Снытко 2009, с. 186; 2011в).

Враховуючи ці критерії, територію Ольвійського поліса визначають у межах півострова, утвореного Бузьким, Дніпровським і Березан-

ським лиманами, а також протилежних його узбереж (Крыжицкий и др. 1989, с. 9). Такі природні межі Ольвійської держави визнають більшість дослідників (Зуц 1969, с. 86; Wasowicz 1975, р. 63—64; Славин 1976, с. 185; Брашинский 1977, с. 303; Марченко 1980, с. 139; Отрешко 1982, с. 34; Буйських 1986, с. 25; 1997; 2009, с. 231; Крыжицкий и др. 1989, с. 8—11, 21, рис. 3; с. 98, рис. 35; с. 157, рис. 57; Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 161—168; Снытко 2011, с. 464—465). Вірогідно, цих меж дотримувалися й навколишні варварські племена (Русаяева, Скржинская 1979, с. 29; Крыжицкий и др. 1989, с. 9). Володіння держави у VI—III ст. до н. е. та пізніше не сягали північніше широти сучасного м. Миколаїв (Рубан 1975, с. 88; Марченко 1980, с. 139; Отрешко 1982, с. 34; Буйських 1986, с. 25; 1997, с. 17; 2009, с. 232—233).

Що стосується поселень, розташованих на захід від найвірогідніших меж Ольвійського поліса (від гирла Тилигульського лиману до Одеської затоки) та на схід (Нижнє Подніпров'я), то причетність їх до Ольвійської держави нез'ясована, хоча вони мають деякі риси, притаманні пам'яткам хори Ольвії. По-перше, на цих поселеннях в обігу були переважно ольвійські гроші, що дало привід відносити ці території до Ольвійського поліса (Диамант 1978; Рубан 1985, с. 31; Рубан, Урсалов 1986, с. 52). По-друге, чимало спільного простежується між матеріальною та духовною культурою цих поселень і населення хори Ольвії (Диамант 1974; Буйських, Былкова 1991; Былкова 2000; Редина и др. 2008; Kowal 2008), особливо в поховальному обряді, який практично не відрізняється від традицій ольвіополітів (Козуб 1974; Парович-Пешикан 1974; Папанова 2006; Редина и др. 2008, с. 151—154; Снитко 2009б).

Але, покладаючись лише на перелічені чинники, не можна вважати ці території Ольвійською державою. Можна лише констатувати, що ці землі, безперечно, входили до сфери політичних, економічних і культурних інтересів Ольвії та були складовою внутрішнього її ринку. Адже досі достеменно невідомо (див.: Крыжицкий и др. 1989, с. 9; Отрешко, Буйських 2009), чи охороняли та використовували їх ольвіополіти (Диамант 1978, с. 249), були вони ольвійською «пересею» (Брашинский 1977, с. 303), належали кільком грецьким полісам (Лапін 1971, с. 308—309), були під спільним протекторатом Ольвії та навколишніх племен (Буйських 1986, с. 25) чи повністю належали осілому варварському населенню (Славин 1976, с. 185).

У всякому разі, здається, можна погодитися з С.Б. Буйських стосовно ймовірних меж Оль-

¹ Автор дотримується основних критеріїв, сформульованих: Крыжицкий и др. 1989, с. 8—9. Вони дещо скореговані та доповнені за наслідками новітніх досліджень у Нижньому Побужжі.

військової держави в архаїчний, класичний та елліністичний періоди. Для підтвердження своєї гіпотези вчений цілком слушно посилається на свідчення Платона та Аристотеля, які вказали на традиційну античну практику територіальної організації поліса. Згідно з нею земельні володіння держави не повинні розширюватися безмежно, а мали бути осяжними та не більшими за встановлений ліміт — не більше 5040 земельних ділянок для громадян (Legg., 737 e; 745 c; 742; Pol., VII, 5, 2). Розміщення аграрних поселень навкруг Ольвії — центра поліса — також цілком відповідає притаманним Греції територіальним принципам полісного устрою (Буйських 2009, с. 233). Важливо підкреслити, що й на початку IV ст. до н. е., і в ранньоелліністичний час, коли хора досягла максимальних розмірів (Рубан 1985; Буйських 1986), її територія зросла не за рахунок розширення чи колонізації нових віддалених земель, а завдяки інтенсивнішому освоєнню своєї споконвічної території (Буйських 1997, с. 17). Ольвіополіти максимально скористалися наявним земельним фондом у Нижньому Побужжі, що міг становити 29 тис. га (Шишкін 1982, с. 242). За підрахунками С.Д. Крижицького та О.М. Щеглова, угіддя, які щорічно використовували для вирощування зернових культур, у сільській місцевості могли охоплювати від 375 до 394 км², завдяки чому Ольвія отримувала в середньому 30–55 тис. т зерна за вірогідної кількості сільського населення приблизно 30–40 тис. осіб (Крижицький, Щеглов 1991, с. 54).

Така кількість населення не буде здаватися надвеликою, якщо згадати гіпотезу С.Б. Буйських, згідно з якою землі, розташовані на схід і захід від історичних меж Ольвійського поліса, могли бути під його протекторатом². Розвиваючи цю ідею, появу прикордонних поселень і, відповідно, зростання населення хори, певною мірою, очевидно, можна пов'язати з так зв. «ноювою хвилею» колоністів з грецьких міст Малої Азії на початку IV ст. до н. е., яким через різні обставини не вистачило місця в історичних межах Ольвійського поліса та довелося селитися в найближчому його прикордонні. Можливо, саме тоді це

² С.Б. Буйських також не виключає можливості спільного контролю за цими землями з боку ольвіополітів і варварів (Буйських 1986, с. 25). Але в цьому випадку, за відсутності історичних прикладів такого подвійного нагляду, незрозумілі політико-адміністративні важелі контролю. Крім того, навряд чи Ольвійський поліс був зацікавлений у розвитку територій поблизу своїх кордонів з подвійним підпорядкуванням і невизначеним статусом, від яких могла виникати потенційна загроза державі.

населення, тобто вихідці з різних міст Іонії та, можливо, інших полісів, і отримало в середовищі ольвіополітів узагальнену назву мікселліни, відому з декрету на честь Протогена (IPE, I², № 32), яка ствердилася на межі V–IV ст. до н. е. та збереглася до часів видання декрету (Снытко 2011). Організація нових поселень у прикордонні, найвірогідніше, була під контролем полісної адміністрації та регулювалася державою (Снытко 2011а, с. 28). Окрім адміністративного, протекторат над цими землями так само мав і сакральний характер, враховуючи «опіку» ольвіополітів у класично-елліністичний період над загальногрецьким святилищем Ахілла на Левке, що підтверджується декретом на честь Антестерія (Виноградов 1984; 1989, с. 167–168).

Стосовно Нижнього Подніпров'я, де на межі V–IV ст. до н. е. фіксується процес осідання скіфів на землю та залучення їх до системи розподілу античних товарів (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 29; Гаврилюк 2000, с. 42–43), то в складі мешканців суто грецьких поселень пониззя Дніпровського лиману був можливий деякий варварський контингент. Присутність варварів, за результатами антропологічних досліджень матеріалів Кошарського некрополя, фіксується і на західних поселеннях ольвійського прикордоння. Крім середземноморського (греки) та нордійського (варварського), антропологи виділяють тут навіть незначний, хоча достатньо виразний, вірменоїдальний тип, який пов'язують зі змішаним складом грецьких колоністів (Kaczanowski, Kosydarski, Niedzwiecka 2008, р. 61). Це також підтверджує гіпотезу вчених про первинну гетерогенність іонійських епойків, які заселили Північно-Західне Причорномор'я в добу колонізації (Крижицький і др. 1989, с. 91–93). Але, на нашу думку, місцевий варварський елемент з'явився не на початку заснування вказаних поселень, а згодом, у процесі подальших греко-варварських стосунків (Снытко 2011а, с. 28).

Що ж до соціального статусу мешканців поселень близького прикордоння, то слід пам'ятати, що мікселліни в усіх джерелах переважно згадувались у зв'язку з військовими справами, зокрема і в декреті на честь Протогена («минула війна» та нинішня загроза з боку кочовиків). Відзначимо, що в цьому сенсі дуже привабливою видається гіпотеза П.Й. Каришківського та Ю.Г. Виноградова, згідно з якою мікселліни були залежним військово-землеробським населенням типу клерухів, катеків і періеків, спеціально організованим для охорони кордонів Ольвійського поліса (Карышковский, Клейман 1985, с. 74; Виноградов 1989, с. 183, прим. 18). З

чим можна погодитися, хоча ступінь залежності їх від держави в різні часи поки що нез'ясований (Снитко 2011а, с. 28).

У середині 1980-х рр. за матеріалами поселення Панське 1 і його некрополя була висунута ідея про колонізацію ольвіополітами Північно-Західного Криму та навіть заснування там ними міст, поселень і фортів на межі V–IV ст. до н. е. (Калос Лімен, городища Караджинське та Чайка), що свідчить про можливе розширення територіальних володінь Ольвійської держави на південний схід (Щеглов 1985; Щеглов, Рогов 1985; Sseglov 1987; Рогов 2000). На підтвердження цієї гіпотези наводили подібні з ольвійськими елементи матеріальної культури, зокрема архітектурні прийоми житлобудування та фортифікації, поховальний обряд (Щеглов, Рогов 1985; Рогов 2011, с. 57–59) та окремі графіті (Виноградов 1990, табл. V, VI). Але вказані аргументи недостатні для прийняття цієї версії, оскільки вона не відповідала реальним потребам просторово-структурного розвитку Ольвійського поліса в розглядуваний час (Буйских 1997; 2006, с. 46; 2009, с. 231). Наявність у некрополі Панського підбійних могил, аналогічних ольвійським, може лише свідчити про деякі схожі риси поховального ритуалу іонійського населення, яке заселило ці території (Снитко 1988). Це саме стосується й Нижнього Подністер'я (Миколаївський некрополь: Мелюкова 1975, с. 124–130), куди за цією ж ознакою О.М. Щеглов і Є.Я. Рогов зробили спробу «перемістити» частину населення із Нижнього Побужжя близько середини IV ст. до н. е. (Щеглов, Рогов 1985, с. 88), що також сумнівно та лише свідчить про подібність поховальних традицій населення сусідніх мілетських колоній Північно-Західного Понту – Ольвії, Тіри та Ніконія (Снитко 1990).

Появу поселення Панське 1 та інших пам'яток у Північно-Західному Криму логічніше пов'язувати не з хвилею колоністів з Нижнього Побужжя, а з діяльністю інших іонійських центрів Північного Причорномор'я, в першу чергу, Керкінітіди (Кутайсов 2001; 2004, с. 110–111; Зубарь 2005, с. 107; Буйских 2009, с. 231). Але цілком можлива присутність серед жителів цього поселення і вихідців з Ольвії, про що свідчать графіті. Це, в першу чергу, остракон з розповсюдженням переважно в Ольвії ім'ям Леократ і графіті – своєрідний ексерпт відомого Ольвійського декрету середини IV ст. до н. е. на честь афінян Ксантіппа сина Аристофонта з дему Ерхія та Філополіда сина Філополіда з дему Дейради (Виноградов 1990; НО, 5). Їм ольвіополіти

подарували політію, проксенію, ателію та право входу та виходу із гавані. В тексті графіті з Панського вказано лише ім'я ерхейця Ксантіппа (ім'я дейрадіота Філополіда відсутнє), а з привілеїв згадується тільки ателія (Виноградов 1990, с. 56). Цей документ, безперечно, свідчить про присутність ольвіополітів на поселенні Панське 1³. Але навіть ця знахідка не є достатнім аргументом для твердження про ольвійську колонізацію Північно-Західної Таврики⁴. Вказані епіграфічні документи можна пов'язати з присутністю на Панському окремих переселенців і політичних вигнанців з Ольвії різних часів – від повалення в місті тиранічного режиму до періоду гострої політичної боротьби під час македонської облоги (Виноградов, Карышковский 1983, с. 31), тобто спочатку прибічників тиранії⁵, а в подальшому і прихильників поміркованої демократії з олігархічним ухилом після вірогідної перемоги в останній чверті IV ст. до н. е. партій радикального напрямку (Виноградов 1989, с. 175–176). Можливо, що від часу усунення від влади в Ольвії тиранії поселення Панське 1, як одна з найближчих іноземних територій, стало ймовірним притул-

³ Це графіті виконане по пам'яті особою, яка, безперечно, була добре знайома з текстом декрету (НО, № 5) і, можливо, брала участь у його складанні та затвердженні та навіть, не виключено, займаючи в той час певну адміністративну або релігійну посаду в Ольвійському полісі. У подальшому вона, вірогідно, полишила межі держави в процесі політичної боротьби.

⁴ Крім того, графіті було складене вже в елліністичну добу.

⁵ На думку С.Ю. Саприкіна, сформованою й завдяки графіті з ім'ям Леократ – представника численного роду Еврисивідів–Леократидів, який, за гіпотезою Ю.Г. Виноградова, брав активну участь у боротьбі з тиранією (Виноградов 1989, с. 141–150), на Панському оселилися прибічники ольвійської демократії, де знайшли прихисток від переслідування влади тирана (Saprykin 1991, р. 238). Але цю версію не можна прийняти, оскільки поселення було засноване на межі V–IV ст. до н. е. (Щеглов 1985, с. 85), а, вірогідніше, в перші десятиріччя IV ст. до н. е., враховуючи весь комплекс археологічного матеріалу, зокрема й некрополя (Монахов, Рогов 1990), коли тиранічний режим в Ольвії був уже анульований. Стосовно Леократа з Панського, якщо він дійсно був представником цього поважного в Ольвії клану, то не виключено, що він міг не поділяти політичних поглядів своїх родичів з різних причин (як приклад, згадаймо соціально-політичні негаразди між олігархією та демосом у Греції під час Пелопоннеської війни, коли політичні узи між громадянами нерідко ставали міцнішими за родинні: Thuc. Hist., III, 82, 6) і під час повалення тиранії полишити Ольвію разом з тираном і його прибічниками. Адже в тексті на постаменті статуй на честь тираноборця згадується, що мужа-тирана не вбили (Виноградов 1989, с. 142), тож є всі підстави вважати, що його вислали за межі держави.

ком інсургентів — своєрідним «осиним гніздом» ольвійської політичної опозиції (Николаев, Снытко 2009, с. 189, прим. 3). Таке припущення підтверджується відомою античною практикою, коли вигнанці або втікачі — опозиціонери різного політичного «забарвлення» — оселялися ближче до кордонів держави в надії на громадянську реабілітацію, швидке повернення до рідного міста та відновлення свого політичного впливу, звідки вони «сіяли смуту» серед громадян і робили все можливе для створення ситуації штучного політичного та соціально-економічного стаєсису в полісі (Gehrke 1985, S. 224–229; Виноградов, Щеглов 1990, с. 342–350; Виноградов, Крапивина 1995, с. 74, прим. 25), а, крім того, «спекулюючи» на внутрішніх і зовнішніх труднощах держави, проводили, перебуваючи на чужині, дієву політику через епізодичні або систематичні публічні заяви, «яскраві» звершення, начебто вигідні для батьківщини, здобуваючи таким чином собі популярність серед громадян. Яскравим прикладом того є надання притулку Афінами групі дельфійських громадян — представникам профокідської партії на чолі з Астікратом, вигнаних із Дельф за рішенням Амфіктіонії (Pomtow 1906, S. 94–95). Вигнанцям, згідно декрету 363 р. до н. е., афіняни навіть надали політію, ателію, а десяти товаришам Астікрата — ісотелію (Syll.³, 175). Вигнанці, які не змирилися зі своїм становищем і продовжували активну політичну діяльність на чужині, повернулися до Дельф у 356 р. до н. е., коли фокідське військо під проводом стратега-автократора Філомела та його заступника Ономарха зайняло місто (Pomtow 1906; 1906a; Глускина 1983, с. 65–66; Фролов 1983, с. 132). Одразу після повернення деякі з них отримали значні посади, що свідчить про заздалегідь підготовлену в місті платформу для реставрації свого політичного впливу. Так, Аристоксен був архонтом у 356/5 рр., Гегесарх — наопеем 354–346 рр. до н. е. (Syll.², 140. 34, 38, 53, 63; Глускина 1983, с. 66, прим. 95)⁶.

Інший приклад — доля сицилійського лідера Гермократа. Перебуваючи з загоном сіракузьких кораблів біля малоазійських берегів, де воював на боці Спарти проти Афін, він отримав

повідомлення, що на батьківщині його засудили до вигнання. Дізнавшись про це, Гермократ зібрав військо найманців і повернувся до Сицилії, де, поповнивши лави громадянами зруйнованих карфагенянами міст, розпочав війну проти фінікійських колоній у західній частині острова. Цими діями він завоював великі симпатії серед своїх земляків — громадян Сіракуз (Фролов 1983, с. 139). І хоча подальша спроба повернення Гермократа до рідного міста 408/7 р. до н. е. була невдалою, його діяльність яскраво висвітлює звичну практику вигнанців щодо створення підґрунтя для своєї реабілітації шляхом проведення політики, яка відповідала нагальним потребам рідної держави та демоса в її близькому прикордонні, на територіях сусідніх полісів.

Нарешті й сама Ольвія іноді надавала притулок втікачам або вигнанцям, про що свідчить декрет на честь синопського екстирана Тімесілея та його брата Теопрота, вигнаних із Синопи близько 437 р. до н. е. внаслідок спільних дій синопських демократів і афінського флоту на чолі з Періклом і Ламахом (Plut. Per., 20; Виноградов 1981; 1989, с. 110–111). Отже, ольвіополіти в особі синопських вигнанців мали приклад, як безкровно позбутися власного тирана, його родини та прибічників (Виноградов 1981; 1995, с. 16; Снитко 2010, с. 137), які могли переселитися в інші держави, зокрема, в Північно-Західний Крим і на поселення Панське 1 (Николаев, Снытко 2009, с. 189, прим. 3).

Відтак, окремі знахідки на пам'ятках Північно-Західної Таврики, пов'язані з ольвіополітами, цілком зрозумілі, зважаючи на дещо складний і повністю ще нез'ясований процес формування та подальшого перетворення Ольвії на демократичний поліс класичного типу протягом VI–IV ст. до н. е. (Крыжицкий, Отрешко 1986; Русяева 1986; 1994; 1994a; Крыжицкий и др. 1989; 1999; Виноградов 1989; Крыжицкий, Крапивина, Лейпунська 1994; Буйских А. 2005; Крапивина 2007; Буйских 2009). Обґрунтованим є зауваження А.С. Русяєвої про те, що «*суспільно-політична історія Ольвійської держави через брак писемних документів не може бути достатньо повно простежена не тільки з року в рік, але й для кожного півстоліття*» (Русяева 1994, с. 50). Але навіть з огляду на наявні лапідарні епіграфічні та наративні джерела, за влучним висловом Ю.Г. Виноградова, «*Ольвійский полис неправильно рассматривать как отсталый, медвежий угол античной цивилизации: не утрачивая присущего ей своеобразия, Ольвия не отставала от времени, переживая те же процессы и разделяя те*

⁶ У 346 р. до н. е. вони знову були змушені покинути місто, але надалі, за епіграфічними документами, вони, їхні діти та онуки знову з'явилися на політичній арені та як посадові особи. Астікрат, вірогідно онук вигнанця 363 р., був булевтом 301 та 295 рр., Архелай — вигнанець 363 р. — відомий як булевт 330 р. З цієї ж групи вигнанців: Дамотім — булевт 343/2 рр., Менон — притан 332 р. до н. е. та надалі (Глускина 1983, с. 67, прим. 98).

же судьбы, которые пришлось испытать полисам Средиземноморья и Причерноморья» (Виноградов 1989, с. 5).

Отже, Ольвії як типовому давньогрецькому полісу був притаманний весь комплекс інструментів політичної боротьби, зокрема вигнання політичних опонентів, а також надання прихистку інсургентам — опозиціонерам з інших держав. Не останню роль тут відігравали й тісні політичні, торгівельно-економічні та культурні зв'язки між спорідненими іонійськими колоніальними полісами в Північному Причорномор'ї, які відображені і в наведених археологічних матеріалах з пам'яток Північно-Західного Криму.

Межі держави, які за традицією надавали під захист богів і героїв (Graham 1982, р. 145; Malkin 1994, р. 158 f., 169 f.; Polignac 1995, р. 21–25, 33–41), були священні для ольвіополітів і зберігалися протягом усієї історії цього поліса (Буйских 2009, с. 238). Прикордонні землі, починаючи від доби колонізації, були оточені священними ділянками (Русяева 1975, с. 181 сл.; 2005, с. 149 сл.; Буйских 2009, с. 225–226). Більшість з них була присвячена Ахіллу (Буйских 2004а; 2009, с. 238; Buijskyh 2005; 2007), якому навіть наприкінці існування поліса, в II ст. н. е., вищі ольвійські посадові особи — архонти та іноді стратеги (IOSPE, I², 138, 686?), агораноми (НО, 90) і жерці (ІРЕ, I², 134, 141, 142, 144; також Березань, знахідка 1989 р.) встановлювали стели з посвятою ⁷, в яких йшлося про захист, недоторканність і силу держави (Карышковский 1993, с. 73 сл.; Buisikh 2001, р. 331; Буйских 2009, с. 238). Слід нагадати про гіпотезу В.М. Отрешка, що знахідки посвят Ахіллу є одним з критеріїв для визначення меж Ольвійського поліса (Отрешко 1979). На нашу ж думку, встановленням таких стел ольвіополіти позначили лише сакральну зону нового святилища Ахілла на Березані після втрати патронату над Левке у II ст. н. е. внаслідок активної політики союзу Західно-Понтійських полісів на чолі з Томісом (Охотников, Островерхов 1993, с. 116; Снытко 2009, с. 184; 2009а). Про це свідчать і знахідки посвят Ахіллу тільки на західних кордонах держави, переважно в околицях Березані, за відсутності їх у інших частинах поліса. Та це міркування не перечить припущенню В.М. Отрешка, враховуючи те, що основна маса документально підтверджених

посвят знайдена в межах держави — на західних кордонах, вірогідно, найважливіших для ольвіополітів у політичному та економічному сенсі та вразливих з погляду безпеки. Священний захист їх ольвіополіти довірили саме Ахіллу, прерогативне ставлення до культу якого в цьому мікрорегіоні поліса відоме ще від початку колонізації (Лейпунська 1970; Русяева 1971; 1975, с. 180–181; 1994а; 2005; Буйских 2007; Снытко 2009а).

Такі само сакральні охоронні функції, вірогідно, виконували й стели з посвятами архонтів, стратегів, агораномів і жерців Аполлону Простату, Зевсу Спасителю та Гермесу Агорею, знайдені за міськими межами в різних частинах держави. Крім того, розглядаючи, згідно версії В.М. Отрешка, місця знахідок посвят на честь Ахілла як можливі його святилища, напрошується за аналогією припущення, що так само можна розглядати й пункти, де знайдені посвати Аполлону, Зевсу та Гермесу, хоча припустимо аналізувати окремі знахідки, надійно засвідчені для певної місцевості, як, приміром, стела на честь Аполлона Простата з с. Бехтери Голопристанського р-ну Херсонської обл. (Карышковский 1993, с. 77–78). Стратеги, які присвятили напис своєму духовному захиснику, встановили її в Гілеї на південно-східних кордонах поліса. Кінець напису відбитий, що ускладнює реконструкцію документа. Звичайно згадуються заслуги гіперета, будівельні роботи та свідчення про нагородження стратегів радою та народом (ІРЕ, I², 89, 98, 175; НО, 80, 81; Карышковский 1993, с. 78). Якщо виключити можливе зведення ольвіополітами форту поблизу місця знахідки, то вірогіднішим є припущення про вдалу заготовку лісу в Гілеї, призначеного для захисних споруд Ольвії, городищ і фортів хори, схоже, сформульовану в невідомому тексті напису узагальнено як «будівництво». За вказані дії «для миру та процвітання» держави винесена характеристика Аполлону та відзначені заслуги стратегів (Снытко 2009, с. 185). Використання ольвіополітами дерева для фортифікації в римський час археологічно підтверджене (Крыжицкий и др. 1989, с. 160; Буйских 1991, с. 92). Більше того, від середини II ст. н. е., після руйнацій часів війни з тавроскіфами, відновлюються зруйновані городища хори, розпочинається перебудова та раціоналізація захисної системи поліса за притаманними римлянам принципами, що пов'язано з появою в Ольвії римських військових загонів (Крыжицкий и др. 1989, с. 155; Буйских 1991, с. 115; Крапивина 1993, с. 148–149). Ці захо-

⁷ Інформація наведена за реєстром ольвіополітів, згаданих у написах I–II ст., складеним П.Й. Каришківським (Карышковский 1993, с. 86–95).

ди вимагали значного об'єму будівельних матеріалів, зокрема й лісу. Не перечець цьому й твердження про використання ольвіополітами лісових масивів Гілеї в господарських потребах, неодноразово засвідчене багатьма джерелами. У будь-якому разі маємо справу з документом, продекларованим біля вівтаря храму Аполлона в Ольвії та лапідарно підтвердженим встановленням у Гілеї (Снытко 2009, с. 185). Також не виключено, що з давніх давен північні⁸, східні та південно-східні райони держави, а саме землі Гілеї зі священними гаями, були під особливим сакральним захистом Аполлона (враховуючи і його піклування про інші території держави), в той час як прерогативою Ахілла було опікування західними кордонами поліса, починаючи від заснування на його честь святилища на Бейкуші в VI ст. до н. е. (Русяєва 1971; Отрешко 1979; Крыжицкий и др. 1989, с. 88–89; Буйских 2001)⁹.

⁸ Опосередкованим свідченням можливості існування святилища Аполлона чи певного особливого місця поклоніння йому в класично-елліністичний період може бути знахідка графіті з посвятою на його честь «двадцятото числа місяця» на одному з найпівнічніших поселень ольвійської хори Сіверсів Маяк I (Снытко 1991), тобто на північних кордонах держави. Слід враховувати, що культ Аполлона був загальнодержавним і основним місцем його відправлення була саме Ольвія. Знахідка цього графіті за межами міста виняткова (Снытко 2009, с. 187), а можливе існування святилища Аполлона на поселенні Сіверсів Маяк збігається з гіпотезою С.Б. Буйських про функціонування від доби колонізації святилищ *extra-urban* в ольвійських прикордонних землях (Буйских 2004а). Додамо, що зв'язок Аполлона з північною відомий і простежується навіть у назві філі *Βορείς*, відомий в декотрих мілетських колоніях (Ehrhardt 1983, S. 98, 100 f.; Русяєва 1986, с. 59, прим. 151). У найдавнішому написі з Фери VIII ст. до н. е., зі святилища Аполлона Карнейського, також є посвята *Βορείας* (Русяєва 1986, с. 59, прим. 151).

⁹ В класично-елліністичний період святилище на Бейкуші, можливо, дещо втратило свій вплив, що, вірогідно, було пов'язано з піклуванням ольвіополітів про основне загальногрецьке святилище Ахілла на Понті, влаштоване на Левке. Не виключено, що через це й частина мешканців Бейкуша, серед яких були жерці, храмова прислуга та фіасити, тоді перемістилася на о-в Зміїний. Хоча треба відзначити, що в пізніші часи святилища Ахілла були в різних пунктах поліса, зокрема й у районі Бейкуша (Карышковский 1962, с. 145, табл. I; Отрешко 1977; 1979, с. 80 сл.; Крыжицкий и др. 1989, с. 89).

Таким чином, сучасні дослідження переважно свідчать, що географічно офіційні територіальні володіння Ольвійського поліса, найвірогідніше, були обмежені зі сходу лівим берегом Бузького лиману, з півдня — Дніпро-Бузького, включаючи Кінбурнський півострів і Тендру (Ахіллесів дром), а з заходу — правим берегом Березанського. На півночі вони сягали широти сучасного м. Миколаїв. Найпівнічнішими були поселення на правому березі Бузького лиману Варварівка 1 і розміщене на північному боці Миколаївського півострова поселення Миколаїв 6 (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 64, № 107), біля якого відкритий античний некрополь (Снытко 2009б, с. 26).

Ці межі сформувалися поступово в архаїчний і класичний періоди в процесі колонізації Нижнього Побужжя (Крыжицкий и др. 1989, с. 8–9; Буйских 2009, с. 230–231, 238; 2011). За характером і хронологією основні етапи освоєння території поліса розподіляються наступним чином:

1. Іонійський, або мілетський, VI ст. до н. е.;
2. Іонійсько-ольвійський, зовнішній і внутрішній, кінець VI — перша чверть V ст. до н. е. (Отрешко 1990, с. 15; Буйских 2009, с. 228; 2011).
3. Ольвійський, переважно внутрішній з можливою участю іонійських епоїв, кінець V — перша третина IV ст. до н. е. (Крыжицкий и др. 1989, с. 100; Буйских 2009, с. 231; Снытко 2009, с. 186).

В елліністичний час хора набула найбільших розмірів, але не за рахунок розширення або колонізації віддалених земель, а завдяки інтенсивнішому освоєнню власної території (Буйских 2009, с. 238).

Все це надає достатніх підстав вважати саме Нижнє Побужжя в указаних межах постійною територією Ольвійської хори та загалом поліса (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 121). Концентрація пам'яток у тих само географічних межах указує на незмінність кордонів Ольвійського поліса впродовж майже тисячолітньої його історії. Це також наводить на думку, що ідея просторового розвитку держави у визначених межах була закладена від самого початку її утворення (Буйских 2009, с. 238).

Абикулова М.И., Пиворович В.Б. Неопубликованные находки ольвийских монет на поселениях Нижнего Днепра (по материалам Херсонского музея) // Нумизматика античного Причерноморья. — К., 1982. — С. 30–32.

Быкова В.П. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скифо-эллинистических отношений // Археологические вести. — СПб., 2000. — 7. — С. 125–139.

Брашинский И.Б. Рец: Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. — Paris, 1975 // СА. — 1977. — № 3. — С. 300–308.

- Буйских А.В. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI–V вв. до н. э. // ВДИ. — 2005. — № 2. — С. 146–164.
- Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI–II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 17–28.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.
- Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // Херсонес в античном мире. — Севастополь, 1997. — С. 16–19.
- Буйских С.Б. Ольвия и варвары в VI–V вв. до н. э. // ССПК. — 2004. — 11. — С. 46–50.
- Буйських С.Б. Святинища *extra-urban* епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя // Археологія. — 2004а. — № 3. — С. 3–14.
- Буйских С.Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI–I вв. до н. э. // БИ. — 2006. — 11. — С. 29–57.
- Буйских С.Б. Греческие святилища Нижнего Побужья как сакрально-территориальный символ колонизации региона // БЧ. — 2007. — 8. — С. 42–45.
- Буйських С.Б. Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. — 2007а. — № 1. — С. 66–77.
- Буйских С.Б. Греческая колониальная хора в Нижнем Побужье // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2008. — С. 35.
- Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПК. — 2009. — XV. — С. 225–247.
- Буйських С.Б. До проблеми заснування та становлення Ольвійського поліса // ДП. — 2011. — IX. — С. 58–59.
- Буйских С.Б., Былкова В.П. К проблеме этнокультурной атрибуции нижнеднепровских памятников V–III вв. до н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1991. — Ч. 2. — С. 32–34.
- Буйских С.Б., Отрешко В.М. Основные этапы развития сельской округи Ольвии доримского времени // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 136–144.
- Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976.
- Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 65–90.
- Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51–80.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). — М., 1989.
- Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // ДП. — Одесса, 1990. — С. 51–64.
- Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. // ВДИ. — 1983. — № 1. — С. 21–39.
- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 69–78.
- Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история, культура. — М., 1990. — С. 310–371.
- Гаврилюк Н.А. Степная Скифия VI–V вв. до н. э. (эколого-экономический аспект). Автореферат дисс. ... докт. истор. наук. — СПб., 2000.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И. Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). — К., 1991. — Ч. 2 (Препринт).
- Глушкина Л.М. Дельфийский полис в IV в. до н. э. // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 2. — С. 43–72.
- Диамант Э.И. Поселения античного времени на территории г. Одессы // АО 1973. — М., 1974. — С. 270–271.
- Диамант Э.И. Монетные находки Кошарского поселения (К вопросу о западной границе Ольвийского полиса) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 241–249.
- Зубарь В.М. Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI — середине IV вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. — К., 2005. — С. 59–120.
- Зуц В.Л. Територія Ольвійської держави догетського часу // Археологія. — 1969. — 22. — С. 80–89.
- Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды: новое посвящение Ахиллу Понтарху // ВДИ. — 1962. — № 3 — С. 141–154.
- Карышковский П.О. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 73–96.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V–IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. — К., 1993.

- Крапивина В.В.* Ольвия и ее роль в эллинизации Побужья и Поднепровья // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. — Запорожье, 2007. — С. 5–17.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М., Рубан В.В.* К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 3–18.
- Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18–44.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Ольвия (раскопки, история, культура). — Николаев, 1997.
- Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 3–17.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Крыжицкий С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 46–56.
- Кутайсов В.А.* Ольвия и Северо-Западный Крым // Ольвия та античний світ. — К., 2001. — С. 77–80.
- Кутайсов В.А.* Керкинитида в античную эпоху. — К., 2004.
- Лапін В.В.* Хора Ольвії // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 145–149.
- Лейпунська Н.О.* Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1970. — 23. — С. 60–73.
- Марченко К.К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 131–143.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975.
- Монахов С.Ю., Рогов Е.Я.* Керамические комплексы некрополя Панское I // АМА. — Саратов, 1990. — 8. — С. 122–151.
- Николаев Н.И., Снытко И.А.* Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии второй половины V — первой половины IV в. до н. э. // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 186–192.
- Отрешко В.М.* Граффити, найденные на поселении Большая Черноморка-II в 1973 г. // Некоторые вопросы археологии Украины. — К., 1977. — С. 40–44.
- Отрешко В.М.* Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 80–87.
- Отрешко В.М.* Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья // СА. — 1981. — № 1. — С. 27–41.
- Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV — I ст. до н.е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34–46.
- Отрешко В.М.* Ольвийская хора VI–V вв. до н. э. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1990.
- Отрешко В.М., Буйских С.Б.* Окружение Ольвийского полиса // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 65.
- Охотников С.Б., Островерхов А.С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Папанова В.А.* Урочище Сто могил — некрополь Ольвии Понтийской. — К., 2006.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Редина Е.Ф., Папуци-Владыка Э., Бодзек Я., Маховски В.* Археологический комплекс античного времени у села Кошары — итоги исследования // PONTIKA — 2006. — Kraków, 2008. — С. 142–160.
- Рогов Е.Я.* Ольвиополиты в Северо-Западном Крыму // ΣΥΣΤΙΤΑ. — СПб., 2000. — С. 269–274.
- Рогов Е.Я.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму // МАИЭТ. — Симферополь, 2011 (Supplementum. — 101).
- Рубан В.В.* Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973–1974 гг. // НОСА. — К., 1975. — Ч. 2. — С. 87–89.
- Рубан В.В.* Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV–III вв. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 65–83.
- Рубан В.В.* Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 26–46.
- Рубан В.В., Урсалов В.Н.* История денежного обращения на территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 31–53.
- Русяева Г.С.* Культіві предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. — 1971. — 2. — С. 22–29.
- Русяева А.С.* Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 174–185.

- Русяева А.С. Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25–64.
- Русяева Г.С. Ольвийська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44–69.
- Русяева А.С. Основные черты и особенности культурно-исторического развития Нижнего Побужья в период колонизации // ВДИ. — 1994а. — № 4. — С. 99–106.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
- Русяева А.С., Скржинская М.В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ. — 1979. — № 4. — С. 25–37.
- Славин Л.М. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 180–186.
- Снытко И.А. Погребальные сооружения античных некрополей Нижнего Побужья и Северо-Западного Крыма IV в. до н. э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. — Севастополь, 1988. — С. 103–104.
- Снытко И.А. Подбойные могилы античных некрополей Нижнего Побужья и Нижнего Поднестровья IV–III вв. до н. э. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1990. — Ч. 2. — С. 91–93.
- Снытко И.А. Посвятительное граффито с поселения античного времени Сиверсов Маяк на Бугском лимане // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 66–70.
- Снытко И.А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху // ССПК. — 2009. — XV. — С. 183–188.
- Снытко И.А. О культе Ахилла в Нижнем Побужье в античную эпоху // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. — СПб., 2009а. — С. 365–371.
- Снытко И.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV–III ст. до н. е. // Археологія. — 2009б. — № 3. — С. 25–34.
- Снытко И.О. Рец.: Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV–I вв. до н. э. — Николаев: Шамрай, 2008. — 262 с. // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 134–140.
- Снытко И.А. Миксэллины и ойкеты ольвийского декрета в честь Протогена (к вопросу об историко-культурной и территориальной идентификации) // ДП. — 2011. — IX. — С. 461–468.
- Снытко И.О. Мікселліни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект) // Археологія. — 2011а. — № 3. — С. 22–30.
- Снытко И.О. Підкурғанні поховання некрополів хори Ольвії VI–V ст. до н. е. // Археологія. — 2011б. — № 1. — С. 11–22.
- Снытко И.А. Проблемы реколонизации хоры Ольвии рубежа V–IV вв. до н. э. // Боспорский феномен. Население, языки, контакты. — СПб., 2011в. — С. 464–471.
- Фролов Э.Д. Младшая тирания // Античная Греция. — М., 1983. — Т. 2. — С. 121–156.
- Шишкин К.В. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей // СА. — 1982. — № 3. — С. 235–242.
- Щеглов А.Н. Ольвия и Херсонес: новые материалы и аспекты проблемы // Проблемы исследования Ольвии. — Парутино, 1985. — С. 84–86.
- Щеглов А.Н., Рогов Е.Я. Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, в Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // Там же. — С. 86–88.
- Bodzek J. Koshary (Ukraine) — Coin finds in 2004–2005 // PONTIKA — 2006. — Kraków. — P. 13–23.
- Bujskich S. Das Achilleus-Heiligtum in der Chora von Olbia Pontica aus archaischer Zeit // Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero. — Taranto, 2001. — P. 317–332.
- Bujskich S.B. Les sanctuaires extra-urbains à l'époque de la colonisation grecque dans le Bug méridionale // Pont-Euxin et Polis. — Besançon, 2005. — P. 181–202.
- Bujskich S. Der Achilleus-Kult und die griechische Kolonisation des Unteren Bug-Gebiets // Une koine Pontique. — Bordeaux, 2007. — S. 201–212.
- Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main; Berlin; New York, 1983.
- Gehrke H.-J. Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. — München, 1985.
- Graham A.J. The colonial Expansion of Greece // САН. — III. — Pt. 3. — Cambridge, 1982. — P. 83–162.
- Kaczanowski K., Kosydarski A., Niedzwiecka E. Results of 1998–2004 anthropological studies at an ancient burial site at Koshary (the Ukraine) // PONTIKA — 2006. — Kraków, 2008. — P. 53–61.
- Kowal A. Grey ware from the Koshary siti // PONTIKA — 2006. — Kraków, 2008. — P. 75–94.
- Malkin I. Myth and Territory in the Spartan Mediterranean. — Cambridge, 1994.
- Polignac de F. Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State. — Chicago, 1995.

- Pomtow H.* Eine delphischen $\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ im Jahre 363 v. Chr. // *Klio*. — 1906. — S. 89–126.
- Pomtow H.* Neues zum delphischen $\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ vom Jahre 363 v. Chr. // *Klio*. — 1906a. — S. 400–420.
- Saprykin S.* Chersonesos Taurike: New Evidence on Greek Citi-state in the Western Crimea // *Proceeding of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*. — Amsterdam, 1991. — I. — P. 238.
- Sceglov A.N.* Un' etablisement rural en Crimee: Panskoje-I (Fouilles de 1969–1985) // *DHA*. — 1987. — 13. — P. 244–247.
- Wasowicz A.* Olbia Pontique et son territoire. — Paris, 1975.

Надійшла 17.03.2012

И.А. Снытко

ЕЩЕ РАЗ О ГРАНИЦАХ ОЛЬВИЙСКОГО ПОЛИСА

Основной комплекс критериев, согласно которому определяют границы Ольвийского полиса, включает: сходство материальной культуры памятников, расположенных на значительной территории Причерноморья от Нижнего Поднепровья на востоке до Одесского залива на западе, особенности объемно-планировочного решения жилищ, их конструкции и приемов строительной техники, распространенных на окружающей Ольвию территории, анализ погребального обряда и определение его особенностей в отдельных микрорегионах, близость и совпадение развития этих памятников в пределах хронологических этапов, ареал использования ольвийской монеты и находок ольвийских эпиграфических документов за городскими пределами, пространственные факторы — близость/удаленность памятников относительно Ольвии, культурно-территориальные лакуны между поселениями отдельных микрорегионов, рассмотрение традиционных колониальных древнегреческих территориальных принципов организации полиса относительно региона Нижнего Побужья, максимально необходимый аграрный кадастр, который могло освоить Ольвийское государство. Согласно этим критериям, учитывая наличие всех необходимых компонентов, территория Ольвийского полиса определяется как «полуостров», образованный Бугским, Днепровским и Березанским лиманами, а также включала их противоположные побережья, в частности Кинбурнский полуостров и Тендру, что признается большинством исследователей.

Однако недавно, базируясь на отдельных из приведенных компонентах (погребальный обряд, нумизматические находки и отдельные эпиграфические памятники), сделана попытка расширить границы Ольвийского государства и включить в него на определенных хронологических этапах Северо-Западный Крым и античные поселения в районе Одессы. Что касается Северо-Западного Крыма (поселение Панское 1, городища Караджинское и Чайка), то их появление логичнее связывать с поселенческой деятельностью других ионийских центров Северного Причерноморья, прежде всего Керкинитиды. Наличие же на Панском 1 эпиграфических документов (граффити), связанных с ольвиополитами, автор объясняет возможным присутствием на этом поселении изгнанников-оппозиционеров из Ольвии времен политической борьбы в государстве — от свержения тирании до победы партий радикальной демократической ориентации в послезопирионовский период.

Появление древнегреческих поселений в районе между Тилигульским лиманом и Одесским заливом на рубеже V–IV вв. до н. э., очевидно, следует связывать с новой волной ионийских эпойков в Северное Причерноморье, которым по различным причинам не хватило места в исторически сложившихся пределах полиса. Наличие на этих поселениях ольвийских монет и сходство с материальной и духовной культурой Ольвии свидетельствуют о том, что они, безусловно, входили в орбиту политических, экономических и культурных интересов Ольвийского государства и являлись частью его внутреннего рынка. Не исключено, что эти земли находились под административным и сакральным протекторатом Ольвии. Возможно, в этот период жители рассматриваемого региона и получили в среде коренных ольвиополитов обобщенное название «миксэллины», т. е. выходцы из разных городов Ионии, сохранившееся до времени издания ольвийского декрета в честь Протогена, где они и упомянуты.

I.O. Snytko

ONCE MORE ON THE BORDERS OF OLBIAN POLIS

The main set of criteria which is used for Olbian polis borders determination includes the following: likeness of the material culture at the sites situated on the large area of the north coast of the Black Sea from the Dnipro River lower region at the east to Gulf of Odesa on the west; peculiarities of dwellings' space and planning, their construction and modes of building technique common on the territory around Olbia; burial customs analysis and determination of their peculiarities in separate locations; closeness and coincidence in these sites development within the chronological stages; area of usage of Olbian coins and finds of Olbian epigraphic documents outside the city; space factors: sites' closeness/remoteness to Olbia, cultural and territorial gaps between the settlements of separate locations, consideration of traditional Ancient Greek colonization principles of polis arranging relative to the Buh River lower region, maximum required agrarian cadastre that the Olbian state could develop. According to these criteria and taking into consideration the presence of all the necessary components, the territory of Olbian polis is determined as «peninsula» created by Buh, Dnipro and Berезан limans, also including their opposite banks, namely Kinburn peninsula and Tendra, which is acknowledged by most of the scholars.

However, basing on some of the listed components (burial customs, numismatic finds, and some epigraphic monuments), an attempt was made recently to widen the borders of Olbian state and add to it the North-Western Crimea and Ancient Greek settlements near Odesa at certain chronological stages. Concerning the North-Western Crimea (Panske 1 settlement, Karadzhymske and Chaika hill-forts), it is more logical to connect their rise to the settling activity of other Ionian centres of the north coast of the Black Sea, first of all to Kerkinitis. Finds of epigraphic documents (graffiti) related with Olbians at Panske 1 the author explains by the possible presence of exiled malcontents from Olbia at this settlement during the periods of political struggle in the state: from the tyranny overthrow to the win of parties with radical democratic orientation in the post-Zopyrion period.

Raise of Ancient Greek settlements in the area between Tyligul Estuary and Gulf of Odesa in the turn of the 5th and the 4th c. BC probably should be related with the new wave of Ionian epoiikiai at the north coast of the Black Sea for whom there was not enough place within historically set polis borders due to various reasons. Finds of Olbian coins at these settlements and similarity to material and spiritual culture of Olbia evidence that the settlements unconditionally belonged to the sphere of political, economic, and cultural interests of Olbian state and formed a part of its inner market. It is not excluded that these lands were under Olbian administrative and sacral protectorate. Perhaps it was this period when the considered region habitants obtained generalizing name «Mix-hellenes», i.e. expatriates from various Ionian cities, used within the milieu of native Olbians until the time of Olbian Decree in honour of Protogenes where the Mix-hellenes are mentioned.

А.М. Голубєв, І.В. Голубєва

ОДНОЛЕЗОВА ЗБРОЯ З ДОВГИМ КЛИНКОМ КОЧОВИКІВ VII—VIII ст.

Розглядається конструкція, походження та еволюція шаблі кочовиків VII—VIII ст. і статусне значення ефеса.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовічні кочовики, шабля, обойма, типологія, хронологія, походження, рангова семантика ефеса.

Механізми та причини заміни європейськими кочовиками дволезової клинкової зброї на односторонню, а згодом — шаблю, досі нез'ясовані. Тому заважає відсутність єдиних підходів до виміру та класифікації палахів і шабел за раннього етапу їх побутування, що ускладнює зіставлення подібних зразків зброї з різних регіонів і гальмує з'ясування шляхів розповсюдження інновацій в озброєнні номадів. Спробуємо простежити витоки та еволюцію шаблі, звернувшись до виробів VII—VIII ст. Таке хронологічне обмеження спричинене тим, що найціннішу інформацію дають зразки саме цього періоду.

Серед спеціальних досліджень із вказаної теми відзначимо роботу М.Я. Мерперта, що переважно базується на матеріалі салтово-маяцької та сарматської культур, а також М.В. Гореліка, який опирався на широке коло джерел з території від Китаю до Угорщини. Ці

дослідники висунули дві основні та найбільш аргументовані версії щодо виникнення шаблі. М.Я. Мерперт вбачав її витоки в еволюції пізньосарматського меча (Мерперт 1955, с. 160), натомість М.В. Горелік вважає, що легкі односторонні клинки імперії Хань перетворилися на шаблю в руках аварських воїнів, що прийшли до Європи (Горелік 1995, с. 392—393). Як бачимо, концепції різнобічно демонструють переростання однієї зброї в іншу, але не розкривають механізм такої трансформації.

Як вказувалося, розв'язанню проблеми заважає відсутність сталої термінології, а також єдиної системи вимірів, що виливається в різну інтерпретацію однакових клинків окремими дослідниками. При визначенні клинка як шаблі одні автори брали до уваги виключно характеристики штаби (Корзухіна 1950, с. 80, 82; Плетнева 1967, с. 158; Комар 1999, с. 129), інші переважно робили наголос на способі нанесення удару, його наслідках і характеристиках штаби (Мерперт 1955, с. 152—154; Кирпични-

ков 1966, с. 62), зауважуючи, зокрема, на зміні руків'я залежно від еволюції штаби (Мерперт 1955, с. 150). Не уточнює визначення шаблі й характеристика способу нанесення удару з погляду його прямолінійності — шабля дозволяє поєднати в одному русі обидві його фази (вразити та вилучити) (Соловьев 1985, с. 152). Але достеменно невідомо, чи використовувався в давнину саме прямий удар. Шаблею можна рубати як мечем, а мечем — як шаблею, але в останньому випадку ефективність дії удару буде незначною внаслідок використання зброї не «за призначенням».

Ми скористалися понятійним апаратом, розробленим фахівцями з воєнної історії. Палаш (від угорського *palios*) — холодна рубальна та кóлюча зброя з прямим і довгим (близько 85,0 см) однолезовим клинком з двобічно загостреним кінцем, який винайшли в XVI ст. (Военный... 1986, с. 533). Однак рівноправним є й термін «однолезовий меч». Назва «палаш», хоча й з'явилася пізніше, сповна підходить до певного різновиду однолезових клинків VII—VIII ст., тобто дозволяє використати її у класифікації. Шабля (від угорського *szablya*; *szabni* — різати) — рубальна або рубально-кóлюча холодна зброя у вигляді сталевого викривленого клинка з лезом на вигнутому боці, що закінчується вістрям, і ефесом (там само, с. 649).

Таким чином, досліджувану зброю ми поділили на два різновиди: палаші (з прямою штабою) та шаблі (з викривленим клинком). У тому випадку, коли різновид встановити неможливо, використано термін «клинок». Цей же термін задіяний також у контексті опису шаблі чи палаша як синонім цих назв. Формулювання вужчих визначень, на нашу думку, призведе до нівелювання особливостей зброї, які притаманні їй тільки в певному хронологічному діапазоні та етнокультурному середовищі. Стисле визначення шаблі містить всі необхідні її характеристики, але має низку лакун, насамперед не враховує нахил руків'я до леза та його співвідношення з викривленням штаби. Щоб встановити це співвідношення, слід визначити, з яких основних частин і механізмів складається шабля та яке призначення вони мають. Такими в ранній шаблі є:

— полотно (штаба з хвостовиком для руків'я) (рис. 1, 5);

— ефес, до якого входить хрестовина та деталі обкладок руків'я з їхніми елементами: заклепки і наверхшя (рис. 1, 3);

— обойма (рис. 1, 4), розміщена на хвостовику між хрестовиною та штабою (рис. 1, 6, 7).

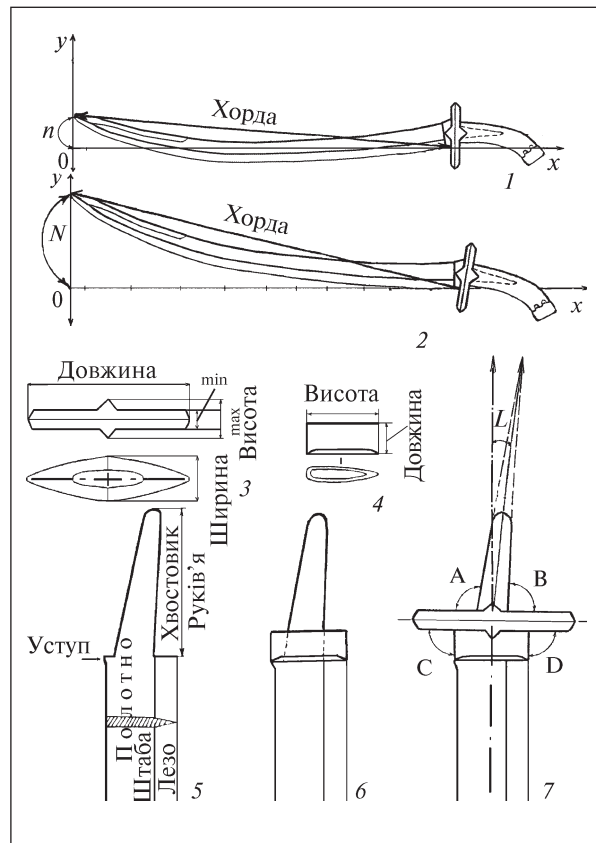

Рис. 1. Методика вимірів і основні частини шаблі: 1, 2 — методика заміру клинка; 3 — хрестовина; 4 — обойма; 5 — основні елементи полотна; 6 — місце розташування обойми; 7 — прийнята система виміру кута нахилу хвостовика руків'я до леза

Обмір палашів і шабелів складається з декількох етапів. Кожен дослідник обирає для цього власний підхід. Перший етап — це визначення довжини, ширини та товщини артефакту загалом і окремих його складових. Спосіб виміру ширини та товщини клинка й ширини, висоти та довжини хрестовини є більш-менш універсальним. Інша справа з довжиною клинка та зброї загалом. Кожен фахівець підходить до цього індивідуально, і дослідники не вказують спосіб вимірювання (Корзухина 1950). Спираючись на літературні джерела, можна виділити два основні методи. Згідно з першим довжина клинка вимірюється від кінчика до хрестовини біля обуха, довжина загалом — до кінця руків'я або хвостовика (Плетнева 1973, с. 17), згідно з другим — довжина клинка вимірюється від кінчика до хрестовини з боку леза, довжина загалом — до кінця руків'я або хвостовика (Кирпичников 1966, с. 67). Таким чином, заміри прив'язуються до обуха або леза.

Другий етап — це встановлення кривизни клинка, при визначенні якої від найвищої точ-

ки леза опускається перпендикуляр до відрізка, проведеного від вістря до леза (там само) або обуха біля хрестовини (Плетнева 1973, с. 17). Отримані результати обох способів можна звести до однієї системи, якщо, відповідно, додати чи відняти ширину штаби біля хрестовини. Але невідомою лишається ширина штаби в місці заміру кривизни, як і кут кривизни клинка. Вважаємо доцільним прив'язувати виміри до леза, оскільки, зрештою, нас цікавить його кривизна.

Третій етап — вимір кута нахилу хвостовика руків'я до леза. За розташування хрестовини на площині в 180° , від центральної її осі будується перпендикуляр; і промені кутів А і В (бічні сторони хвостовика) продовжуються до їхнього перетину. Після цього з центру хрестовини проводиться лінія до точки перетину променів кутів А і В і вираховується кут L нахилу хвостовика до леза (рис. 1, 7). Інакше кажучи, вимірюється різниця між перпендикуляром до осі хрестовини та віссю хвостовика зі сторони леза (Плетнева 1973, с. 18; Евглевский, Потемкина 2000, с. 120, 133). Подібний метод, але дещо відмінний, використав А.М. Кирпичников (Кирпичников 1966, с. 67): дослідник вимірював кут, утворений віссю верхньої третини клинка з віссю хвостовика. Методика вимірювань шабел, запропонована С.О. Плетнєвою, визнана більшістю дослідників і стала загальноновживаною.

При використанні наведеного методу з його варіаціями не наводяться кути С і D від лінії площини хрестовини до обуха та леза (рис. 1, 7). І якщо ці виміри поєднати із даними щодо нахилу хвостовика руків'я, неминуче виникає проблема зведення до єдиної системи нахилу руків'я (або хвостовика), що вимірюється в градусах, і кривизни штаби або леза, що вимірюється в метричних величинах. Без кутів С і D зрозуміти, як співвідноситься кут нахилу хвостовика руків'я з викривленням самої штаби та як він розташовується відносно вістря клинка, стає практично неможливо. Робити будь-які висновки про клинок у цілому важко через те, що виміри провадяться в різних величинах (градуси, метри) та без урахування від загального контексту. Опису габаритів конфігурації обидвома немає взагалі, і переконливого пояснення цій деталі поки що не надано. Деякі вчені в кращому випадку констатують наявність на клинку цієї деталі, не уточнюючи її призначення. Інші приписують їй функцію закріплення хрестовини (Кирпичников 1966, с. 68; Крыганов 1987, с. 72; Евглевский, Потемкина 2000, с. 122) або захисту пальців від порі-

зу при нанесенні кóлючого удару при виконанні його з захопленням клинка через хрестовину, так зв. рікассо (Каминский, Каминская-Цокур, 1997, с. 61). Загальноновизнаним також є технологічний процес збирання (рис. 1, 6, 7), коли на хвостовик насаджується обидва, потім монтується хрестовина та відповідно до кута L (кута нахилу хвостовика до леза) прикріплюються заклепками обкладинки руків'я та закріплюється наверх.

Наведені способи вимірювань ми вважаємо неправильними, так само як і процес збирання. Тож пропонуємо принципово іншу систему вимірювань. Для з'ясування співвідношення кутів ми (теоретично) розмістили шаблю в систему координат. У першому варіанті хрестовина розміщена під прямим кутом до осі x (рис. 1, 1), і негативні показники осі x відображають глибину кривизни леза. У другому варіанті (рис. 1, 2) лезо до початку його викривлення розміщене на горизонтальній поверхні (осі x). Таким чином отримано систему координат, де x_u — кривизна штаби, кут n — піднесення вістря над віссю x, а кут N — кут піднесення вістря над лезом. В обох варіантах має значення система координат, хорда й кути. Вимір на конкретних зразках клинкової зброї¹ параметрів x , y , x_u та кутів n , D і N і співвідношення їх між собою дозволив виявити низку закономірностей і встановити роль обидвох, а саме:

— вісь ефеса не є продовженням осі полотна, інакше кажучи, вісь штаби не співпадає з віссю ефеса (рис. 2, 3—5; 3, 3—5);

— вісь руків'я розміщена під прямим кутом до осі хрестовини (рис. 2, 1; 3, 1), тож ефес конструктивно жорстко поєднує руків'я з хрестовиною;

— кут між хрестовиною та лезом (D) менший за прямий (рис. 4, 1);

— кут між віссю хрестовини і руків'ям (A) більший або дорівнює прямому (рис. 4, 2, 3);

— кут R — кут нахилу руків'я до хрестовини з боку леза дорівнює $A-90^\circ = R$ (рис. 4, 3);

— кут Z — кут нахилу ефеса до леза дорівнює $90^\circ - D$ (рис. 2, 3, 4; 3, 3, 4);

— кут S — кут нахилу руків'я до леза являє собою суму кутів R і Z ;

— кут N — кут піднесення вістря над лезом дорівнює сумі кутів $Z + n = N$;

— хорда — завжди постійний відрізок у конкретного зразка між вістря та лезом біля хрестовини.

¹ Висловлюємо щире подяку директору Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна В.В. Сकिриді за надану можливість ознайомитися зі зброєю.

Для надійного застосування клинка важливим є розміщення центральної осі руків'я до хрестовини під кутом 90° , у такому разі хрестовина не буде заважати пальцям (рис. 2, 2; 3, 2). Викривлення руків'я необхідне, аби воно в завершальній фазі удару не впиралося в руку за зап'ястком. Штаба біля хрестовини завжди ширша або має виступ (рис. 1, 5). Через поперечний перетин штаби у вигляді трикутника або п'ятикутника (рис. 1, 5) поздовжній (фізичний) центр ваги клинка не співпадає з його геометричним центром. Висота обойми завжди більша за ширину штаби, тобто обойма корегувала цей дисбаланс. Збільшення довжини обойми зменшувало кут N за рахунок подовження штаби. Хвостовик завжди вужчий за обкладинки руків'я, тобто є межею як для викривлення руків'я (для зручності нанесення рубального удару), так і вибору кута нахилу ефеса. Таким чином, функція обойми полягає в тому, що: по-перше, залежно від її конфігурації (співвідношення довжини та висоти сторін), змінювалося співвідношення кута нахилу ефеса (Z) до леза загалом та, як наслідок, руків'я окремо; по-друге, залежно від довжини обойми, з одного боку від хрестовини змінювалося співвідношення кута нахилу руків'я (S) та кута підвищення вістря над лезом (N), з іншого — забезпечувалися максимально комфортні умови для закріплення руків'я на хвостовику; по-третє, висота обойми корегувала дисбаланс між геометричним і фізичним центрами штаби та давала змогу сполучити їх з центром хрестовини.

Головною функцією обойми вважаємо викривлення ефеса в цілому (хрестовини і руків'я одночасно). Тобто обойма надавала широкі можливості для суттєвого спрощення монтажу ефеса та надання клинку бажаного балансу.

Саме така функція, на нашу думку, закладена в хабаки японських мечів (по суті це шаблі), але ефес викривлений у бік обуха. Використання обойми на палахах і шаблях створювало коліно (важіль-противагу) та дозволяло маніпулювати ним. Для кращого розуміння її ролі на рисунках навмисно показані значні викривлення конфігурації обойми та незначне розширення штаби біля хрестовини. З урахуванням довжини штаби навіть мінімальні зміни в пропорціях обойми, непомітні неозброєним оком, призводили до зміни балансу клинка в цілому. Геометрія обойми могла бути різною залежно від місця переходу штаби в хвостовик руків'я. Прямі штаби в поєднанні з нахиленим ефесом надає можливість ефективніше нанести кóлючий удар за рахунок виведення на одну

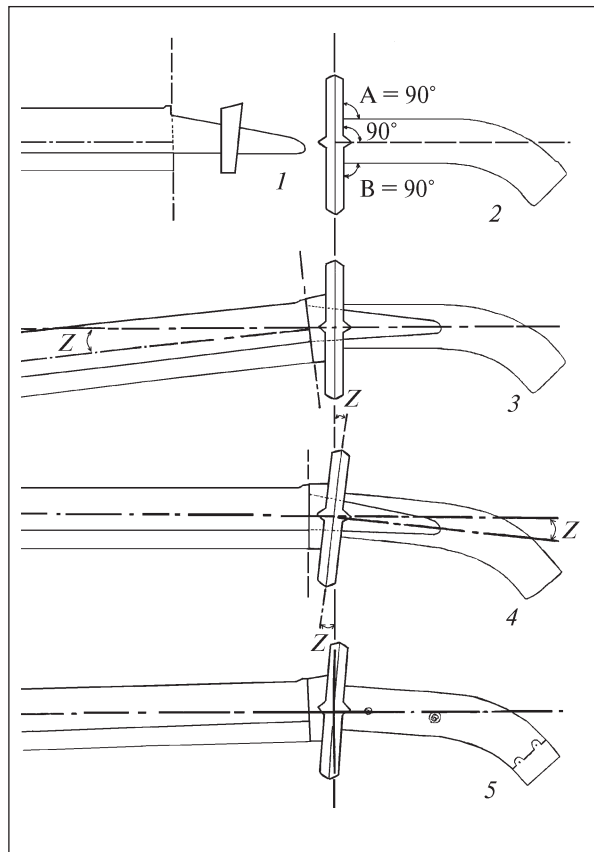

Рис. 2. Схема монтажу ефеса з прямокутним викривленням руків'я: 1, 2 — послідовність монтажу та кути між хрестовиною та руків'ям; 3–5 — зіставлення осей ефеса та штаби

прямую вістря клинка та витягнутої руки — клинок немов продовжує руку. Якраз такі клинки були в Глодосах і Перешепині (рис. 5, 13, 14). Але руків'я було рівне та прямокутної форми (мається на увазі поздовжня проекція, в поперечному перетині вони мають овальну форму). Такий висновок можна зробити за обкладинками (щічками) руків'я та наверхі — воно було дуже високе й пряме.

Наявність коліна розвертала поперечний і поздовжній центри ваги клинка по діагоналі, а загальний центр його ваги зміщувався до обуха. Рубаючи, такий клинок, по суті, розсікав вістря, наносячи рвані рани подібно до фалькати, хоча вага зброї лишилася незмінною. Нанесення прямолінійного удару, з поєднанням в одному русі ураження та вилучення, принаймні ранніми шаблями неможливе. Січа в кінному бою передбачала нанесення швидких ударів та під різними кутами до цілі. За промаху можна було влучити у власного коня або власну ногу чи втратити рівновагу — нахилитися в бік власного удару та потрапити під

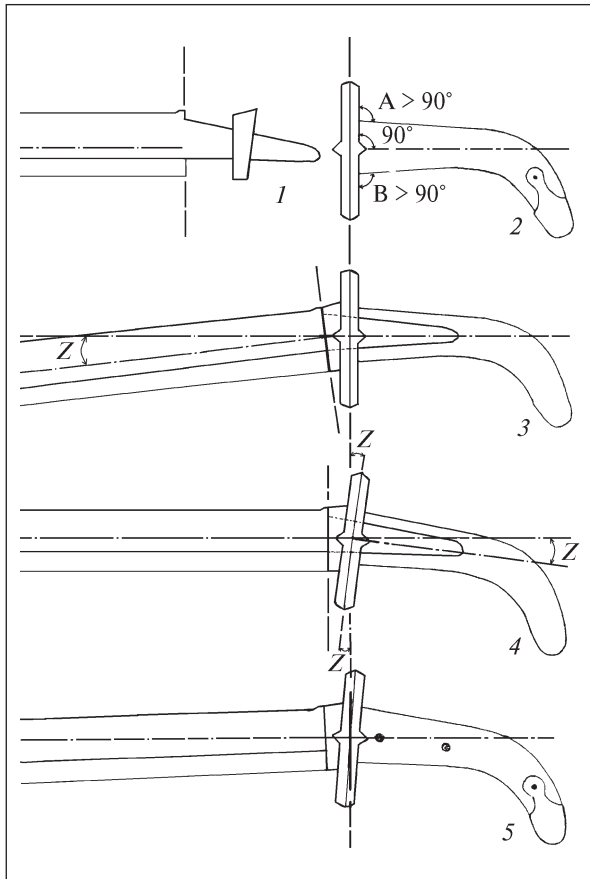

Рис. 3. Схема монтажу ефеса з трапецієподібним викривленим руків'ям: 1, 2 — послідовність монтажу та кути між хрестовиною та руків'ям; 3—5 — зіставлення осей ефеса та штаби

зустрічний. Тож будь-який удар від самого початку завжди мав завершену траєкторію незалежно від того, влучить він у ціль чи ні.

Цей принцип інтерференції закладений в усіх єдиноборствах — удар рукою завжди як удар батоном. Замах клинком починається від плеча всім тілом, потім включається лікоть, а далі викидається кисть. Зрештою, всі окремі швидкості складаються в одну найбільшу в момент досягнення цілі клинком. Такий удар найчастіше помилково називають «ударом з відтяжкою». Кривизна леза повторювала вигин батога в момент удару кінчиком. Цей інтерференційний удар завжди сповнений більшої енергії порівняно з прямолінійним. Намагання збільшити площину та глибину проникнення такого удару, не збільшуючи вагу клинка, і призвело до викривлення робочої його частини в бік зміщення центру ваги. Тобто, викривлення штаби було потрібне для підсилення рубального удару за наявності коліна, яке забезпечувало потужний кінючий удар. Одночасно змінилося й руків'я — ближча до наверхів час-

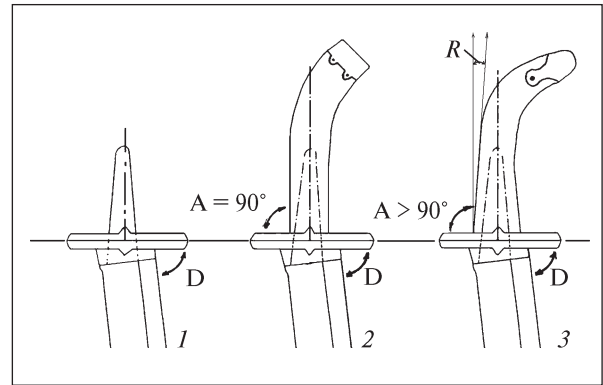

Рис. 4. Методика виміру нахилу ефеса та руків'я до леза: 1 — без руків'я; 2 — з прямокутним руків'ям; 3 — з трапецієподібним руків'ям. Умовні позначки: А — кут між віссю хрестовини та руків'ям; D — кут між хрестовиною та лезом

тина викривилася в бік леза для зручності нанесення рубального удару, аби воно не впиралося в руку за зап'ястком у завершальній його фазі. Такі зміни відобразилися й на наверхі — воно стало набагато нижчим. Хвостовик руків'я нахилили в бік леза приблизно, а потім коригували вже нахил ефеса за допомогою обойми.

Слабко вигнута штаба з нахиленим до леза ефесом забезпечувала однаково потужний кінючий і рубальний удари. Згодом прагнення підсилити рубальний удар, за збереження кінючого, призвело до викривлення клинка та, як наслідок, — ефеса за допомогою обойми. Таке викривлення ефеса могло призвести до зниження міцності шаблі. Щоб уникнути цього, почали робити руків'я трапецієподібної форми, тобто ширшим біля хрестовини, що плавно звужувалося до наверхів (рис. 3). Це відбилося в зміні наверхів — воно стало набагато вузким та також трапецієподібним. Через будову кисті та спосіб охоплення нею шаблі був збільшений кут нахилу трапецієподібного руків'я до леза та створено коліно. Ці зміни сталися вже після розглянутого тут часу.

Але ми не виключаємо й інший варіант — винайдення трапецієподібного руків'я потягло й більше викривлення штаби. Стосовно кінючих шабел, особливо ранніх, слід говорити про їхню властивість сікти (як батоном чи різкою). Різне співвідношення викривлення штаби та ефеса (руків'я) засвідчує тенденцію саме такої властивості клинка в бік збільшення глибини та площі проникнення або збереження кінючого удару (кінючо-січні або січно-кінючі клинки).

Рання шабля — це універсальна зброя з однаково ефективними ударами обох властивос-

тей. Тож вважаємо некоректним з'ясовувати кут нахилу хвостовика руків'я до леза. За відсутності руків'я та неможливості встановити його конфігурацію та розташування (відсутнє навершя) важливо визначити кут нахилу ефеса в цілому (хрестовини та руків'я) до леза (рис. 4). Правильний, з нашого погляду, технологічний процес монтажу ефеса наведено на рис. 2 і 3. Відповідно до цього вимірювання кута нахилу руків'я та ефеса до леза повинне виконуватись, як вказано на рис. 4. Також очевидно, що кут Z (кут нахилу ефеса до леза в шаблі) повинен бути меншим або дорівнювати куту N , тобто куту піднесення вістря над лезом. Таким чином, викривлення штаби — це графік xu , а кривизна клинка в градусах загалом — сума кутів S і N .

Маніпуляції з обоймою могли провадити після виготовлення клинка — в процесі підгонки ефеса та досягнення необхідного балансу, можливо, з урахуванням побажань власника (зріст, довжина руки, орієнтація на властивості враження клинка) або на різних етапах життя (мірою дорослішання, збільшення довжини руки, опанування новими навичками та при-

дбання досвіду, переорієнтації з однієї техніки нанесення удару на іншу тощо). То не вимагало вносити кардинальні зміни ні в штабу, ні в руків'я. Треба було лише замінити обойму на іншу чи надати їй нову конфігурацію та зробити нові отвори під заклепки в хвостовику. Вибір довжини та балансу зброї міг залежати від антропологічних даних власника та, ймовірно, і від коня (висока чи низька порода).

Форма хрестовини (рис. 1, 3) у вигляді видовженого ромба (за рахунок відростків у бік руків'я та штаби) витікає з її функціонального призначення — фіксувати обойму та скріплюватися з нею, а також фіксувати обкладки руків'я. Ромбічне розширення могло бути орієнтиром для вибору кута нахилу ефеса до леза, вказуючи напрям за площиною штаби на вістря або на необхідну ділянку викривлення, тобто слугувало для визначення глибини проникнення та площини ураження. Вважаємо, що все те робили згідно побажань замовника — конкретної особи. Таким чином, вагоме значення в шаблі належить співвідношенню кутів нахилу ефеса (руків'я) та піднесення вістря над лезом з викривленням штаби, що витікає з її балансу-

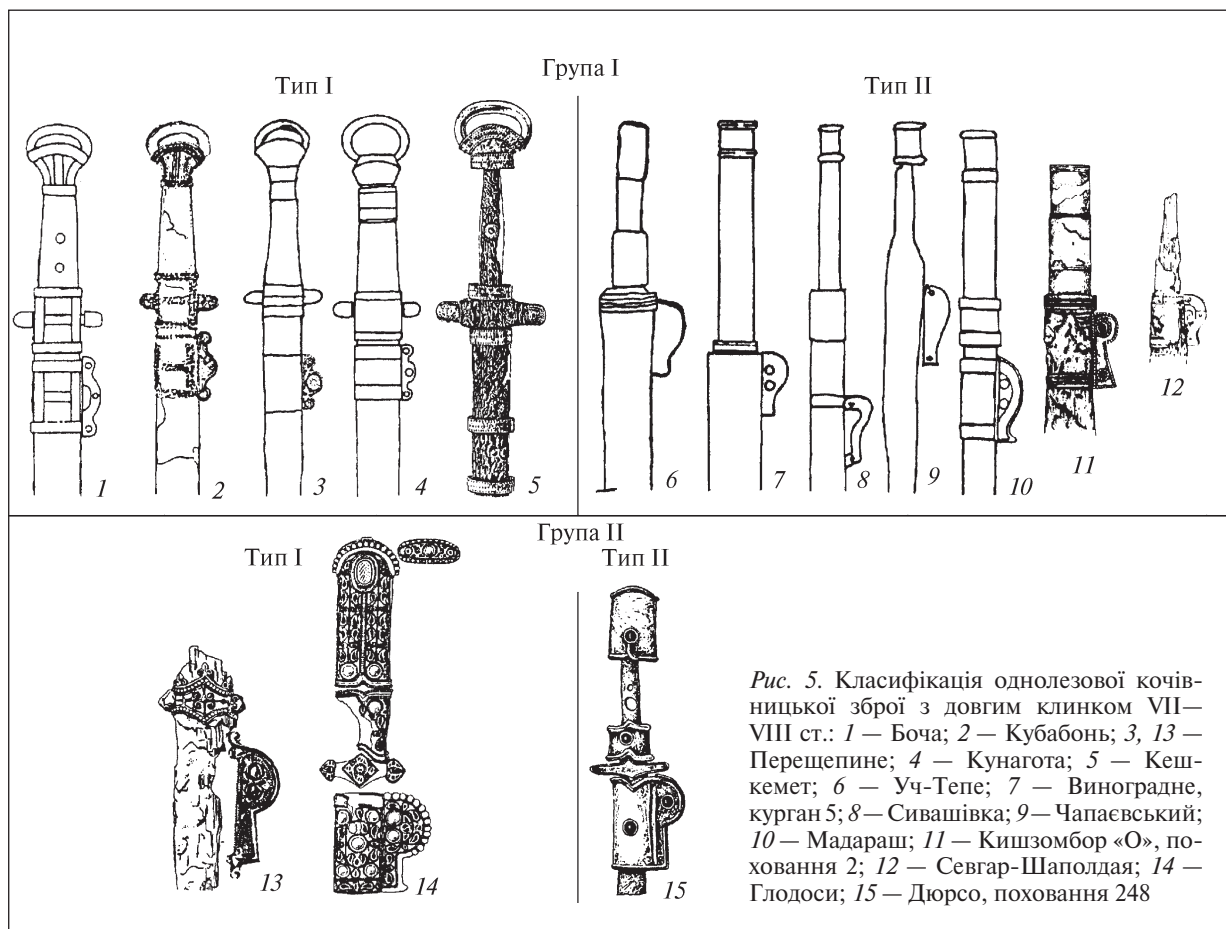

Рис. 5. Класифікація однолезової кочівницької зброї з довгим клинком VII—VIII ст.: 1 — Боча; 2 — Кубабонь; 3, 13 — Перещепине; 4 — Кунагота; 5 — Кешкемет; 6 — Уч-Тепе; 7 — Виноградне, курган 5; 8 — Сивашівка; 9 — Чапаєвський; 10 — Мадараш; 11 — Кишзомбор «О», поховання 2; 12 — Севгар-Шаполдая; 14 — Глодоси; 15 — Дюрсо, поховання 248

вання між нанесенням ефективного рубального та колючого ударів. Щоб вважати клинок шаблею в VII—VIII ст., до наведеного на початку статті визначення слід додати наявність коліна в поєднанні з викривленою штабою.

В одній з останніх робіт з класифікації шабелі, але пізньокочівницького часу, є цінна інформація, але водночас і деякі невідповідності між змістом і реаліями. Її автори зробили титанічну працю, і кількість опрацьованих клинків вражає (Евглевский, Потемкина 2000). Але вони припустилися методичної помилки, яка не дозволяє вповні скористатися їхніми висновками. У вимірюванні нахилу хвостовика руків'я до леза (там само, рис. 5, 8) кути між хрестовиною та лезом і між обухом і хрестовиною показані як 90°, але на інших ілюстраціях, де шаблі зображені повністю (там само, рис. 2 та 3), ці кути інакші. Крім того, допущено низку термінологічних помилок (там само, с. 120, 134) — клинок з Каїрки віднесений до шабелі і неправильно використаний термін «елмань». Такі помилки, на наш погляд, ламають усю систему типології. Додамо, що типологізація тільки на основі характеристик штаби без урахування особистих даних власника не може бути повною. Як ми намагалися довести, вибір зброї та орієнтація на її властивості значною мірою були зумовлені суб'єктивними чинниками. Але для нашого дослідження важливо те, що завдяки обробці значної кількості матеріалу стало можливим простежити використання об'єктами на шаблях до XIV ст.

Відсутність серед опублікованих матеріалів необхідних для нас вимірювань ускладнює детальнішу класифікацію клинків і унеможливорює виділення типів на ґрунті співвідношення викривлення штаби та руків'я та врахувати кривизну клинка в градусах. Так само ми не можемо скористатися статтями та публікаціями, в яких не відображені необхідні для типології частини клинкової зброї: наприклад, подано тільки один ракурс хрестовини, немає чіткого опису клинка (кривий чи прямий) або знахідка дуже погано збереглася та ін. Через це ми скористалися лише джерелами, придатними для типології, що походять зі зведень і окремих публікацій з розкопок кремаційних могильників Подонців'я: Нова Покровка, Тополі (Мерперт 1955, рис. 3, 5—7), П'ятницьке (Михеев 1985, рис. 12; 19), Суха Гомольша (Крыганов 1989, рис. 2, 1—5; Аксенов, Михеев 2006, рис. 11, 1; 40, 10), Червона Гірка (Михеев 2004, рис. 3, 1, 2), а також Чорноморського узбережжя: Борисово, Дюрсо (Мерперт 1955,

рис. 3, 1—4; Комар 2006, рис. 20, 5, 6; 30, 26), а ще інгумаційних поховань і комплексів передсалтівського часу (Гавритухин 2001; Комар 2006; Комар, Кубышев, Орлов 2006). Через строкатість матеріалу рисунки наведені без масштабу.

Відтак, досліджувану зброю розділено на два різновиди: 1) з прямою штабою — палаші та 2) з викривленою — шаблі. Критерієм для подальшого впорядкування, поділу на групи, обрано кривизну ефеса (викривлений/невикривлений), на типи — вигляд і оформлення хрестовини, а на варіанти (те стосується тільки зброї з викривленим ефесом) — специфіку кінців хрестовини.

До першої групи відносяться тільки палаші з прямим ефесом, хрестовина в яких не виконувала функцію захисту руки та має вигляд муфти, що розділяє штабу та руків'я. За способом оформлення цієї деталі їх можна розділити на два типи: з декором, що імітує хрестовину у вигляді бляшок ремінної гарнітури (рис. 5, 1—5), та гладенькі (рис. 5, 6—12). Розбіжності у формі верхівки не враховуються. В перетині клинка та способі влаштування руків'я різниці між типами не спостерігається.

До другої групи віднесені палаші та шаблі з викривленим ефесом, хрестовина яких виконує функцію захисту руки та має ромбічне розширення в центрі. Залежно від оформлення кінців хрестовини їх поділено на два типи (рис. 6). Перший — з фігурними кінцями, що, своєю чергою, поділений на два варіанти: *a* — з цибулиноподібними дисковими закінченнями з кількома підваріантами *A—F* та *b* — у вигляді круглого або овального диска. Другий тип — з хрестовиною з простим закінченням, що поділяється на два варіанти: *a* — сторони хрестовини плавно звужуються від центру до кінців та *b* — з паралельними сторонами. Попередньо зауважимо, варіанти розміщено згідно їх хронології (рис. 6). Характерною рисою хрестовини клинків першого типу є обов'язкова наявність аплікації у вигляді ромба посередині їхньої лицьової сторони.

Хрестовини клинків другої групи за способом виготовлення поділяються на суцільні цілісні та суцільні з трикутними вирізами по боках від отвору для хвостовика, а також складні (на рис. 6 вони, відповідно, позначені числами 1—4). Як і в першій групі, суттєвої різниці в перетині клинка та влаштуванні руків'я не спостерігається, інші відмінності носять хронологічний характер.

В обох групах є зброя першого типу, яку виявлено в «багатих» похованнях. У першій гру-

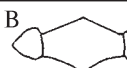
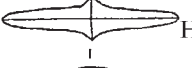
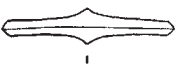
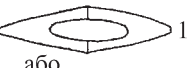
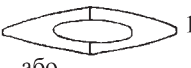
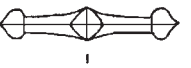
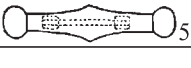
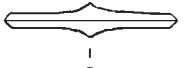
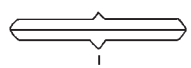
Час, роки	Група II			
	Типи			
	Тип I, з фігурним закінченням		Тип II, з гострим закінченням	
	Варіанти		Варіанти	
	а, цибулиноподібні	в, круглі або овальні	а, звужені	в, паралельні
660				
680	 			
725	 		 	
760			 або 	 або
800	 	 	 	
			 	

Рис. 6. Типологія зброї групи II та хронологічний розподіл варіантів

пі — це палаші з княжих поховань Боча, Кубабонь, Кунагота, Кешкемет, специфічні тільки для I-го середньоаварського періоду (Гаври-тухін 2001, с. 147), та комплексу з Переще-пиного (рис. 5, 1—5; Гаври-тухін 2001, рис. 52, 5; Комар 2006, рис. 38, 1—4); у другій групі — клинки першого типу передсалтівського часу з Вознесенки (рис. 6, B—D), Глодос (рис. 5, 14; 6, E) та Переще-пиного (рис. 5, 13; 6, A) (Комар 2006, рис. 10, 1; 20, 1—4). Ці винятково ба-гаті поховальні та поминальні комплекси були влаштовані на честь представників родо-вої знаті (Амброз 1981, с. 19—20). Певно до верхів-ки, але нижчого рангу, належав воїн з похован-ня 134 Борисово, в якому від клинка зберегла-ся тільки хрестовина (рис. 6, F; Комар, 2006, рис. 20, 5). У римській армії фібули з цибуле-подібними голівками були свого роду розпіз-

навальними знаками (Шукин 2005, с. 321, 326, 547, 549), і, вірогідно, якимось чином їх зміс-товне навантаження пізніше використовува-лося в армії Візантії та було перейняте кочови-ками й перенесене на зброю.

Шаблі з поховань в Озорі-Тотипусті та Ігарі з погляду на вигляд хрестовини можна віднес-ти до типу Ів групи II. Але за перетином кон-струкція хрестовин не підпадає під нашу клас-ифікацію, та саме вона виключає можливість використання обойми (хрестовина не зможе закріпитися на обоймі ромбічними виступами чи притиснути її до штаби упором). Крім того, з огляду на форму скоб піхов цих шабелі вони хронологічно близько стоять до дати похован-ня кургану 5 курганної групи Крива Лука XXVII в Поволжі, де клинок супроводжували анало-гічні скоби (Федоров-Давыдов 1984, рис. 6, 7), а

конструкція хрестовини теж пластинчаста (там само, с. 88). На шаблі з Іванців з Р-подібними скобами для піхов хрестовина не збереглася, що унеможливило віднесення її до якоїсь групи чи типу (Гавритухин 2001, рис. 53, 1—3). Враховуючи, що для аварських шабел характерне пряме та рівне руків'я, невикривлений ефес та інакша схема його монтажу, можна думати, що маємо справу з копіюванням форми, але не технології. Значна кривизна аварських екземплярів, на нашу думку, спричинена візуальним ефектом збільшення кривизни клинка. Він виникає за поєднання викривленого ефеса з викривленою штабою. Шаблі середньоаварського періоду, таким чином, демонструють намагання наслідувати новий різновид зброї.

У салтово-маяцьких комплексах хрестовина з фігурними дископодібними кінцями є тільки на шаблях, виявлених у похованнях 175 і 252 Сухої Гомольші (рис. 6, *тип Ia3*; Крыганов 1989, рис. 2, 3, 5), П'ятницькому та Червоній Гірці (рис. 6, *тип Ia2*; Михеев 1985, рис. 12; 19; 2004, рис. 3, 1, 2). Ці комплекси порівняно з іншими також виділялися багатством поховального інвентарю та різноманітністю зброї (Крыганов 1989, с. 100).

Клинок другого типу обох груп супроводжували поховання заможних воїнів, але тих, котрі не належали до правлячої верхівки суспільства. У першій групі це палаші з Р- і D-подібними скобами, відомі в комплексах «середньоаварського» періоду (рис. 5, 10—12; Гавритухин 2001, с. 141, 147) і широко представлені в похованнях передсалтівського часу Північного Причорномор'я (рис. 5, 6—9; Комар 2006, рис. 44, 1—5; Комар, Кубышев, Орлов 2006, рис. 18). У другій групі зброя другого типу представлена і палашами, і шаблями, що відомі в перед- і салтівський часи. Показовими є хрестовини клинків з Борисово (рис. 6, *тип IIa1, H, IIa2*; Мерперт 1955, рис. 3, 1—3; Комар 2006, рис. 20, 6) і поховання 248 Дюрсо (рис. 5, 15; рис. 6, *G*; Комар 2006, рис. 30, 26). Такий тип розповсюджений у салтово-маяцькій культурі (рис. 6, *IIa1—3; IIa1—3*) та широко представлений у рядових воїнських кремаційних похованнях Подонців'я: Тополі та комплекс I Сухої Гомольші (рис. 6, *IIa1*; Мерперт 1955, рис. 3; 7; Аксенов, Михеев 2006, рис. 11, 1), комплекс XV могильника Суха Гомольша (рис. 6, *IIa2*; Крыганов 1989, рис. 2, 1), вкажемо й клинок з випадкових знахідок за 1,0 км від згаданого пункту (рис. 6, *IIa3*; Аксенов 2005, рис. 1, 4), два клинки з комплексів 1 і 2 Ново-Покровського могильника (рис. 6, *IIa*; Мерперт 1955, рис. 3; 5; 6).

Аналіз поховального інвентарю зі зброєю обох груп вказує на зв'язок клинка з певною хрестовиною зі статусом небіжчика. Палаші першої групи першого типу з яскраво оздобленою хрестовиною та руків'ям поєднуються в похованнях з багатим інвентарем. На хрестовинах другого типу клинків декор відсутній, і такі зазвичай супроводжують небіжчиків з простішим інвентарем. Аналогічний зв'язок спостерігаємо щодо другої групи: в похованнях подібні вироби корелюються з багатством і пишністю іншого супроводу.

На наш погляд, нині спроби звести до єдиної хронологічної системи старожитності Аварського каганату та степових комплексів Північного Причорномор'я зайшли в глухий кут і дебатуються (Гавритухин 2001, с. 45—46; Комар 2006, с. 121—125). Для нашого дослідження важливим є факт наявності в Перещепинському комплексі клинків обох розглянутих груп (рис. 5, 3, 13), а також Р-подібних скоб оформлення піхов, які представлені в обох групах (рис. 5, 6—15). Це дозволяє говорити про часткову синхронність обох груп зброї. Розробки хронології салтово-маяцьких старожитностей О.В. Комара дозволяють датувати вужче окремі клинки другої групи. Складні хрестовини на шаблях першого типу (рис. 6, *типи Ia3, Ib3*) з'явилися в перехідному горизонті I/II (Комар 1999, с. 129). Ми використали термін «складні», оскільки просто викувати таку хрестовину неможливо, і, виходячи з візуального огляду зразків, дійшли висновку, що використано або зварювання, або спаювання, але сказати певно без спеціального дослідження неможливо. Поява саме складних хрестовин (рис. 6, 5) інноваційної для салтово-маяцької культури конструкції і свідчить про застосування нової технології у виготовленні цієї деталі обох типів шабел (рис. 6, *типи Ia3, Ib3, IIa1, IIa1*). Ця інновація дозволила надійно скріпити всі складові шаблі в її хрестовині, що досягалося для обох типів складних хрестовин розміщенням біля її центру обойми та деталей обкладок руків'я (рис. 6, 5). Але фіксація самої хрестовини відтепер досягалася тільки упором в обойму та обкладками, які входили в середину хрестовини.

Цей принцип використовували й надалі при виготовленні шабел, хрестовини яких уже суцільно викувані (рис. 6, *IIa4*; тип 2 за: Кирпичников 1966, рис. 13), а обойма стала L-подібною для надійнішої фіксації на штабі. З розміщенням обкладок і обойми всередині хрестовини стала можливою поява нових типів — без від-

ростків (там само, рис. 13, *типи I, Ia*), хоча продовжували користуватися й старим. Способи їх скріплення копіюють салтово-маяцькі (рис. 6, 5) і описані А.М. Кирпичниковим разом з призначенням ромбічного розширення, яке, крім визначення місця розташування коліна, набуло й нової функції (там само, с. 68—69). Але їх аналіз виходить за межі нашого дослідження. Шаблі з хрестовиною другого типу стали класичними та дожили з незначними змінами до козацького часу (Археологія... 1997, рис. 51, 1—4). Їх модифікували трохи за рахунок збільшення висоти середніх відростків на хрестовині в обидва боки — вздовж штаби та руків'я.

Для з'ясування часу та місця появи шаблі ключове значення має друга група клинків. Її специфічною особливістю є наявність на хвостовику обойми для викривлення ефеса, поміж хрестовиною та штабою, що має з обох боків скіс до клинка для зручності його вкладання до піхов. Особливою також є форма ромбічної хрестовини з виступами. Як вказувалося, виступи були призначені для надійнішої фіксації хрестовини, обойми та обкладок руків'я. В пропорціях хрестовин ранніх зразків (рис. 6, *Ia, A—E*) висота приблизно однакова з довжиною, а в пізніших довжина завжди помітно більша за висоту (рис. 6, *Ia2, Ia3*). Руків'я теж еволюціонує: на ранніх зразках воно прямокутне з високою верхівкою та пряме (рис. 5, 13, 14). Поступово висота його зменшується (рис. 5, 15), набуваючи в салтівський час брускоподібної форми (рис. 2) і лишаючись такою до появи у IX ст. трапецієподібного руків'я з відповідною верхівкою (рис. 3). Таким чином, першими археологічно засвідченими шаблями є клинки з Вознесенки. Зброя звідси вперше поєднує коліно з викривленою штабою. Клинкова зброя Китаю, Кореї та Японії, що в конструкції має обойму (хабакі), копіює технологію номадів. Механізм цього запозичення вимагає окремого дослідження, що зводиться до встановлення хронології: запозичення відбулося на етапі Перещепинового чи Вознесенки?

Відтак очевидно, що специфічною та обов'язковою деталлю для ранньої шаблі є обойма. Як відзначалось, етимологія слова «шабля» містить угорське *szabni* — різати. Усі ранні шаблі, за термінологією нового часу, належать до випрямлених клинків і найбільше нагадують шашки зразка 1881 р. (Кирпичников 1966, с. 67). Назва останньої походить від кабардино-черкеського «са'шхо» — дослівно, довгий ніж (Военный... 1986, с. 814). У такої зброї через слабку кривизну функції розсікання та уколу однаково ефектив-

ні. Таким чином, назва «ніж» покладена в назву обох клинків. Мечу передували двобічногострий кинджал. Меч своїм виникненням зобов'язаний кинджалу та з'явився через видовження останнього. Вважаємо, що шабля пройшла той само шлях. У салтово-маяцькій культурі ножі мають обойму, але найближчі до шаблі бойові колінчасті ножі. Подібність відображена в нахилі ефеса до леза, ідентичній хрестовині та наявності обойми на хвостовику між штабою та хрестовиною, а, відповідно, й коліна. Інакше кажучи, колінчастий ніж — це палаш з коліном, тільки в мініатюрі. Такий ніж і є прототипом шаблі.

Здійснений аналіз уможливило наступні висновки.

1. У кочовиків Європи побутували дві традиції оформлення хрестовини холодної зброї та два подібні принципи, але різні напрями розвитку клинкової зброї, а саме — перша група клинків надалі не еволюціонувала, розвиток другої групи, завдяки використанню обойми, призвів до появи якісно нової зброї — шаблі.

2. На певному етапі, принаймні в другій половині VII ст., ці два напрями та традиції співіснували та представлені двома групами клинків.

3. Розглядаючи обидві групи клинків, простежуємо чітку диференціацію за майновими та статусними ознаками власників зброї залежно від оформлення ефеса — перший та другий типи клинків обох груп. Це свідчить про існування в середовищі кочовиків середини VII ст. двох паралельних рангових систем та, як наслідок, передбачає їхню належність до різних етносів чи державних (племінних) об'єднань. Продовження набуває система рангів, притаманна власникам другої групи клинків.

4. Очевидно, що, поряд з поясною гарнітурою, статус кочовика в VII—VIII ст. визначав і ефес його клинкової зброї. Останній завжди був біля паска та складав з ним єдиний семантично-інформативний комплекс. Високий статус власника, що мав клинок першої групи, відображують розкішно прикрашені палаші з кільцевим навершям і хрестовиною, що імітує бляшки поясної гарнітури. Певно, кільцеве навершя також мало рангове значення. Зауважимо, що однакові елементи ефеса, втім як і бляшки гарнітури ремня, могли нести неоднакове смислове навантаження в різних етнокультурних середовищах. Нижчий статус мали власники палашів з гладенькою хрестовиною.

У другій групі ранг і статус власника позначувала форма кінцівок хрестовини. Їхня семантика повторює окремі різновиди поясних бляшок, що може свідчити про рангове значення

саме таких форм бляшок. Це дозволяє, поряд з поясною гарнітурою, виділити ефес як рангово-соціальний маркер статусу особи в обох групах і умовно назвати перший тип зброї командним, а другий — рядовим. Палаші з кільцевим навершям не мають стосунку до системи рангів другої групи. І дійсно, такий палаш міг потрапити до «перещепинського володаря» через візантійців, які не були обізнані з системою рангів цієї групи кочовиків (Комар 2006, с. 134).

5. Перша група клинків практично не має жодного стосунку до еволюційного ряду розвитку шаблі через відсутність зв'язку їхньої конструкції з провідними деталями шаблі — обоймою та специфічною хрестовиною. Натомість за клинками другої групи чітко простежується їх генетичний зв'язок з шаблею, виражений у конструктивних особливостях (обойма) та специфічній формі (хрестовина). Палаш з ромбічною хрестовиною з Перещепинського комплексу (рис. 5, 13), виходячи з розміщення леза з правого боку від хрестовини (на рис. наведено зворотній її бік), а на лицьовому боці ромб відсутній через корозію, передбачає наявність обойми. Таким чином, на цьому клинку використовували маніпуляції з кутами та було коліно. Отож, вважаємо тільки цю та подібну до неї зброю колінчастими палашами та, відповідно, протошаблею.

6. Теза про те, що зміна руків'я була підпорядкована еволюції штаби ставиться під сумнів. Поштовхом до появи шаблі було викривлення ефеса через копіювання колінчастого ножа в збільшеному вигляді. Зміни в деталях ефеса не залежали від змін в штабі та навпаки. Процеси розвитку та вдосконалення проходили одночасно. Деталі і механізми впливали рівною мірою на еволюцію зброї, тож зміни в них проходили незалежно. Деталі ефеса є найнадійнішими хроноіндикаторами протягом усієї історії застосування шаблі, оскільки зміни в них яскравіші та різноманітніші ніж у штабі, тож вивчення їх дає чіткіше розуміння причинних зв'язків трансформацій. Інакше кажучи, зміни в зброї є

латентними за розгляду її окремих частин і поза загального контексту, особливо коли еволюцію однієї деталі жорстко пов'язують з іншою.

7. Стисло еволюцію шаблі можливо охарактеризувати таким чином:

—пряма штаба — викривлений ефес — пряме прямокутне руків'я (комплекси келегейського типу);

—викривлена штаба — викривлений ефес — прямокутне викривлене руків'я;

—викривлена штаба — викривлений ефес — трапецієподібне викривлене руків'я.

8. У шаблях викривлення ефеса за допомогою обойми використовувалося в Європі до кінця XIV ст. Зникнення цього механізму, найвірогідніше, пов'язане з втратою технології під час війн за часів розпаду Золотої Орди.

Запропонована класифікація може доповнюватися іншими варіантами за появи нових знахідок. Враховуючи деякі типи бляшок поясної гарнітури салтівського часу, передбачаємо наявність ще одного варіанта в другій групі клинків першого типу (з кінцями у вигляді трилисника). Для другого типу, з урахуванням наявності паралельних і звужених кінців, також можливий варіант з розширеними кінцями хрестовини. Хронологічні показники, наведені на рис. 6, приблизні. Складові хрестовини обох типів доживають до початку IX ст. Певні різновиди деталей ефеса можуть надати вужчі дати побутування якихось клинків.

У підсумку зазначимо, що інновації клинкової зброї розповсюджувалися на схід і захід з єдиного центру шляхом запозичення передових різновидів — у нашому випадку шаблі (з часом і технології). Остання створена на ґрунті бойового колінчастого ножа. З урахуванням широкого вектора «шабельного ареалу» «батьківщиною» шаблі ми вважаємо землі Хозарського каганату першої чверті VIII ст., а причиною розповсюдження — війни, що велися цією державою за спадок на землі Західно-тюркського каганату.

Аксенов В.С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. — 2005. — № 1–2. — С. 61–71.

Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Могильник Сухая Гомольша. — Харьков, 2006 (Хазарский альманах. — 5).

Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII в. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 10–23 (Серия «Археология СССР»).

Археологія доби українського козацтва. — К., 1997.

Военный энциклопедический словарь. — М., 1986.

Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 45–162.

- Горелик М.В. Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура. — М., 1995. — С. 382—398.
- Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 117—179.
- Каминский В.Н., Каминская-Цокур И.В. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. — 1997. — 3. — С. 61—69.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Т. 1: Мечи и сабли IX—XIII веков. — М., 1966 (САИ. — Вып. Е1—36).
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7—244.
- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Там же. — С. 245—374.
- Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. — 1950. — XIII. — С. 63—94.
- Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII—X вв. — Рукопис дис. ... канд. истор. наук. — Харьков, 1987.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосождения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — XXIII. — С. 131—168.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Михеев В.К. Северо-западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий // Хазарский альманах. — 2004. — 3. — С. 74—93.
- Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. — М., 1967 (МИА. — 142).
- Плетнева С.А. Древности черных клобуков. — М., 1973 (САИ. — Вып. Е1—19).
- Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 147—154.
- Федоров-Давыдов Г.А. Погребение хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье // Проблемы археологии степей Евразии. — Кемерово, 1984. — С. 80—94.
- Щукин М.Б. Готский путь. — СПб., 2005.

Надійшла 08.05.2012

А.М. Голубев, И.В. Голубева

ОДНОЛЕЗВИЙНОЕ ДЛИННОКЛИНКОВОЕ ОРУЖИЕ КОЧЕВНИКОВ VII—VIII вв.

Предложена методика обмера клинков, которая позволяет выявить некоторые закономерности конструкции и особенно установить роль обоймы. Ее функция в сабле сводилась к искривлению эфеса для создания колена. Эфес представляет собой жесткую конструкцию, которая соединяет в единое целое перекрестие и рукоять. При этом наклон черенка (стержня, хвостовика) рукояти не имеет никакого отношения к определению наклона рукояти к лезвию. Таким образом, в оружии с обоймой главными являются следующие закономерности и углы: угол N — возвышение острия над лезвием; угол между перекрестием и лезвием (D) меньше чем прямой; угол между осью перекрестия и рукоятью (A) больше или равен прямому; угол R — угол наклона рукояти к перекрестию со стороны лезвия равен $A-90^\circ$; угол Z — угол наклона эфеса к лезвию равен $90^\circ-D$; угол S — угол наклона рукояти к лезвию как сумма углов R и Z ; угол N — угол возвышения острия над лезвием как сумма углов Z и n ; хорда — всегда постоянная величина, отрезок между острием и лезвием у перекрестия.

В зависимости от наличия наклона эфеса оружие рассматриваемого времени поделено на две группы, в каждой из которых выделено по два основных типа. У кочевников Европы отмечено существование двух традиций оформления перекрестия и два похожих, но принципиально разных направления развития клинкового оружия, хотя на определенном хронологическом этапе они сосуществовали. Также прослежена связь между рангом и статусом владельца оружия и эфесом его клинка. Это позволяет говорить о существовании двух параллельных ранговых систем и как следствие предполагать их разнотничность или принадлежность к разным государственным (племенным) объединениям. Наряду с поясной гарнитурой, статус кочевника в VII—VIII вв. определялся эфесом оружия.

К эволюционному ряду развития сабли первая группа клинков не имеет отношения. Эволюция сабли начинается от боевого коленчатого ножа, который был ее прототипом. С учетом широкого вектора «сабельного ареала», первоначальной «родиной» сабли мы считаем земли Хазарского каганата первой четверти VIII в., а причиной распространения — войны, проводимые этим объединением за наследие на земли Западнотюркского каганата.

ONE-EDGED LONG-BLADED WEAPON OF THE 7th AND 8th c. NOMADS

The methodology of blades measurement is proposed which allows to identify certain structure regularities and to determine the role of iron band. The function of iron band in sabre came to curvature of the sword hilt for making a bend. The sword hilt is a rigid structure joining crosspiece and a hilt into a whole. Herewith, tilt of a shaft (a rod, a spindle) of a hilt has no connection to the determination of tilting of a hilt about an edge. Consequently, the main regularities and angles for the weapon with iron band are as following: angle N — raising of the edge upon the blade; angle between the crosspiece and the blade (D) less than the right; angle between crosspiece axis and the shaft (A) is more or equal to the right; angle R — is an angle of shaft tilt of the sword hilt about the crosspiece from the side of a blade is less than $A-90^\circ$; angle Z — is an angle of tilt of the sword hilt about the blade is $90^\circ-D$; angle S — is an angle of tilt of shaft about blade as sum of angles R and Z; angle N — is an angle of raise of the edge over the blade as sum of angles Z and n; chord is a segment between the edge and the blade near the crosspiece.

Depending on the availability of tilt of a sword hilt, the weapon of the period discussed is divided into two groups in each of which two main types are determined. It is noted for the European nomads that two traditions of arranging crosspieces and two similar but absolutely different ways of blade weapon development existed however, at certain chronological stage they coexisted. Also the relation between the rank and status of the weapon's owner and the sword hilt of his blade is determined. This allows the authors to speak of two parallel rank systems functioning and, consequently, to assume their belonging to different ethnic groups or to different state (tribal) unions. Besides the belt set, the sword hilt of a weapon determined the status of the 7th and the 8th c. nomad.

The first group of blades is not related to the evolutionary line of sabre development. Sabre evolution starts from the fighting knife with a bend which was its prototype. Taking into account the wide vector of a «sword area», the authors consider the Khazars Kaganate of the last quarter of the 7th c. to be the sabre's primary «motherland», and the wars conducted by this union for the heritage of Western Turks Kaganate lands to be the reason of the sabre's spread.

А.О. Сушко

КЕРАМІЧНІ СВІТИЛЬНИКИ З КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

Розмаїття керамічних олійних світильників давньоруської доби з Київського Подолу зведено до чотирьох основних типів з варіантами.

Ключові слова: Давня Русь, Київський Поділ, світильник, типологія.

З-поміж всіляких галузей виробництва одне з перших місць у давньоруських містах посідало виготовлення гончарних виробів. Керамічна продукція тут представлена широким асортиментом, зокрема й освітлювальними приладами. Різноманітні їх форми відомі на всій території Давньої Русі. Вони були важливим елементом побутового й господарського життя, надаючи йому певної комфортності. Ними користувалися не тільки ввечері, а й удень, оскільки природне світло погано проникало через волокові вікна, тож приміщення будинку більшу частину дня були темними.

© А.О. СУШКО, 2012

Загалом освітлювальні прилади можна поділити на три групи: світильники, підсвічники, або свічники, та світці, що використовувалися для лучини. Тут піде мова про першу групу — світильники.

Історія вивчення

Вперше на цю категорію археологічного матеріалу звернув увагу І. Хойновський, який, однак, вважав такі вироби ритуальним посудом (Хойновский 1893, с. 57). Пізніше А.Д. Ертель висловив припущення, що то могли бути чарки або свічники (Эртель 1913, с. 13). У подальших дослідженнях, присвячених історії та культу-

рі Київської Русі, такі вироби почали відносити до освітлювальних приладів і називати світильниками. Про поширення керамічних світильників у Київській Русі писав М.М. Воронін (Воронін 1948, с. 232), а Б.О. Рыбаков, висвітлюючи продукцію давньоруських гончарів, виділив два їх типи: світильники двоюрисні та «ліхтарі» закритого типу (Рыбаков 1948, с. 343). На цих типах наголошував також М.К. Каргер, і саме цей вчений започаткував традицію називати двоюрисні вироби світильниками «київського типу» (Каргер 1948, с. 450—451). Вагомий внесок у розробку цієї теми зробив П.П. Толочко, який ввів до наукового обігу значний масив знахідок, а в роботі, присвяченій давньоруському гончарству, висвітлив морфологічні, стилістичні та технологічні ознаки підсвічників і двоюрисних світильників, показав принцип їх використання та вказав хронологічні межі побутування (Толочко, Гупало 1973; Толочко 1981, с. 292).

Але спеціально керамічні освітлювальні прилади досліджували нечасто. Тут слід згадати роботи Р.І. Виєзжева та Н.П. Петасюк, присвячені опису морфології окремих типів світильників (Виєзжев 1961; Петасюк 1976). Спробу узагальнити всі наявні на той час матеріали зробила Г.Г. Мезенцева. Щоправда, дослідниця до олійних світильників відносила лише екземпляри з глибокими блюдцями, вважаючи плоскі непридатними для олії, тож інтерпретувала їх як свічники (Мезенцева 1973). Проте характерні сліди нагару що на глибоких, що на плоских блюдцях дозволяють стверджувати, що останні теж були світильниками. Такої ж думки дотримується і М.С. Сергеева, яка в середині 1990-х рр. зробила першу спробу всебічного вивчення керамічних світильників і розглянула питання технології, зокрема методи конструювання та способи випалу їх, хронології та зміни морфологічних ознак світильників у часі (Сергеева 1994; 1995). Р.Л. Розенфельдт, узагальнюючи відомості про освітлювальні прилади Давньої Русі, показав основні модифікації цих виробів, ареал поширення та можливі прототипи (Розенфельдт 1997).

Загальна характеристика

Найголовнішою та найяскравішою ознакою давньоруських світильників є їхня форма. Вона була зумовлена специфікою їхнього призначення. З огляду на практичність, виготовлення та техніку безпеки це мала бути неглибока посудина для олії та гнота. У давньоруські

часи у Києві побутувало кілька їх різновидів: світильники-мисочки, одноюрисні та двоюрисні люстри та світильники закритого типу (Каргер 1948, с. 418; Рыбаков 1948, с. 343; Толочко 1981, с. 292).

Світильники-мисочки зазвичай мають півсферичну або біконічну форму, в деяких є ручка, що надавала зручності в користуванні. Побутували два різновиди таких світильників: з отворами на тулубі та без них (рис. 1, 1, 2). Обидва варіанти аналогічні за розмірами та формою, і різниця між ними полягала лише в наявності отворів. Вони розташовувалися в один, два чи навіть три ряди, але іноді маємо лише один чи два отвори. Як правило, їх робили по сирій глині, хоча часом просвердлювали на виробі після його випалу, на що звернув увагу Р.Л. Розенфельдт (Розенфельдт 1997, с. 10). Зважаючи на форму цих світильників, яка схожа на черпак, дослідники часто інтерпретують їх як столовий посуд, але наявність на багатьох із них нагару на вінцях уможливило їх зв'язок з освітлювальними приладами.

Одноюрисні світильники мали високу конічну або циліндричну порожнисту ніжку з півсферичним блюдцем, прикріпленим в її верхній частині (рис. 1, 3, 4). Здебільшого вони стандартні, хоча є й певні варіації: приміром, світильники на порівняно невисокій конічній ніжці чи на високій та з невеликим піддоном в нижній частині ніжки (Сергеева 1995, с. 125).

Двоюрисні світильники схожі на попередній тип, але мають два півсферичні блюдця: одне зверху, а друге приблизно на середині ніжки (рис. 1, 5). Найпопулярнішим був саме цей тип, що мав кілька модифікацій. Зокрема, нечисленний варіант становлять двоюрисні світильники з отвором в основі ніжки — під нижнім блюдцем. Схоже, він слугував для закріплення світильника на стіні чи на будь-якій іншій основі (рис. 1, 6). Ще один варіант двоюрисних світильників представлений зразками, в яких верхнє блюдце мало вушко для підвішування. Відомо ще чимало модифікацій двоюрисних освітлювальних приладів, але вони представлені поодинокими зразками (Калюк, Сагайдак 1988, с. 41).

Світильники закритого типу, так зв. ліхтарі, складаються з конічного порожнистого резервуара, часто з випуклими боками, який мав два отвори (рис. 1, 7, 8). Більший отвір — трикутний чи овальне віконце — власне й слугував світильником і призначався для гнота або свічки, невеликий — розміщений з протилежного боку резервуара — слугував для тяги повітря. Зверху ліхтар мав півсферичне блюдце, що давало

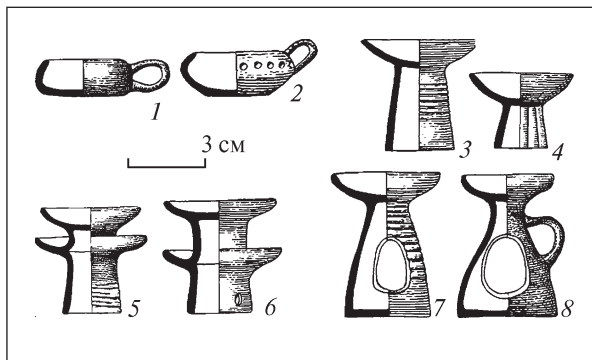

Рис. 1. Київський Поділ, світильники: 1, 2 — тип I; 3, 4 — тип II; 5, 6 — тип III; 7, 8 — тип IV

змогу використовувати його і як звичайний од-ноярусний люстрон (Гупало 1982, с. 76).

Київські світильники виготовлені з місцевих світлопалених (каолінових і сірих) і червонопалених глин. Як правило, до глиняного тіста додавали пісок, шамот і жорству, остання домішка переважає. Дуже незначний відсоток виробів виготовлений з чистої глини або змішаної кількох різновидів (Бобринский 1978, с. 35—47).

Як і посуд загалом, світильники виробляли на ножному гончарному крузі з машинно-ручною технікою конструювання порожнистого тіла (Гупало, Івакін, Сагайдак 1979, с. 39). Тіло посудини формували спірально-джгутовим наліпом з використанням донно-ємкісної програми конструювання начину (Бобринский 1962, с. 44). Для них характерний також неповний начин, коли кожна функціональна частина виробу формувалась окремо, а потім їх з'єднували між собою. Нюанси в послідовності формовки та поєднання складових впливали на певні відмінності основних форм (типів) світильників.

Світильники-мисочки за технікою виготовлення аналогічні давньоруському посуду. Спочатку формували денце, потім стінки та вінця посудини. За потреби виліплювали ручку та прикріплювали її до виробу.

Одноярусні світильники формували так: спочатку конічну чи циліндричну порожнисту ніжку, потім — півсферичне блюдце, яке насаджували на ніжку. Що стосується світильників цього типу на високому піддоні, то, крім основних складових, в нижній частині ніжки, по її краях, доліплювалося ще одне невеличке блюдце. Двоярусні світильники робили за такою самою схемою. Різниця полягала лише в тому, що на середину конічної ніжки прикріплювали ще одне півсферичне блюдце. Але побутовув також інший спосіб виготовлення та-

ких світильників, а саме, коли верхнє блюдце формували не окремо, а разом з ніжкою — як її продовження. Цей спосіб характерний для двоярусних світильників пізнішого часу, коли інтенсивний розвиток ринку вимагав спрощення технології (Сергеева 1995, с. 130).

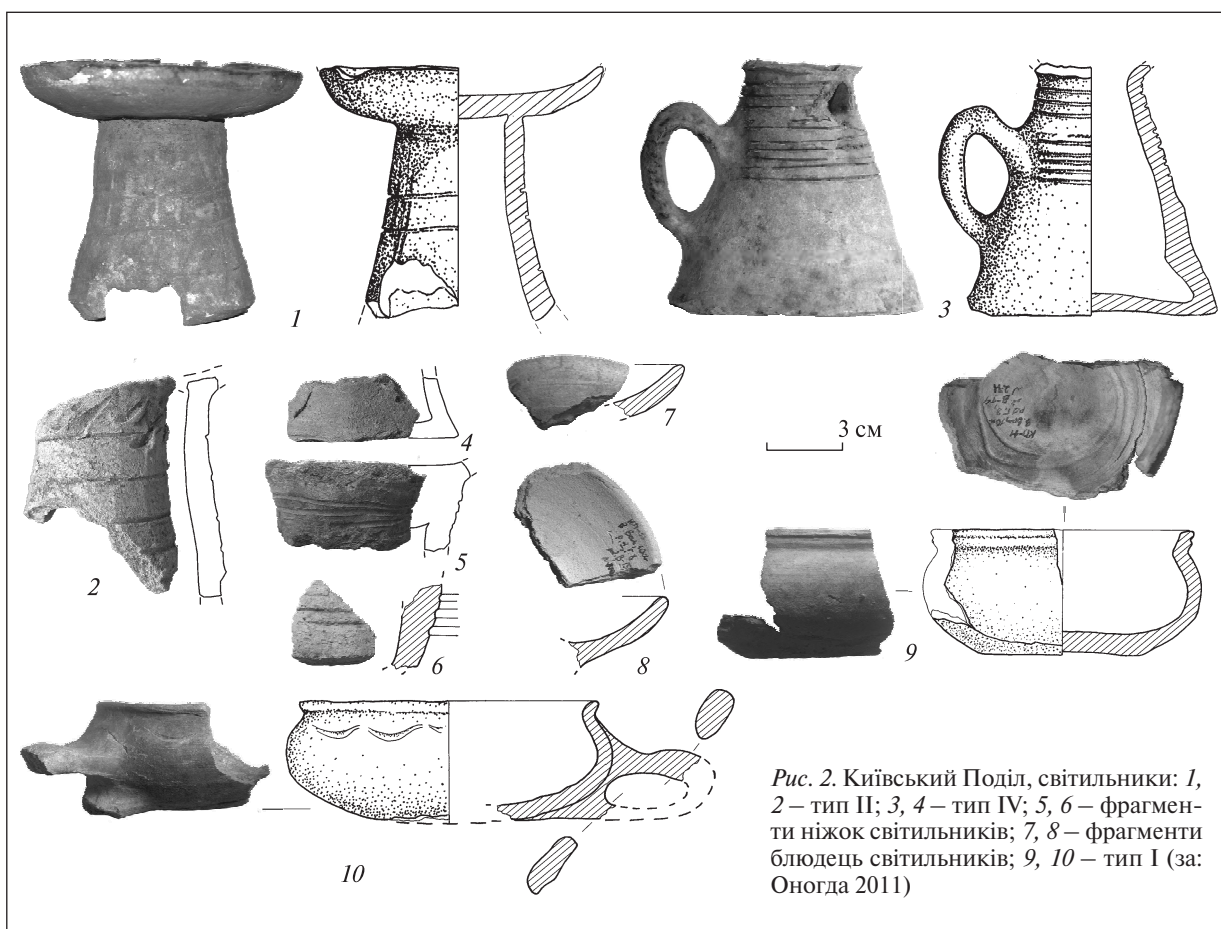
Світильники закритого типу (ліхтарі) також формували з окремих частин. Спочатку робили денце конічного резервуара, потім його стінки, в яких робили два різновеликі отвори. Окремо формували півсферичне блюдце, яке насаджували на резервуар. У разі потреби виготовляли також ручку, яку приліплювали до резервуара.

Вказані способи виготовлення світильників добре прослідковуються за фрагментами. Трапляється багато блюдець зі слідами потовщеного денця, яке робили для міцнішого сполучення з ніжкою та яке вказує, що його формували окремо та насаджували на ніжку, а також фрагменти ніжок з відламаними блюдцями (рис. 2, 5—8).

Орнаментовані світильники досить скромно. Найхарактерніший декор — це ряд вдавлень, прокреслені лінії, хвилі, зигзаг чи, іноді, їх комбінації або рифлення поверхні. Значна частина виробів неорнаментована. Зрідка в Києві трапляються світильники, вкриті зеленою або жовтою поливою, яку могли наносити двома способами — сухим і мокрим (Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 72). Сухий спосіб нанесення поливи полягає в тому, що вироби змащували дьогтем або олією та посипали сухим порошком поливи. Цей спосіб був економічніший, оскільки потребував лише одного випалу. За мокрого способу шихту розводили водою до консистенції сметани та поливали нею виріб. У цьому разі випал провадили двічі — до поливання та після, інакше полива виходила плямистою. Хоча нанесення поливи мокрим способом було затратнішим, воно давало кращий декоративний ефект.

Полив'яні світильники відомі також з інших міст — Переяслава, Білгорода, Турова, але теж у незначній кількості (Сергеева 1995, с. 126). Імовірно, вони були дорожчими та ними користувалася невелика частина можливих мешканців.

Випалювали світильники в побутових печах і спеціальних горнах (Гупало, Івакін 1980, с. 210). Ознакою випалу в печі є неповна та нерівномірна пропеченість виробів, плямиста поверхня на світильниках без слідів використання. Світильники, випалені в гончарному горні, якісніші, мають добре пропечені щільні стінки, забарвлення поверхні та зламу харак-

терні для відновлювального середовища. Цей метод домінував (Бобринский 1962а, с. 45).

Що стосується походження світильників, то, найвірогідніше, світильники-мисочки сформувалися на місцевому ґрунті, про що свідчить їх раннє та значне поширення на всій території Русі, а також розмаїття локальних варіантів. Крім того, їхніми прототипами можуть бути мисочки з отворами на тулубі, відомі у волинцевських старожитностях. Однорусні, дворусні та світильники закритого типу на території Київської Русі не мають прототипів серед кераміки ранішого часу. Через це більшість дослідників схиляється до думки, що вони виникли внаслідок візантійського впливу. Подібні різновиди побутували на території Північного Причорномор'я від доби античності, а час появи світильників пізніших зразків характеризується різноманітними контактами з Візантією. Відтак, причорноморські освітлювальні прилади дали лише поштовх для місцевого виробництва цієї категорії речей. Цим можна пояснити те, що на території Русі не знайдені копії візантійських світильників. Давньоруські вироби ма-

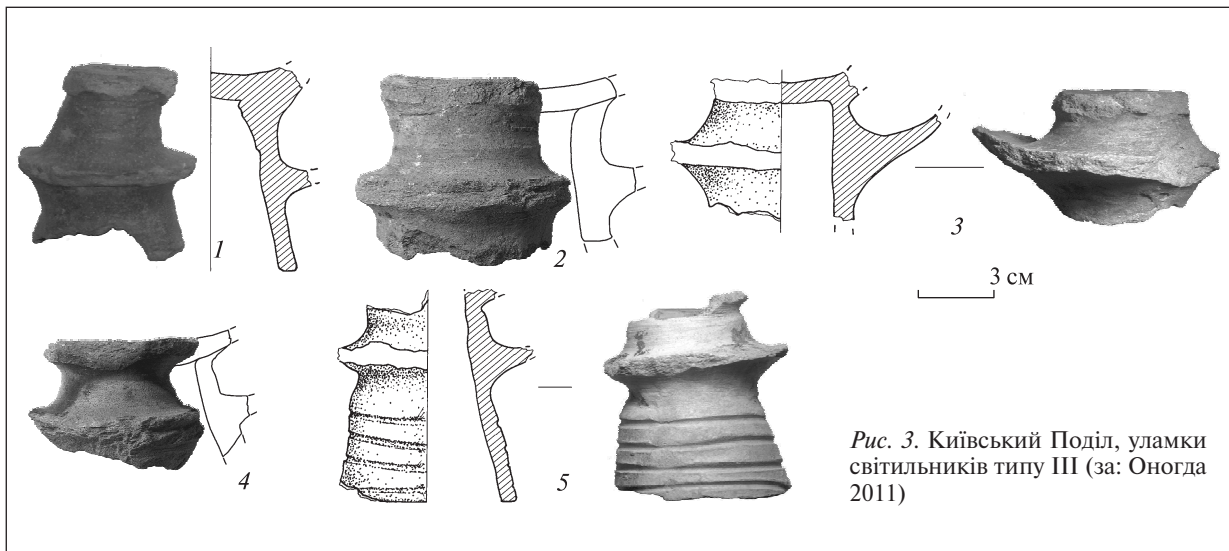
ють своєрідну форму та декор (Розенфельдт 1997, с. 11; Сергеева 1994, с. 90).

Розглянемо детальніше знахідки з Київського Подолу.

Якісна та кількісна характеристика світильників

Добірка знахідок з Київського Подолу становить 560 цілих і фрагментованих керамічних світильників, виявлених під час розкопок упродовж 60-и років (1950–2010 рр.). Вони зберігаються у фондах ІА НАНУ, Подільської археологічної постійнодіючої експедиції ІА НАНУ та музею Києва.

Тип I-1 — світильники-мисочки з отворами на тулубі (35 цілих і фрагментованих зразків). Тулуб півсферичний або біконічний, іноді з ручкою. Характерна ознака — наявність отворів діаметром 0,4–0,7 см, розташованих в один—три ряди, іноді їх було лише декілька. Такі світильники невеликі. Висота їх 6,0–7,0 см, діаметр вінець 8,0–12,0 см, денця — 6,0–7,0 см. Здебільшого вони виготовлені з білої глини (80 %), рідше — червоної (20 %) з домішкою

жорстви (30 %), шамоту (60 %) чи кварцевого річкового піску (10 %). Найхарактерніший декор — ряд вдвлень або прокреслені горизонтальні лінії та хвилі, що іноді комбінуються. Випалювали їх і в звичайних побутових печах — у цьому випадку випал нерівномірний (45 %), і в гончарних горнах, що давало гарний випал (55 %). Такі вироби переважають у комплексах кінця X — початку XI ст. (рис. 1, 2).

Tun I-2 — світильники-мисочки без отворів на тулубі (57 цілих і фрагментованих зразків). За розмірами, формою, орнаментацією, схемою виготовлення та часом побутування аналогічні попередньому варіанту. Основна відмінність полягає у відсутності отворів на тулубі, а також певних технологічних нюансах. По-перше, дещо різняться співвідношення виробів за використанням певної глини: з білої виготовлено 84 %, з червоної — 16 %. По-друге, тут значно менше виробів з домішкою жорстви — 13 % і, відповідно, більше з шамотом — 81 %, домішка кварцевого річкового піску зафіксована в 6 % виробів. По-третє, більшість світильників цього зразка (84 %) були випалені в спеціалізованих горнах (рис. 1, 1; 2, 9, 10).

Констатуючи певні розбіжності в технології виготовлення світильників двох варіантів типу I, слід зазначити, що популярнішими були зразки типу I-2, на що вказує не тільки їхня кількісна перевага, а й, головню, випал у спеціалізованих горнах. Останнє можна інтерпретувати як масове виробництво.

Tun II — однарусні світильники (57 цілих і фрагментованих зразків). В основному їх робили за єдиним стандартом. Загальна висота 10,0—11,0 см, ніжка конічна, іноді циліндрич-

на заввишки та в діаметрі внизу 6,0—7,0 см. Милке півсферичне блюдце з діаметром вінець 11,0—12,0 см насаджене на ніжку. Вони виготовлені з білої глини (61 %), рідше — червоної (39 %), з домішками жорстви (83 %), шамоту (15 %) чи кварцевого річкового піску (2 %). В таких світильниках орнаментована лише ніжка. Найпоширеніший декор — прокреслені лінії, що охоплюють повністю ніжку чи її частину. Зрідка трапляються світильники, орнаментовані хвилястою лінією. Такі вироби зазвичай випалені в спеціалізованих гончарних печах (95,9 %). Подібні світильники переважають в комплексах другої половини XI ст.

Тут вирізняються такі модифікації.

Tun II-1 — однарусні світильники на невисокій ніжці — 37 цілих та фрагментованих зразків. Цьому підтипу притаманна циліндрична порожниста ніжка заввишки до 5,0 см та діаметром 6,0—7,0 см і півсферичне блюдце діаметром 11,0—14,0 см. Здебільшого вони виготовлені з білої глини (75,0 %), рідше — червоної (25,0 %), з домішкою жорстви (61,5 %), шамоту (36,5 %) чи кварцевого річкового піску (2,0 %). Зазвичай такі світильники не орнаментовані, лише зрідка вони оздоблені прокресленими горизонтальними лініями. Вони гарно випалені (95,0 %), і переважають у комплексах другої половини XI ст. (рис. 1, 4).

Tun II-2 — однарусні світильники на високій ніжці (28 цілих і фрагментованих зразків). Ніжка висока конічна порожниста заввишки до 12,0 см з неглибоким піддоном діаметром 6,0—10,0 см та півсферичним блюдцем діаметром 11,0—12,0 см. Виготовлені так само та зазвичай з білої глини (99 %) з домішкою жор-

стви (64 %), шамоту (29 %) чи, зрідка, кварцевого річкового піску (7,0 %). Як правило, світильники не орнаментовані. В гончарних печах випалено 49,0 % виробів, у звичайних побутових — 51,0 %. Такі трапляються в комплексах XII—XIII ст. (рис. 1, 3; 2, 1).

Загалом технологія виробництва всіх різновидів однарусних світильників подібна, про що свідчить: використання переважно білої глини, жорстви як домішки та випалювання більшості виробів у гончарних печах. Проте спостерігаються певні зміни у формі, що відбивається на їх функціональних якостях. Можливо, однарусні світильники на маленькій ніжці з'явилися першими, але через низьку ніжку вони освітлювали незначну площу приміщення, тож для покращення їхньої дії було збільшено її висоту. Що стосується типу II-2, то його поява, найвірогідніше, пов'язана зі спробами покращити техніку безпеки. Завдяки появі піддону гаряча олія або перегорілий гніт потрапляли на нього, чим зменшувалася вірогідність загорання. Ці міркування підтверджуються хронологічно — цей різновид з'явився лише у XII ст.

Tun III — двоярусні світильники (142 цілі та фрагментовані зразки), або так зв. київського типу. Вони мають конічну, зрідка циліндричну, порожнисту ніжку заввишки 8,0—10,0 см та з діаметром 7,0—9,0 см і два мілкі півсферичні блюдця: діаметр верхнього 9,0—12,0 см, нижнього — 10,0—13,0 см, відстань між ними 2,0—2,5 см, хоча трапляється й значно більша: 3,0—5,0 см. Загальна висота світильників 10,0—13,0 см. Вони виготовлені з білої глини (72 %), рідше — червоної (28 %) з домішкою жорстви (55 %), шамоту (40 %) чи кварцевого річкового піску (5 %). Двоярусні світильники зазвичай неорнаментовані, зрідка трапляється простий декор — прокреслена лінія. Вони найчастіше випалені в гончарних горнах (82 %). Кількісно такі переважають у комплексах XI—XIII ст. (рис. 1, 5; 3).

З-поміж них розрізняємо такі різновиди.

Tun III-1 — двоярусні світильники з отвором під нижнім блюдцем (27 цілих і фрагментованих зразків). Діаметр отвору 0,4—0,7 см. Окрім наявності отвору, такі світильники демонструють інше співвідношення за рецептурою та випалом на тлі подібних виробів: з білої глини виготовлено 47,0 %, з червоної — 53,0 %, себто приблизно порівну. Жорства зафіксована в 19,0 % виробів, шамот — у 81,0 %. Їх випалювали в звичайних побутових печах (32,0 %), але частіше — в горнах (68,0 %). Трапляються в комплексах XI—XIII ст. (рис. 1, 6).

Tun III-2 — двоярусні світильники з вушком для підвішування (9 цілих і фрагментованих зразків). Цей варіант за розмірами, формою, технологією виготовлення та часом побутування повністю збігається з попереднім. Основна різниця між ними полягає в наявності вушка, прикріпленого до верхнього блюдця. З білої глини виготовлено 68,0 % виробів, з червоної — 32,0 %. Шамот як домішка зафіксований у 36,0 % виробів, жорства — в 60,0 %, 4,0 % мають кварцевий річковий пісок. У звичайних побутових печах було випалено 37,0 % світильників, у спеціальних гончарних горнах — 63,0 %.

Важко пояснити, що приховується за певними технологічними характеристиками різновидів цього типу світильників, як, приміром, суттєве переважання домішки шамоту в типі III-1. Та загалом на тлі однарусних світильників двоярусні були досконалішими, що й забезпечило їхню популярність, починаючи від XI ст., і вже від XII ст. вони становили третину від усіх освітлювальних приладів.

Tun IV — світильники закритого типу (153 цілі та фрагментовані зразки). Такі світильники складаються з конічного резервуара заввишки 10,0—18,0 см, іноді з ручкою, денце в діаметрі 9,0—12,0 см. У стінках резервуара є два отвори: більший, власне освітлювальний, овальної чи підтрикутної форми діаметром 2,0 до 4,0 см, та менший, що забезпечував тягу, діаметром 0,5—0,6 см. Над резервуаром прикріплено мілке півсферичне блюдце діаметром 10,0—12,0 см. Такі світильники виготовлені з білої глини (87,5 %), рідше — з червоної (12,5 %) з домішкою жорстви (70 %), шамоту (27 %) чи кварцевого річкового піску (3 %) та здебільшого випалені в гончарних горнах (88,0 %). Найхарактерніший орнамент — прокреслені лінії, що вкривають виріб повністю або частково. Зрідка вони комбінуються з хвилястою лінією, зигзагом і вдавленнями. Рідше трапляється суто хвилястий орнамент, а також екземпляри з рифленою поверхнею. Деякі світильники мали на денці клеймо. Вони переважають в комплексах XI—XII ст. (рис. 1, 7, 8; 2, 3, 4).

Світильники продукували виключно в місцях. У комплексах Київського Подолу вони становлять 1—3 % від загальної кількості керамічних виробів. Отже, ними користувалися в кожній оселі, чому сприяли простота виготовлення, а, відтак, і дешевизна. Широке їх використання вимагало значної кількості олії, яка, можна думати, була доступна, себто, порівняно недорого. Дешевою могла бути лише місце-

Рис. 4. Інтер'єр давньоруського житла (реконструкція О.Г. Левченка)

ва олія, можливо, лляна або конопляна, про що свідчать етнографічні дані (Петров 2008).

У цілому впродовж давньоруського часу побутовали всі чотири типи світильників з їхніми варіантами. Але за ранішої пори (кінець X — початок XI ст.) то був переважно тип I — себто найпростіші за формою світильники-мисочки з ручкою чи без неї двох варіантів: з отворами на тулубі та, частіше, без них. Здебільшого їх виготовляли зі світлопалених глин, додаючи переважно шамот, та випалювали і в побутових печах, і в гончарних, хоча переважно в других, що особливо стосується типу I-2. Схоже, вони виникли на місцевому ґрунті — через пристосування для світильників зразків посуду у вигляді черпака.

Деся від другої половини XI ст. набули популярності типи II—IV — не тільки досконаліші, а спеціальної форми, яку не можна сплутати з іншими зразками посуду. Типи II та III — однорусні та дворусні люстри — здебільшого, як і інші типи, виготовлені зі світлопале-

них глин, але, головню, з домішкою жорстви. Відхилення від цієї тенденції демонструє тип III-1, де різко переважає домішка шамоту. Випалювали їх зазвичай у гончарних горнах, хоча зразки типу II-3 — доволі часто і в побутових печах. Завдяки появі таких форм змінилася якість освітлення: ніжка підносила блюдце з вогником і розширювала освітлюваний простір, що в дворусних люстрах посилювалося двома блюдцями, та додавала зручності в користуванні — убезпечувала від опіків.

Найдосконалішим з-поміж світильників є тип IV, що поєднував функції світильника та ліхтаря. Для того його пустотілу ніжку доповнили денцем та двома віконцями: одне власне освітлювало, інше оберігало світло від згасання через протяг чи вітер. Відтак, їх могли використовувати не так заради освітлення приміщення, а, головню, для пересування в садибі — до хліва, комори, а також як дорожні ліхтарі. Конструкція резервуару обумовлювала цілеспрямовану подачу світла, що дозволяло використовувати їх і як нічники для догляду за дітьми та хворими. Водночас через наявність зверху блюдця ліхтар міг слугувати й однорусним світильником. Більшість світильників закритого типу виготовлені також зі світлопалених глин за переважання домішки жорстви та гарно випалені (рис. 1, 7, 8). Можливий варіант їхнього розміщення в інтер'єрі житла подано на рис. 4.

Виготовлення світильників у містах Давньої Русі, не зважаючи на зростання інтересу міського населення до свічок і підсвічників, заклало перспективи для подальшого розвитку традиції виробництва керамічних освітлювальних пристроїв в Україні, яка зберігалася до початку XX ст.

Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 3. — С. 33—52.

Бобринский А.А. К изучению техники древнерусского гончарства // Вестник МГУ. — Серия IX. История. — 1962а. — № 2. — С. 42—50.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991.

Воронин Н.Н. Жилище // Истрия культуры Древней Руси. — М., 1948. — С. 225—232.

Выезжев Р.И. Новые типы древнерусских светильников // КСИА АН УССР. — 1961. — 11. — С. 89—90.

Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. — К., 1982.

Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА. — 1980. — № 2. — С. 203—219.

Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва. — К., 1979. — С. 38—62.

Эртель А.Д. Отчет о наблюдении за земляными работами в районе старокиевского участка в 1912 году и о найденных при этом предметах. — К., 1913.

Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—46.

Каргер М.К. Древний Киев. — М., 1948.

- Кравець І.М., Повод К.М., Пудов Ю.П.* Кераміка центральної Київщини // НТЕ. — 1960. — № 1. — С. 70—75.
- Мезенцева Г.Г.* Давньоруські керамічні світильники та свічки // Археологія. — 1973. — **10**. — С. 72—77.
- Оногда О.В.* Середньовічні керамічні матеріали з розкопок комплексу по вул. Верхній Вал, 10-а у Києві (2011 р.) // Сагайдак М.А., Пефтіць Д.М., Івакін В.Г. Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Верхній Вал, 10а у Подільському районі м. Києва у 2011 р. — НА ІА НАНУ, 2011.
- Петасюк Н.П.* Свічки з Софіївського собору в Києві // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 175—178.
- Петров В.А.* О лампадном масле // Церковный журнал. — 2008. — № 2. — С. 43—45.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Розенфельдт Р.Л.* Осветительные приборы // Древняя Русь. Быт и Культура. — М., 1997. — С. 10—12.
- Сергеева М.С.* Керамічні світильники та свічки XI—VIII століття із Київщини // Українське гончарство. — 1994. — № 2. — С. 78—95.
- Сергеева М.С.* Керамічні світильники Києва // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 123—130.
- Толочко П.П.* Гончарное ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 284—301.
- Толочко П., Гупало К.* Дослідження старокиївського Подолу // ПУ. — 1973. — № 1. — С. 36—39.
- Хойновский И.* Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, проведенные весной 1882 г. — К., 1893.

Надійшла 18.10.2012

А.А. Сушко

КЕРАМИЧЕСКИЕ СВЕТИЛЬНИКИ С КИЕВСКОГО ПОДОЛА

Светильники занимают весомое место среди керамических изделий городских гончаров Древней Руси. Хотя эти изделия привлекали внимание исследователей, но лишь небольшая их часть введена в научный оборот, что препятствует разработке их детальной типологии, а также изучению технологических особенностей и отражается также на хронологии определенных видов этого материала.

На территории Киевского Подола светильники во многих комплексах составляют 1—3 %. Изучение коллекции керамических осветительных приборов, которые хранятся в фондах ИА НАНУ, Подольской экспедиции ИА НАНУ и фондах музея Киева (560 целых и фрагментированных экземпляров) показало, что в течение X—XIII вв. бытовали четыре основные типы с некоторыми вариациями.

Тип I — обычная мисочка полусферической или биконической формы, иногда с ручкой-петелькой — представлен двумя вариантами: с отверстиями на тулове и без них. Характерный декор — ряд углублений или прорезанная линия и волны, иногда в комбинации. На территории Киева этот тип появился одним из первых и датируется концом X — началом XI вв.

Тип II — одноярусные светильники — состоят из конической полой ножки и полусферического блюдца сверху. Среди них выделяют светильники на относительно невысокой ножке, а также на высокой. Орнамент, как правило, наносили на ножку. В основном, это прорезанные линии, огибающие ее полностью или частично. Этот тип относится ко второй половине XI—XIII вв.

Тип III — двухярусные светильники, которые имеют также название «светильники киевского типа». Отличительной чертой этого типа является второе блюдце на середине ножки. Как правило, такие изделия не орнаментированы. Среди находок второй половины XII — первой половины XIII вв. они составляют треть от всех таких изделий.

Тип IV — светильники закрытого типа, так наз. «фонари». Вместо ножки они имеют конический резервуар с большим окошком для фитиля или свечи, а также маленьким (с противоположной стороны) для тяги воздуха. Сверху они увенчаны полусферическим блюдцем. Орнаментированы линиями, волнами, зигзагами, иногда имеют рифленую поверхность. Закрытые светильники преобладают в комплексах XI — начала XII вв.

Не смотря на постепенный рост интереса горожан к использованию свечей и подсвечников, керамические светильники на масле продолжали бытовать до начала XX в., чему способствовала их дешевизна, как и, видимо, масла.

A.O. Sushko

CERAMIC LAMPS FROM KYIV PODIL

Lamps occupy a significant place among the ceramic wares made by the city potters of Ancient Rus. Despite the fact that these items drew the researchers' attention, only little part of them was presented to the scientific circulation. This fact hampers the development of their detailed typology and the study of technological peculiarities, and also impacts the chronology of certain types of this material.

Lamps form 1—3 % in many assemblages from the Kyiv Podil territory. Study of ceramic lighters collection kept in funds of the IA NASU, Podil Expedition of the IA NASU and funds of the Museum of Kyiv (560 intact and fragmented examples) showed that four main types with certain variants were used during the period from the 10th to the 13th c.

Type I including ordinary spherical or conic bowls sometimes with a handle-loop is presented by two variants: with and without holes on the body. Peculiar is decoration made of a row of depressions or an incised line and waves, and sometimes their combinations. This type was one of the first which appeared on the territory of Kyiv and is dated by the end of the 10th c. and the beginning of the 11th c.

Type II includes one-level lamps which consist of cone hollow stem and semispherical saucer on the top. Among them lamps on comparatively low and also on a high stem are singled out. Usually the stem was ornamented. The ornament included mainly lines incised around the stem. This type is referred to the period from the second half of the 11th c. to the 13th c.

Type III presents the two-level lamps also called «Kyiv type lamps». The distinctive feature of this type is the second saucer on the middle of the stem. Usually such items are not ornamented. Among the finds of the second half of the 12th c. and the first half of the 13th c. they form one third of all such products.

Type IV includes the lamps of closed type, so called «lanterns». There is a large reservoir instead of a stem, with a big window for a wick or a candle and also a small window (on the opposite side) for air draught. The semispherical saucer is placed on the top of such lamps. They are ornamented with lines, waves, zigzags, sometimes their surface is corrugated. Closed form lamps prevail in the complexes of the 11th c. and the beginning of the 12th c.

Despite the gradual increase of city-dwellers' interest to the usage of candles and candlesticks, ceramic oil lamps continued to be used up to the beginning of the 20th c. which was favoured by the cheapness of lamps and probably by the usage of oils.

І.П. Возний, А.В. Федорук

ВІЙСЬКОВИЙ ОБЛАДУНОК І СПОРЯДЖЕННЯ ВЕРШНИКА Х—XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ І СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ

Військова справа місцевого населення розвивалася в руслі загальної еволюції воєнного мистецтва Східної Європи, хоча їй притаманна і певна локальна своєрідність.

Ключові слова: Північна Буковина, Північна Бесарабія, Х—XIV ст., кольчуга, «броні дощаті», щит, павеза, шолом, стремено, шпора.

В історичній науці приділяється чимало уваги дослідженню різних видів озброєння та військового спорядження, численні рештки яких походять з давніх пам'яток і є одним із показників культурного рівня розвитку населення конкретного регіону. Особливо це важливо для епох і земель, про які вціліло мало повідомлень у писемних джерелах. Вивчаючи матеріальні свідчення, можна скласти уяву про військову справу, а також розвиток металообробного ремесла, торгівельні зв'язки та рівень життя давньоруського населення. Тут піде мова про територію між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром, себто Північну Буковину та Північну Бесарабію.

Відомо, що в давньоруському війську від Х ст. важливу роль почала відігравати кіннота.

Численні знахідки предметів спорядження бойового коня та вершника на пам'ятках регіону вказують на наявність кінних підрозділів у складі гарнізонів місцевих князівських фортець, міст і феодальних замків.

Важливим видом захисного обладунку для ратника була **кольчуга**. Через гнучкість і міцність вона надійно прикривала та захищала воїна. Кольчуга неодноразово згадується в літописах. Приміром, у 1159 р. Ростислав Глібович, коли поїхав на зустріч з половчанами, «он же еха к ним изволичивъся въ броне подъ порты и не смеша на нь дързнути»; у 1151 р. під час сутички русів з половцями біля Дніпра останні були «на конех за щиты и с коньы и въ броняхъ якоже битися» (Ипатьевская летопись 2001, стб. 425, 945). На півдні Русі такий обладунок користувався значним попитом. У XI—XII ст. з'явився навіть спеціальний термін «бранистарец», яким нази-

вали людей, захищених кольчугою (Кирпичников 1971, с. 60).

За повідомленням О.М. Масана, фрагменти кольчужного полотна у вигляді дуже спечених у вогні шматків заліза виявлені на поселенні VI—VIII ст. в с. Чорнівка (рис. 1, 1). З подальшим розвитком феодального війська кільчаста «броня» стає необхідним захисним засобом і професійного ратника, і простого купця чи ремісника. Через це залишки кольчуг трапляються на побутових пам'ятках XII—XIV ст. Сірето-Дністерського межиріччя. Вони відомі в Ленківцях на Пруті, Цецино, Чорнівці та Зеленій Липі (Тимошук 1982, рис. 74; Пивоваров 2003, с. 211; 2008, с. 185; Фонди ЧКМ, № 156-II-75). Вони виготовлені з трьох—чотирьох переплечених і склепаних плоских металевих кілець діаметром 0,9—1,2 см завтовшки 0,1—0,15 см. Саме плоскі кільця з'являються на Русі не раніше початку XIII ст. (Кирпичников 1971, с. 14). Аналогічний кільчастий обладунок відомий і на інших давньоруських і західноєвропейських пам'ятках (Гончаров 1950, табл. XV, 1; Колчин 1953, с. 151; Кирпичников 1971, с. 16; Козловський 1990, с. 52; Никольская 1981, рис. 96, 24; Петрашенко 2005, с. 85; Терський 2010, с. 224; Spinej 1997, p. 159, fig. 16, 2, 3).

У другій половині XIII—XIV ст. на Русі виникає новий вид захисного обладунку, а саме **панцирі**, виготовлені з металевих пластин (Кирпичников 1971, с. 19). Фрагменти такого панцира відомі з городища другої половини XIII—XIV ст. в Зеленій Липі (рис. 1, 2—6; 2, 1, 2; Тимошук 1982, рис. 51; Пивоваров 2003, с. 211; Фонди ЧКМ, № 12214-II-1013). Це пластини, в основному прямокутної форми (трапляються й округлено-прямокутні, підтрикутні, підквадратні) з середніми розмірами 13,0 × 6,0 см за товщини 0,1—0,15 см. Їх прикріплювали заклепками до основи зі шкіри або з цупкої тканини. Це так зв. «броня дощатые», або панцирі-бригандини, які з'явилися в Європі у XIII ст., але набули поширення в XIV ст. «На немъ 8 гривенъ коунъ, а 5 локоть скорлата, да броня дощатые» (Ипатьевская летопись 2001, стб. 904). Як бачимо, то був дорогий обладунок, і його мали лише заможні ратники. Захисний обладунок такого типу відомий на давньоруських і західноєвропейських пам'ятках (Белецкий 1989; Горелик, Фомичев 1989, с. 74, рис. 12; Блэр 2006, с. 55—57; Войтович 2004, с. 15; Медведев 1959; Никольская 1981, с. 259; Nadolski, Lewandowski 1990; Minić, Vukadin 2007, s. 122, rys. 76).

Шоломи. Серед речей, що складали захисні обладунки, чільне місце посідали й різноманіт-

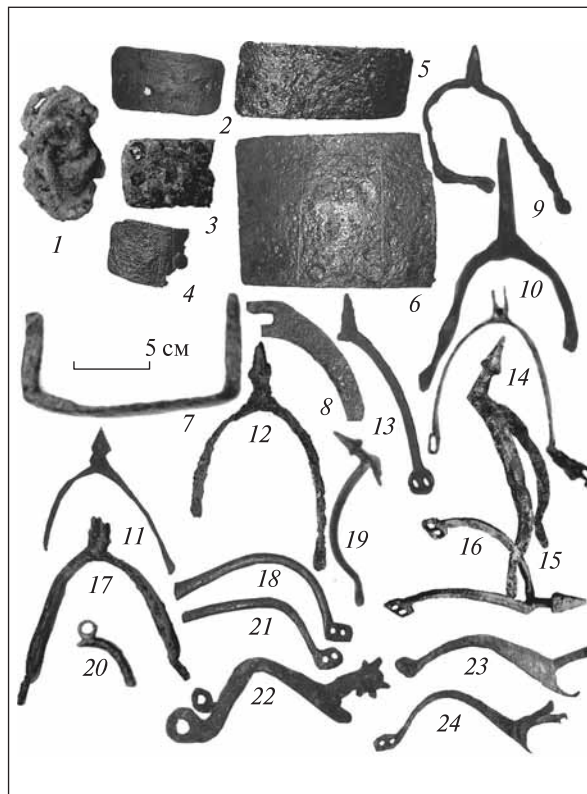

Рис 1. Фрагменти обладунку та спорядження воїна: 1, 7, 14, 16, 19 — Чорнівка; 2—6, 17, 18, 21—24 — Зелена Липа; 8, 11, 12 — Ленківці на Пруті; 9, 10, 13 — Добринівці (1 — фото О. Масан; 2—6, 8—13, 18, 21—23 — фонди ЧКМ; 7, 14, 17, 24 — за: Возний 1998; 15 — фонди ЧМНАП; 19, 20 — за: Пивоваров 2006)

ні бойові наголів'я. Про знахідки їх у досліджуваному регіоні відомо завдяки повідомленню Ф.А. Віккенгаузера, який провадив археологічні роботи в руїнах середньовічного укріплення на Цецинській горі (Wikkenhauser 1874, S. 11). Про знахідки шоломів на Цецино повідомляв також В. Мількович (Milkowicz 1908; Выкопы... 1909, с. 3—4). Але виявлені місцевим краєзнавцем шоломи не збереглися, як і інформація про них у Фондах ЧКМ. Відтак, говорити про них можна, лише залучаючи матеріал із суміжних територій, а також давньоруські мініатюри та зображення на печатках.

Загалом у межах Галицької «Оукраины» побутовали бойові наголів'я двох основних форм — сфероконічної та півсферичної з крисами. Обидва різновиди використовувалися від кінця XII до кінця XIV ст. включно. Вивчення таких виробів дозволяє з'ясувати їхню конструкцію (Кирпичников 1971, с. 28, 29, 31).

Сфероконічний шолом знайдений у ході археологічних досліджень у Ватра Молдовіце (Сучавський повіт, Румунія). Він датується XIII—

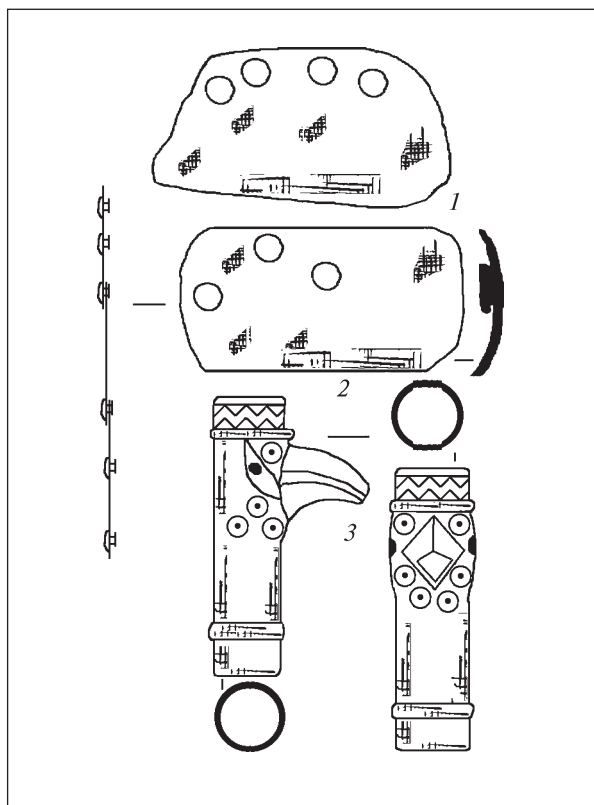

Рис. 2. Фрагменти обладунку та спорядження воїна: 1, 2 — Зелена Липа (за: Тимошук 1982); 3 — Чорнівка (за: Пивоваров 2006)

XIV ст. (Spinei 1994, p. 463) і, за класифікацією А.М. Кирпичникова, належить до типу ПБ. Високий дзвоноподібний наголовок складається з двох частин і має незначний залом на потилиці. Наверх закінчується маленькою кулькою — «яблуком», яка, очевидно, переходила в шпиль. До передньої частини шолома (рис. 3, 1; Spinei 1994, fig. 29, 1) була приклепана пластина для захисту очей. Спереду на нижньому краї, на відстані 7,0—8,0 см розташовані отвори, що призначалися для петель бармиці (рис. 3, 2).

Цей шолом мав стрижень для прапорця-яловеця. Ця деталь бере початок у XII ст. та особливо добре відома у XIV—XV ст. (Кирпичников 1971, с. 29). Яловець був червоним. За описом «Мамаєвого побоїща» такі «аки пламя огненное пашется» (Сказания... 1982, с. 39). Виблискуючий шолом і червоний яловець виділяли представника владної верхівки, робили помітними його дії та сприяли тактичному керівництву воїнами в бою. Шоломи такого типу з круглим «яблуком» на маківці та без наносника, що датуються XIII—XIV ст., відомі з розкопок на Кубані (Кирпичников 1958, с. 61; 1971, с. 29).

Тип описаного шолома традиційно пов'язують зі стосунками населення південно-руських

земель зі степовими кочовиками у XII—XIV ст. (Кирпичников 1958, с. 59—61; 1959, с. 219; 1971, с. 28; Плетнева 1973, с. 400, табл. 44, 1; 1981, с. 215—216). Цілком можливо, що Ф.А. Віккенгаузер знайшов подібні наголів'я, оскільки на горі Цецин виявлено артефакти, які пов'язують з половецькими старожитностями (Пивоваров 2000, с. 21; Пивоваров, Федорук 2006, с. 81—82). Водночас ілюстративні матеріали засвідчують, що шоломи з «яблуком» на маківці та без яловеця також використовували в давньоруському війську (рис. 3, 3). Зокрема, такий шолом на голові воїна, зображеного ліворуч у заголовній літері «И» у Новгородському псалтирі XIV ст. (рис. 3, 6) (Порфиридов 1947, с. 127; Кирпичников 1971, с. 29).

До рідкісних різновидів належать бойові наголів'я півсферичної форми з крисами (тип V, за: Кирпичников 1971, с. 31). Походження таких шоломів не з'ясовано. Але на те, що вони були поширені в країнах Центрально-Східної Європи, вказують зображення в писемних пам'ятках і на стінах культових споруд (рис. 4, 4—6; Шкриваних 1957, с. 154—156; Nowakowski 1980, s. 67—68). Цей тип шолома був популярний і у Візантії, де мав характерну назву «залізна шапка» (Bartusis 1992, p. 325). Як випадкові та нетипові шоломи з крисами трапляються на давньоруських мініатюрах (рис. 4, 3). На ймовірність ужитку такого бойового наголів'я в досліджуваному регіоні можуть вказувати знахідки на Поділлі (Фабрициус 1951, рис. 12), відомі тільки за лаконічним описом і зображенням на одній галицько-волинській князівській печатці (рис. 4, 2; Грушевський 1990, с. 129, рис. 114).

Для прикладу вкажемо, що чудовий екземпляр шолома з крисами під назвою «Шалка Єрихонська» зберігається в Московській Оружейній палаті (рис. 4, 1). Він викуваний із суцільного листа заліза та має вигляд високої конусоподібної шапки з прямою основою, до нижнього краю якої прикріплені широкі горизонтальні криси. Конусоподібна частина розділена золотими смужками на шість клинців. Шолом оздоблений золотими та срібними гравіровками з зображенням Христа, двох архангелів, двох серафимів, двох євангелістів і Миколи Чудотворця. Стиль виконання фігур прикметний часу не раніше другої половини XIII ст. (Писарская 1964, с. 17).

Ймовірно, що цей тип шолома в руських землях був відомий під назвою «латинський». Бармицю в ньому заміняв кольчужний каптур, який був єдиним цілим з кольчугою (Кирпични-

Рис. 3. Шоломи: 1, 2 — Ватра Молдовице (фото та рис., останній за: Spinei 1994); 3—6 — зображення у писемних пам'ятках (за: Порфиридов 1947; Кирпичников 1976); 7—9 — реконструкція вигляду воїнів (за: Щербаков, Дзысь 2002)

ков 1971, с. 31). У «Слові о полку Ігоревім» згадуються саме воїни як *«железнии паробици подъ шеломи латиньскими»* (Слово... 1987, с. 34).

Підсумовуючи, зауважимо, що цю складову частину обладунку зрідка знаходять лише в похованнях давньоруської знаті. З розвитком військової справи захист голови воїна ставав усе нагальнішим. Однак шоломи були доступні переважно тільки професійному воїнському прошарку — дружинникам. Прості «вои» часто йшли в бій без цієї необхідної, але надто дорогої деталі захисту.

Щити. Серед видів захисного обладунку місцевого населення було бойове прикриття, що було запорукою успішного ведення бою.

Зокрема, у 1234 р. в битві на Дубровні князя Ярослава Всеволодовича з литовцями останні *«сами побегоша на лесъ пометавше оружие и щиты, а инии ти побьени быша»*; у 1151 р. половці атакували біля Дніпра сторожовий роз'їзд великого князя Ізяслава Мстиславича, *«на конех за щиты и с коньми, и въ броняхъ якоже битися»* (Ипатьевская летопись 2001, стб. 425; Лаврентьевская летопись 1997, стб. 513).

Жодної складової щита X—XIV ст. на території краю під час розкопок досі не знайдено, а також не збереглося в добірках регіональних музеїв. Тож про форми цього військового забезпечення можна скласти уяву переважно за ілюстративними джерелами, найперше за

Рис. 4. Шоломи: 1 — «Шапка Єрихонська» (за: Писарская 1964); 2–5 — «шеломы латинские» за ілюстраціями в писемних джерелах і на стінах культових споруд (за: Шкрваний 1957; Грушевський 1990); 6–9 — реконструкції зовнішнього вигляду воїнів (за: Щербаков, Дзысь 2002)

печатками та мініатюрами. Але й вони скупі. Скажімо, визначити форму щита на воїні на кістяній пластині з Пліснеська неможливо через фрагментованість зображення (Ратич 1957, с. 29, табл. XIII, 15; Пастернак 1961, с. 69; Александрович 1999, с. 121). Загалом знахідки умбонів від круглих щитів X–XI ст. дуже рідкісні (Кирпичников 1971, с. 34–37).

Виходячи зі сфрагістичного матеріалу, впевнено можна говорити про використання від другої чверті XIII ст. трикутного щита (рис. 5, 1–3). Майже на всіх зображеннях, де трикутний щит поданий у профіль, він був двосхилим (там само, с. 39). Конструкція та розмір щита (від третини до половини людського зросту) дозволяли закривати вразливі місця одразу з двох боків. На відміну від інших типів такі щити показані, зазвичай, прижатыми до тулуба, тобто в бою ними не маніпулювали (Кирпичников 1976, с. 45).

До числа предметів захисту, які, очевидно, з'явилися в регіоні в першій половині XIV ст., можна віднести щити заокруглено-прямокутних обрисів з виразним вертикальним жолобом (там само, с. 46). Зображення такого щита чітко прослідковується на одній

галицькій князівській печатці (рис. 5, 4). Жолоб поділяв поле щита на три частини й слугував вмістилищем для руки, полегшуючи маніпуляцію ним у бою. У Центральній і Західній Європі щит з жолобом називався мантелет, а в Центрально-Східній — павеза (Винклер 1992, с. 111–113; Бэхайм 1995, с. 138–141; Блэр 2006, с. 202–203; Окшотт 2007, с. 65). Поява такого щита на території краю, очевидно, була пов'язана з розповсюдженням самостріла. Піхотинцю, озброєному ним, потрібна була деяка пауза, щоб перезарядити зброю. Крім того, так зв. ручною павезою охоче користувалися й вершники, оскільки таким щитом можна було відбити не тільки прямий удар, а й перехопити кинуту сулицю чи навіть стрілу (Шкрваний 1957, с. 125–127; Кирпичников 1976, с. 47; Nowakowski 1980, s. 103).

Таким чином, можна з певною достовірністю говорити про використання в регіоні щитів двох основних загальноєвропейських форм: трикутних і жолобчастих заокруглено-прямокутних. Але не відкидаємо також і ймовірність ужитку тут мигдалеподібних і круглих щитів, оскільки обидва типи домінували в X–XII ст. по всій Європі. Зауважимо, що щит у давньоруській

військовій культурі відносився до розповсюдженого виду спорядження не тільки професійного прошарку воїнів-дружинників, але й ополченців-воїв. Він був не тільки засобом захисту, а й знаком і емблемою командира, державного переможного символу, врешті-решт, цінного, часто оздобленого виробу.

Матеріали з археологічних розкопок на пам'ятках досліджуваної території дозволяють певною мірою відтворити еволюцію спорядження вершника. До такого належить фрагмент **стремена** аркової форми з прямою підніжкою (тип VII, за: Кирпичников 1973, табл. XV), знайдений на Чорнівському городищі XII — першої половини XIII ст. (Возний 1998, фото 69). Довжина підніжки 14,0 см, ширина — 2,5 см. Фрагмент вушка аналогічного стремена виявлений у Ленківцях на Пруті (рис. 1, 7, 8; Малевская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 4, 8). Стремена такого типу датуються вузьким відрізком часу — другою половиною XII — першою половиною XIII ст. і поширені на всій території давньої Русі, особливо в її південно-західних регіонах (Юра 1962, рис. 36; Никольская 1974, с. 38; Козловський 1990, рис. 28, 3; Spinej 1994, fig. 15, 16; 1997, p. 159, fig. 19, 5). Про них неодноразово згадується в літописах: «Галичаномъ же текоущимъ оу стремени его» (Ипатьевская летопись 2001, стб. 790). Такі стремени призначалися для важкоозброєних вершників, які мали взуття з твердою підошвою (Седов 1960, с. 112, рис. 57, 10, 11).

Атрибутом вершників були **шпори**. На Русі вони з'явилися в XI—XII ст., що було зумовлено розвитком феодалного війська, а саме кавалерії. Про використання коней у бойових діях і свідчать знахідки шпор — атрибуту важкоозброєного європейського вершника та ознаки його лицарського рангу та гідності. Вони полегшували керування конем, особливо на полі битви, коли вимагалось активне маневрування ним. На території Сирето-Дністерського межиріччя на поселеннях VIII—X ст. знайдені шпори з невеликим шипом, розташованим в одній площині з напівдужкою (рис. 6, 1). На її кінцях загнуті назовні зачепи у вигляді гачка для прикріплення ремня. Відома така шпора з поселення Ревне I (Тимошук 1982, рис. 67, 3; Михайлина 1997, рис. 47, 3). Зарубіжні науковці датують їх VII—VIII ст. (Žak 1959, s. 132, tabl. VIII). Тоді вони з'явилися у франків, а на теренах східних слов'ян побутовали також у IX—XI ст. (Кирпичников 1973, с. 56—57). Подібні шпори виявлені на слов'янських поселеннях у Пересопниці, Церковищі тощо (Се-

дов 1960, с. 112, рис. 57, 8; Кирпичников 1973, с. 57; Кучинко 2002, с. 125; Kotowicz 2006, с. 21, рис. 2; Glinianowicz, Kotowicz 2008, рис. 4, 7).

На досліджуваних теренах виявлені також так зв. каролінгські шпори з пірамідальним вістря, розміщеним у одній горизонтальній площині з дужкою: Горішні Шерівці, Добринівці та Ревне I (Тимошук 1976, рис. 18, 38, 39; 1990, рис. 26, 12). Петлі на таких шпорах різні дископодібні типу 2. Такі шпори (рис. 1, 9—11; 6, 2) датують IX — першою половиною XIII ст., але найактивніше їх використання припадає на IX—XII ст. (Кирпичников 1973, с. 64). Аналогічні виявлені на пам'ятках Давньоруської держави, а також у Західній і Центральній Європі, Прибалтиці (Hilczerowna 1956, s. 26; Медведев 1959a, с. 186, табл. 21, 1—5, 7; Пастернак 1961, с. 241, рис. 75, 2; Никольская 1974, с. 39, рис. 12, 15).

На пам'ятках XII — першої половини XIII ст. виявлені масивні шпори з напівциркульним вигином дуги і великим шипом у вигляді чотиригранної піраміди, нахиленим до площини дужки під кутом 90° (1 екз.) і 130° (3 екз.) (Тимошук 1982, с. 31, рис. 16, 1; Возний 1998, с. 98, фото 77; Фонди ЧКМ, № 11926-II-566; 6625-II-339; 20222-II-1428; Фонди ЧМНАП, КВ № 2741-Арх. 6). Петлі в цих шпор прямокутні однопрорізні (рис. 1, 12, 14; 6, 5). Такі остроги належать до типу IV, за А.М. Кирпичниковим, і датуються XII — першою половиною XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 66). Аналогічні знахідки відомі на пам'ятках давньої Русі (Кучера 1962, с. 56; Гуревич 1981, рис. 34, 9; Моця та ін. 1997, рис. 23; Терський 2002, с. 81; Село... 2003, рис. 54, 12—14; Винокур та ін. 2004, с. 142, рис. 89, 1; Ткач 2004, с. 182, рис. 3, 2) та характерні для Західної Європи, де побутовали в той само час (Wartolowska 1958, s. 139; Spinej 1994, fig. 15, 7). Такого зразка виробу були атрибутом феодалних важкоозброєних вершників, знаком лицарського рангу та гідності.

З розвитком тактики ведення кінного бою та з метою точнішого керування конем зброярі вдосконалили шпори манжетними шипами. Це масивні шпори з напівциркульним вигином дуги і шипом у вигляді чотиригранної піраміди, нахиленим до дужки під кутом 90°. Шипи мали посередині потовщення у вигляді квадратного або круглого пластинчастого козирка, що обмежувало травмування коня. Петлі таких шпор прямокутні однопрорізні. Такі (3 екз.) виявлені у Чорнівській феодалній укріпленій садибі (рис. 1, 14, 16, 19; 6, 4; Возний 1998, с. 98) і належать до типу IVa,

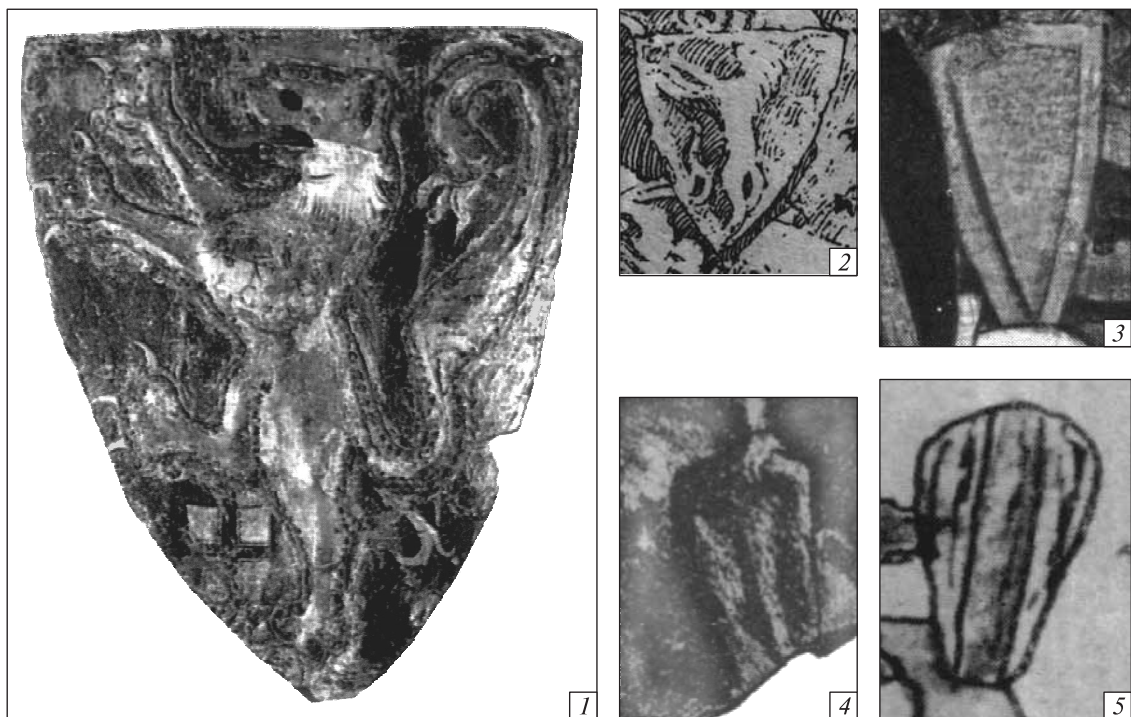

Рис. 5. Щити: 1 — щит з фамільним гербом XIII ст. (за: Щербаков, Дзысь 2002); 2, 3 — зображення трикутних щитів; 4, 5 — зображення щитів з жолобом (павези) (всі за: Кирпичников 1976; Грушевський 1990)

що датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 66—67). Аналогічні широко представлені на давньоруських пам'ятках (Spinej 1994, fig. 15, 7, 8; Винокур та ін. 2004, с. 142, рис. 89, 4; Коваленко, Ситий 2004, с. 133, рис. 6, 15), випередивши таким нововведенням країни Західної Європи майже на чверть століття.

Справжнім відкриттям в управлінні конем, що не травмувало його, стала поява коліщаткових шпор із зірочкою замість шипів. Такі виявлені в Чорнівці та Зеленій Липі (рис. 1, 17, 18; 6, I). У профіль вони нагадують літеру Z (Возний 1998, с. 98; Пивоваров 2003, с. 213, рис. 5, 1—6). На чорнівській шпорі скоба в перетині має трикутну форму, її колінчастий перепад припадає

приблизно на середину довжини скоби. Зірочка, яка мала бути прикріплена вертикально, не збереглася. Гілки скоби закінчуються одна прямокутною петлею типу 5, повернутою в горизонтальне положення, друга — вертикальною петлею із зачіпкою-пряжкою. Остання з рамкою квадратної форми зі сторонами 1,3 см через пластину завдовжки 2,5 см і завширшки 1,0 см з'єднана з петлею. Пряжка заціпає ремінь, який закріплювали в прямокутній петлі. Крім того, у вертикальній петлі була закріплена ще одна пластина, кінці якої загнуті в петлю. До вільного кінця прикріплювався, очевидно, допоміжний ремінець для кращого та тіснішого прилягання шпори до ноги. Такі вироби відносяться до типу V і датуються XIII—XIV ст. (Кир-

Таблиця. Шпори IX—XIV ст. (згідно з типологією та хронологією А.М. Кирпичникова)

Місце знахідки	Тип загальний				Тип шипа				Тип петлі							Дата (ст.)
	I	IV	IVa	V	A	Б	И	К	2	3	4	5	6	7		
Ревне I	—	—	—	—	1	—	—	—	загнуті назовні							IX—XI
Горішні Шерівці	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	XI—XII	
Ревне I	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—		XI—XII
Добринівці	2	—	—	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	XI—XII	
Чорнівка	—	2	3	1	—	2	3	1	-	—	2	2	1	—		XII—XIII
Ленківці на Пруті	—	2	—	—	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	XII—XIII	
Зелена Липа	—	—	—	8	—	—	—	8	—	—	—	—	—	8		XIII—XIV

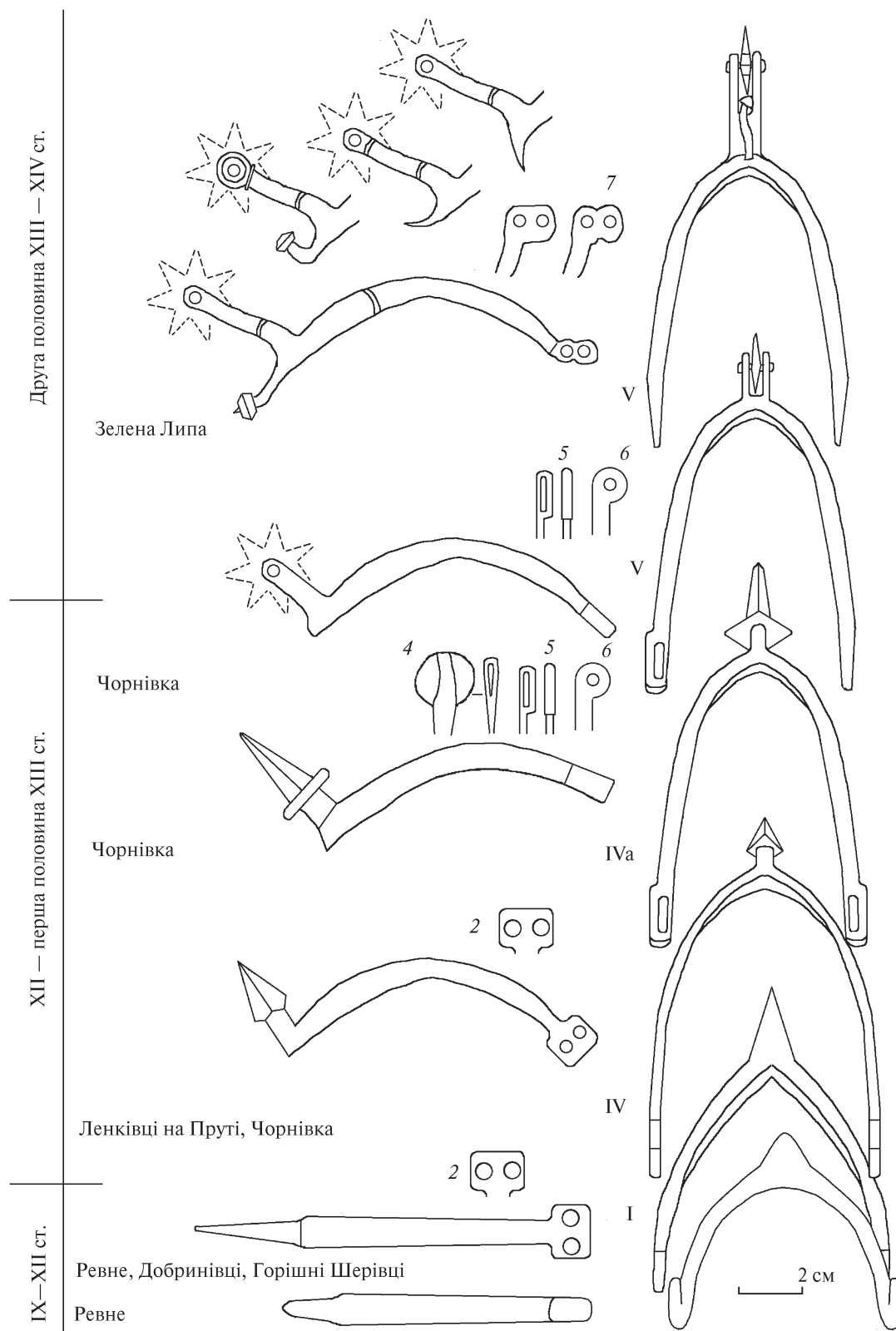

Рис. 6. Типологія та хронологія шпор з поселень Сірето-Дністерського межиріччя (римськими цифрами позначені типи стремен; арабськими — типи петель)

пичников 1973, с. 68). Вони виявлені на багатьох давньоруських пам'ятках (Седова 1971, рис. 32, 3; Зверуго 1975, с. 112; Козловський 1990, рис. 28, 6). Такого типу шпори з'явилися на Русі перед нашествям монголо-татар, приблизно між 1220—1230 рр. Отже, знахідка з Чорнівського городища є однією з найдавніших у Європі.

Вироби із Зеленої Липи ілюструють еволюцію цього типу шпор. Тут їх знайдено вісім (рис. 1, 17, 18, 21—24; 6, 6; Пивоваров 2003, с. 213, рис. 5, 1—6). Колінчастий вигин скоби, як і в попередньому варіанті, припадає приблизно на середину її довжини. Але тут маємо розширення козирка в надп'ятковій частині скоби і видовжений тримач коліщатка. Ці деталі характерні для XIV ст. Саме в таких шпорах використовуються найзручніші для нового взуття здвоєні петлі типу 7. Зірочки не збереглися. Але знайдено коліщатко діаметром 3,8 см, на якому було 44 насічки (там само, с. 213). Такі коліщатка характерні для 20-х рр. XIV ст. (Кирпичников 1973, с. 68). Вказані шпори теж відносяться до типу V, за А.М. Кирпичниковим, але за розглянутими нововведеннями датуються другою половиною XIII—XIV ст. (Кирпичников 1973, с. 68). Аналогії таким шпорам є й серед матеріалів давньоруських пам'яток, і в Західній та Центральній Європі (Седов 1960, с. 112, рис. 57, 9; Nadolski 1979, rys. 57; Никольская 1981, с. 168, рис. 62, 4; Scherff 1993, S. 80; Поповић, Бици 2004, с. 171; Терський 2006, рис. 157, 1—3; Окшотт 2007, с. 74, рис. 54; Minić, Vukadin 2007, s. 123, rys. 77).

Крім шпор, на досліджуваній території були знайдені петлі для прикріплення острог (Малевская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 4, 10; Spinej 1997, p. 166, fig. 15, 7; 19, 2; Возний 1998, с. 98; Фонди ЧКМ, № 12938-П-1013). Дві з них — дископодібні однопрорізні колінчасто зігнуті. Одна використовувалася у IV типі шпор (Кирпичников 1973, с. 63), інша, з Чорнівки, — кільцеподібна, прикріплена до зовнішнього торця колінчасто зігнутої дуги (рис. 1, 22—24). Такі петлі застосовували в острогах типу IVa (Кирпичников 1973, с. 63).

Так само трапляються й невеликі залізні та бронзові пряжки з трапецієподібною рамкою для закріплення остроги до взуття (Возний 1998, с. 34, рис. 31, 11; Пивоваров 2003, с. 213, рис. 5, 7, 8; Фонди ЧМНАІП, 2743/арх. 8).

Знахідки шпор на досліджуваній території свідчать про досить ранню появу кавалерії в середовищі місцевого населення. Найраніші зі шпор виявлені на поселенні воїнів-хліборобів IX ст. у ранньослов'янському м. Ревне, центрі

княжіння хорватів. Очевидно, тут уже починала формуватися кінна дружина з «лучших людей» (ПВЛ 1950, с. 40—41, 51, 83) для охорони общинного центру та багатств, зосереджених у ньому. Хорвати як нащадки Великоморавської держави, які після розгрому її аварами оселилися в Східному Прикарпатті, славилися віддавна своєю кіннотою. Якщо ж брати в масштабах Русі, то саме від IX ст. тут починає формуватися військова кіннота. Про це не раз згадують і руські, і зарубіжні літописці та хроністи. Зокрема, руські князі відкуповувалися від угрів, які проходили через їхню територію близько 895 р., конями, сідлами та вудилами, «*прикрашеними за руським звичаєм*» (Шушарин 1961, с. 141).

На прикладі виявлених на пам'ятках Сіретсько-Дністерського межиріччя шпор можна простежити еволюцію кінного війська від його зародження до появи важкоозброєних вершників. У цьому сенсі досліджувана територія не поступалася за рівнем розвитку такого роду війська ні перед країнами Сходу, ні, тим паче, Заходу.

Універсальним засобом управління конем за відсутності шпор (так зв. їзда в східній манері) є **канчук**, а однією із його деталей — потиличник з дзьобоподібним виступом, який запобігав вислизанню канчука з руки. Бронзовий литий, вкритий сріблом потиличник знайдено на території Чорнівського городища (рис. 2, 3) — у вигляді трубчастого зооморфного зображення голови птаха, прикрашеного «вічками» та геометричним орнаментом, а також рельєфними валиками. Його зооморфність підкреслена моделюванням очей («вічками») та дзьоба. Довжина виробу 6,2 см, зовнішній діаметр 1,8 см, довжина дзьоба 2,0 см. У верхній частині є два наскрізні отвори діаметром 0,4—0,5 см, розміщені навпроти один одного. За класифікацією А.М. Кирпичникова, потиличник відноситься до типу IV. Час появи та побутування таких припадає на XII — першу половину XIII ст. (Кирпичников 1973, с. 73—74). Такими канчуками користувалися легкоозброєні вершники. Повної аналогії потиличнику не знайдено, але такі вироби відомі серед матеріалів давньоруських міст і у Волзькій Болгарії (Кирпичников 1973, с. 74—75; Плетнева 1981, с. 260, рис. 83, 15).

Таким чином, озброєння населення досліджуваного регіону було на досить високому рівні. Його еволюція проходила в загальному руслі розвитку військового мистецтва Східної Європи, але мала й певну локальну своєрідність у використанні деяких видів озброєння, що пов'язано, в першу чергу, з особливостями географічного розташування краю.

- Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. — Львів, 1999.
- Бэхайм В. Энциклопедия оружия. — СПб., 1995.
- Белецкий В.Д. Псковская экспедиция Эрмитажа (к итогам раскопок 1954—1987 гг.) // Итоги археологических экспедиций. — Л., 1989. — С. 185—205.
- Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций. — М., 2006.
- Винклер П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. — М., 1992.
- Выкопы на горе Цецина под Черновцами // Православная Русь. — 1909. — 22 мая (4 июня). — С. 3—4.
- Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. та ін. Літописний Губин XII—XIII ст. Болохівська земля. — К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004.
- Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.
- Войтович Л.В. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Держава та армія. — Львів, 2004. — С. 13—18 (Вісник Націон. університету «Львівська політехніка». — 502).
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.
- Горелик М.В., Фомичев Н.М. Рыцарские доспехи XIV века из Азова // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 74—77.
- Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — К., 1990.
- Гуревич Ф.Д. Древний Новгородок. — Л., 1981.
- Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X—XIV вв. — Минск, 1975.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. 2.
- Кирпичников А.Н. Русские шлемы X—XIII вв. // СА. — 1958. — № 4. — С. 47—69.
- Кирпичников А.Н. Погребение воина XII—XIII вв. из южной Киевщины (По материалам экспозиции АИМ) // СИМАИМ. — 1959. — IV. — С. 219—226.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — М., 1971 (САИ. — Вып. Е1—36).
- Кирпичников А.Н. Снаряжения всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — М., 1973 (САИ. — Вып. Е1—36).
- Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. — Л., 1976.
- Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погани» чернігівських князів // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 121—138.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953 (МИА. — 32).
- Кучера М.П. Древній Пліснеск // АП УРСР. — 1962. — XII. — С. 2—56.
- Кучинко М.М. Волинська земля X — середини XIV ст.: археологія та історія. — Луцьк, 2002.
- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — М., 1997. — Т. 1.
- Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. — 1970. — № 4. — С. 112—127.
- Медведев А.Ф. К истории пластинчатого доспеха на Руси // СА. — 1959. — 2. — С. 119—134.
- Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. — 1959а. — 65. — С. 121—191.
- Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997.
- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та ін. Поселення X—XIII ст. біля с. Автуниці // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 34—69.
- Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. — 1974. — 139. — С. 34—42.
- Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981.
- Окшотт Э. Рыцарь и его доспехи. Латное облачение и вооружение. — М., 2007.
- Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961.
- ПВР. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пивоваров С.В. Нові матеріали до історії стародавнього Цецина // Буковина — мій рідний край. III іст.-краєзн. конф. молодих дослідників, студентів та науковців. — Чернівці, 2000. — С. 20—22.
- Пивоваров С.В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2003. — 2. — С. 204—215.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006.

- Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2008. — 3. — С. 180—199.
- Пивоваров С., Федорук А. Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII — початок XV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. — 2006. — 323/324. — С. 80—85.
- Писарская Л.В. Памятники византийского искусства V—XV веков в Государственной Оружейной палате. — М.; Л., 1964.
- Плетнева С.А. Древности черных клобуков. — М., 1973 (САИ. — Вып. ЕІ—19).
- Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 213—222 (серия «Археология СССР»).
- Поповић М., Бики В. Комплекс средњовековне митрополије у Белграду. Истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве. — Београд, 2004.
- Порфиридов Н.Г. Древний Новгород. Очерки из истории русской культуры XI—XV вв. — М.; Л., 1947.
- Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957.
- Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли. — М., 1960 (МИА. — 92).
- Седова М.В. Предметы вооружения из Ярополч-Залесского // КСИА. — 1971. — 125. — С. 87—94.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Сказания и повести о Куликовской битве. — Л., 1982.
- Слово о полку Игореве. — М., 1987.
- Терський С.В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. — Львів, 2002.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Терський С.В. Княже місто Володимир. — Львів, 2010.
- Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976.
- Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.
- Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Ткач В. Два поселення XII—XIII ст. біля с. Тараканів // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII—XIII ст. Всеукр. науково-практ. конф., присв. 800-річчю Губина. — К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. — С. 176—183.
- Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — 1.
- Шкриванић Г. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. — Београд, 1957.
- Шушарин Д.П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII ст. — М., 1961. — С. 131—180.
- Щербаков А., Дзысь И. Куликовская битва. — М., 2001.
- Юра Р.О. Древній Колодажін // АП УРСР. — 1962. — XII. — С. 57—130.
- Bartusis M.C. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204—1453. — Philadelphia, 1992.
- Glinianowicz M., Kotowicz P. Vilitaria wczesnośredniowieczne z latopisowego Sanoka // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 81—94.
- Hilczzerowna Z. Ostrogi polski z X—XIII wieku. — Poznań, 1956.
- Kotowicz P. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI — poł. XIII w.) w Polskiej części dawnych księstw ruskich — wybrane przykłady // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2006. — 571. — С. 18—47.
- Milkowicz W. Grabungen am Cecina // Czernowitzer Zeitung. — 1908. — № 122.
- Minić D., Vukadin O. Srednjovekovni Stalać=Medieval Stalać. — Beograd, 2007.
- Nadolski A. Broń i stroi rycerstwa polkiego w sredniowieczu. — Wrocław; Warszawa, 1979.
- Nadolski A., Lewandowski M. Broń strelecza // Uzbrojenie w Polce Sredniowiecznej 1350—1450. — Łódź, 1990. — S. 143—153.
- Nowakowski A. Uzbroenie wojsk krzyżackich w prusach w XIV w. i na początku XV w. — Łódź, 1980 (Acta Archaeologica Lodziensia. — 29).
- Scherff B. Mühldorf 1322 und Archäologie // Die Schlacht bei Mühldorf. 28 September 1322. — Mühldorf, 1993. — S. 69—82.
- Spinei V. Moldova în secolele XI—XIV. — Chişinău, 1994.
- Spinei V. Bucovina în mileniul întunecat // Spaţiul nord-est Carpatic în mileniul întunecat. — Iaşi, 1997. — P. 133—188.
- Wartolowska L. Gród czerwieński Sutejsk na pogranizu Polsko-Ruskim. — Warszawa, 1958.
- Wikkenhauser F.A. Bochotin, oder Geschichte der Stadt Černáuz und ihrer Umgegend. — Wien, 1874. — 1.
- Żak J. Najstarsze ostrogi Zachodniosłowiańskie. — Warszawa, 1959.

Надійшла 12.01.2012

**ВОИНСКИЕ ДОСПЕХИ И СНАРЯЖЕНИЕ
ВСАДНИКА X—XIV вв. НА ТЕРРИТОРИИ МЕЖДУ
ВЕРХНИМ СИРЕТОМ И СРЕДНИМ ДНЕСТРОМ**

Представлены и упорядочены находки доспехов и предметов снаряжения древнерусских всадников с поселений Северной Буковины и Северной Бессарабии. Защитные доспехи — кольчуги — известны на археологических памятниках Северной Буковины, начиная с VI—VIII вв. Во второй половине XIII—XIV вв. здесь входят в обиход панцири «брони дощатые». Известны также шлемы двух основных форм — сфероконической и полусферической с полями. Они использовались с конца XII — до конца XIV вв. Боевое прикрытие составляли щиты. В частности, можно уверенно утверждать об использовании со второй четверти XIII в. треугольного щита и, очевидно, с первой половины XIV в. — закругленно-прямоугольного щита-павезы.

Атрибутом всадников были шпоры. На Руси они появились в XI—XII вв., что было обусловлено развитием главного рода феодального войска — конницы. На исследуемой территории известны остроги пяти типов, относящихся к периоду от IX до XIV вв., за классификацией А.Н. Кирпичникова, I, IV, IVa и V типов.

Таким образом, вооружение населения исследуемого региона было на достаточно высоком уровне. Его эволюция проходила в общем русле развития военного искусства Восточной Европы, хотя оно имело и некоторое локальное своеобразие, что связано, в первую очередь, с особенностями географического положения края.

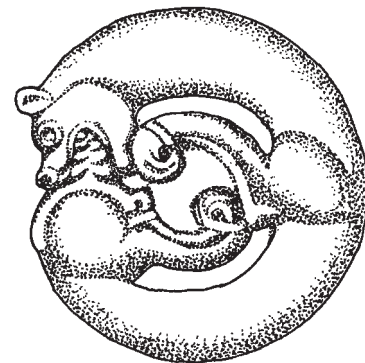
I.P. Voznyi, A.V. Fedoruk

**MILITARY ARMOUR AND HORSEMEN EQUIPMENT
FROM THE 10th c. TO THE 14th c. FROM THE AREA BETWEEN
THE UPPER SERET AND THE MIDDLE DNISTER RIVERS**

Presented and sequenced are the finds of armour and elements of Ancient Rus horsemen's equipment from settlements in Northern Bukovyna and Northern Bessarabia. Chainmail as a defensive armour is known at the archaeological sites of Northern Bukovyna from the 6th to the 8th c. In the second half of the 13th c. and in the 14th c. coats of mail «armour made of boards» start to be used. Also known are helmets of the two main forms: spherical-conical form and hemispherical with borders. They had been used since the end of the 12th c. up to the end of the 14th c. Defensive armament is represented by shields. For instance, it is possible to state certainly that the triangular shields were used since the second quarter of the 13th c., and assume that the circular-rectangular shields-pavises were used since the first half of the 14th c.

Spurs were attributes of the horsemen. They appeared in Rus in the 11th — 12th c., which was reasoned by the development of cavalry, the main kind of feudal forces. Five spurs types are known at the area studied; they are dated by the period from the 9th c. to the 14th c. Spurs of I, IV, IVa and V types by A.N. Kirpichnikov's classification were found here.

Thus, armament of the researched region habitants was on quite high level. It developed within the mainstream of military art in Eastern Europe, though it had certain local originalities related primarily with the peculiarities of the land's geographic position.

Н.М. Скакун, О.В. Цвек, С.О. Гусєв,
Б.І. Матєва, В.В. Терьохіна

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ БОДАКИ

*Поновлення розкопок на селищі Бодаки додало нові факти з організації кременярської справи в трипільській культурі
Західної Волині.*

Ключові слова: трипільська культура, Західна Волинь, поселення, кременярство.

Бодаки — одна з небагатьох пам'яток трипільської культури у північно-західному регіоні. Поселення розташоване на Волинській височині поблизу однойменного села Збаразького району Тернопільської обл., на лівому високому березі Горині, що впадає в Прип'ять — доплив Дніпра. Поселення відкрив О. Цинкаловський, який здійснив тут і перші розкопки (Cynkałowski 1961; 1969). У 1970-х рр. розкопки на ньому продовжила Молдавська експедиція Інституту археології АН СРСР та Львівського державного університету. Дослідники віднесли Бодаки до маловивченого північно-західного варіанту трипільської культури етапу ВІІ (ІV тис. до н. е.), за періодизацією Т.С. Пассек (Черныш 1967).

У 1987 р. Енеолітична експедиція ІМК РАН розпочала регулярні розкопки поселення, а від 2005 р. дослідження провадилися за сумісним російсько-українським проектом. У роботі експедиції брали участь автори, а також студенти Луганського національного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом проф. К.І. Красильникова та співробітники Національного історико-археологічного заповідника м. Збараж.

Виникнення селища, як і освоєння цього району трипільцями, було пов'язане з наявністю на Західній Волині покладів якісного кременю. Попри відкриття першого металу — міді — ця сировина лишалася в Південно-Східній Європі впродовж всього енеолітичного періоду основним матеріалом для вироб-

ництва більшості знарядь. Околиці Бодаків багаті на поклади кременю, який залягає неглибоко у вапняках, що робило можливим його видобуток відкритим способом. Два родовища є неподалік селища: одне — за 1,0 км від його східної околиці, інше — лише за 100 м від західної. Кремень звідти дрібнозернистий, однорідний на зламі, без тріщин, іноді з включеннями, що важче піддається розколюванню. Найчастіше він чорний, непрозорий чи напівпрозорий, трапляються також смугасті конкреції різної форми та розмірів. Галькова кірка гладенька, щільна й тонка (завтовшки до 0,1 см). Волинський кремень, поряд з донецьким, вважають одним з найякісніших в Україні. Видобуток і обробка кременю були головним видом діяльності на поселенні, а технологія виготовлення знарядь сягла тієї досконалості, коли отримували оптимальні з технічного погляду вироби з великих пластин. Їх використовували не лише в трипільському світі. Вони поширені й на пам'ятках одночасних культур на територіях Польщі, Угорщини, Румунії та Молдови. Широкий діапазон експорту виробів, а не сировини, свідчить про те, що за доби енеоліту трипільський центр з обробки кременю на Волині був одним з найбільших і розвиненіших у Європі (Скакун 2004, с. 64—79).

Цікаві дані щодо особливостей цієї пам'ятки отримані в останні роки її дослідження. Поселення Бодаки займає невелику площу в 1,5 га. Тут відкрито 20 напівземлянок, чотири з яких мали наземні глинобитні конструкції. З напольного боку поселення оточував підковоподібний у плані рів завдовжки 250 м (рис. 1).

У центральній частині селища, у великій вісімкоподібній у плані напівземлянці площею приблизно 20 м² розмішувалася общинна майстерня з обробки кременю та виготовлення знарядь (Скакун 2004).

Останніми роками основні роботи проводилися в східній частині селища, де в 2005 р. була зафіксована ділянка зі значною кількістю відходів кременярства. Тут виявлена **майстерня** просто неба, влаштована на поправлений поверхні. В цьому місці схил берегової тераси вирівняли — підсипали материкової глини, утрамбували її і таким чином створили площадку приблизно в 40 м², де виявлене скупчення крем'яних виробів, що нараховувало близько 2 тис. предметів (рис. 2). Серед них є відходи: осколки кременю та первинні відщепи, а також 36 крупних нуклеусів (рис. 3, 8) і уламки їх, декілька відбійників і незначне число морфологічно завершених знарядь. Специфічний інвентар і археологічний контекст дозволяють інтерпретувати це місце як майстерню з обробки кременю просто неба. Вкажемо, що поряд з нею знайдена нижня частина

видовженої теракотової жіночої статуетки заввишки 13,7 см. Зверху вона рожевуватого кольору, до глини додано шамот. У Бодаках такий тип пластики, характерний для багатьох поселень етапу VII, виявлений вперше (рис. 3, 6).

Зважаючи на планіграфію, виробнича площадка просто неба розмішувалася між будівлями, тож подальші розкопки були націлені на дослідження ділянки, що прилягала до її західної межі. В культурному шарі на глибині 0,5 м від поверхні знайдені, крім фрагментів кераміки та крем'яних артефактів, глиняний важок для ткацького станка (висота 6,0 см, діаметр 5,0 см) підциліндричної форми світло-рожевого кольору, слабко випалений, з наскрізним отвором діаметром 0,5 см, і фрагмент мідного дроту діаметром 0,3 см.

Напівземлянка 19 виявлена за 2,5 м від західної межі робочої площадки (рис. 2). Її заповнення типово для таких споруд, розкопаних раніше в Бодаках. У напівземлянці, крім численних фрагментів кераміки (рис. 3, 1, 2), відходів кременярства та уламків кісток свійських і диких тварин, знайдені крем'яний на-

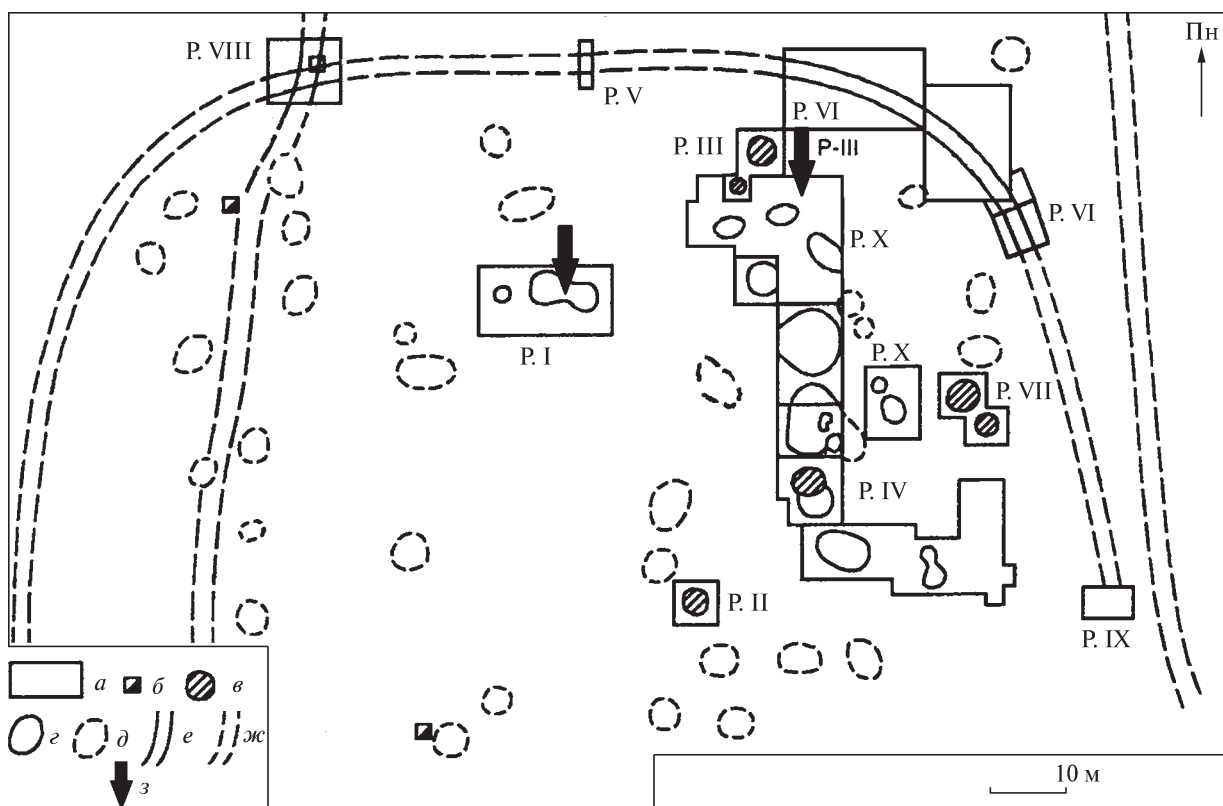

Рис. 1. Бодаки. План-схема розміщення об'єктів. Умовні позначки: а — розкопки; б — шурфи; в — рештки глинобитних осель; г — розкопані напівземлянки та господарські ями; д — припустимі напівземлянки та господарські ями; е — розкопані ділянки ровів; ж — нерозкопані ділянки ровів та об'єкти незрозумілого призначення; з — фрагмент глинобитної площадки

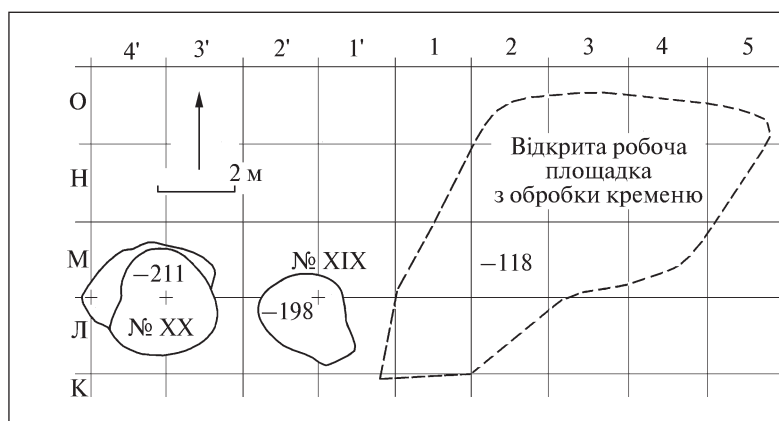

Рис. 2. Бодаки. План об'єктів, розкопаних у 2010—2011 рр.

конечник стріли трикутної форми, оброблений з обох сторін довгою струйчастою ретушшю, трикутний наконечник дротики (рис. 3, 4), уламок відбійника, два кінцеві скребки на крупних пластинах, проколка, фрагмент мідної прикраси та мініатюрний глиняний конус. Виявлена тут підвіска зі стулки морського молюска, вірогідно, свідчить про культурно-господарські контакти трипільських племен з людністю інших територій. Вкажемо, що на кількох відщепах, знайдених у придонній частині заповнення, є сліди вохри.

Напівземлянка мала вигляд вісілкоподібного в плані заглиблення завдовжки 2,9 м, ширина 2,3 м, глибина 0,9 м від рівня вияву. Стіни котловану похилі, долівка нерівна — понижувалася до півночі. Заповнення напівземлянки, виходячи зі знахідок уламків від однієї посудини на різних рівнях, сталося зараз. Унікальною знахідкою є добре вцілілий череп тура, виявлений біля південно-східної стіни (рис. 4).

На важливу культову роль тура вказує багато випадків захоронення в житлах черепа чи рогів цієї тварини. Ця традиція спостерігається в пам'ятках раннього Трипілля. Під глинобитною долівкою житла 4 в Бернашівці виявлені череп і кістки тура (Збеневич 1980, с. 39, рис. 32). Череп тура з рогами лежав біля ями для вогнища в Окопах (там само, с. 166), а роги тура виявлені в одній із землянок на поселенні Березівка. Вірогідно, збереження цього ритуалу маємо і в Бодаках.

Напівземлянка 20 розміщувалася на північний захід від описаної та виявлена за скупченням обгорілої глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій на площі 2,5 м², що залягало на тому само рівні, що й верхній край напівземлянки 19 і поверхня робочої площадки. Тут також зафіксовані великі фрагменти кераміки (зокрема уламок розмальованої чаші

бінокля чи покришки) та крем'яні вироби, з-поміж яких є уламки нуклеусів. Більшість уламків кераміки має сліди вторинного випалу, а крем'яні вироби — сліди нагрівання.

Під обмазкою зафіксовано контур напівземлянки 20. У верхньому шарі її заповнення була пляма вигорілого ґрунту з зольними включеннями та вуглинками. Серед них знайдені уламки столового та кухонного посуду, між якими і фрагмент стінки кубка з добре вцілілим орнаментом у вигляді трикутників (рис. 3, 3). З крем'яних виробів привертають увагу наконечник дротики трикутної форми з увігнутою основою та кілька довгих великих ретушованих пластин (рис. 3, 7). У середній частині заповнення, крім розрізнених знахідок, виявлене скупчення великих фрагментів посудини, розмальованої чорною фарбою, уламок денця товстостінного горщика зі слідами вохри всередині, два нуклеуси, мініатюрний наконечник стріли трикутної форми з увігнутою основою та великий кінцевий скребок зі слідами вохри. На цьому само рівні виявлене компактне скупчення — кілька масивних відщепів частково з гальковою кіркою, реберчаста пластина, уламки великих пластин, уламок рогового знаряддя, ікло вепра з негативом сколотої з нього пластини, виріб з пластини ікла вепра з трьома отворами (рис. 3, 5), кістяний кочедик і декілька уламків кістяних предметів невідомого призначення. Поверхня декотрих з цих предметів вкрита крупинками вохри. У придонній частині напівземлянки виявлені: нуклеус, кінцевий скребок на великій пластині та знаряддя з лопатки великої тварини.

Ця напівземлянка мала також вісілкоподібну в плані форму, довжина 2,1 м, ширина 1,8 м, глибина 0,8 м від рівня вияву. Фіксація її заповнення свідчить, по-перше, про те, що то сталося враз, оскільки на різній глибині трапилися

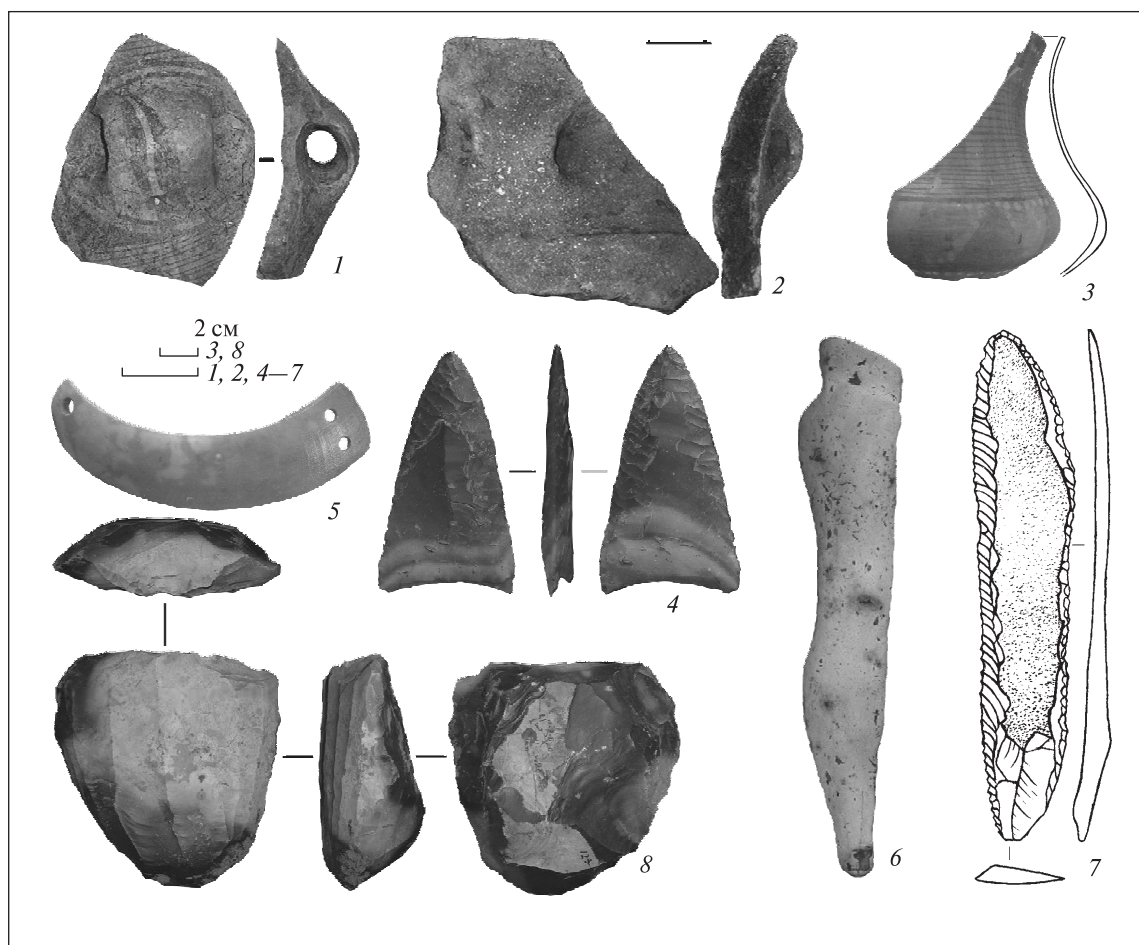

Рис. 3. Бодаки. Археологічні матеріали з розкопок 2010–2011 рр.: 1, 2, 4 — напівземлянка 19; 3, 5, 7 — напівземлянка 20; 6, 8 — майстерня (1–3, 6 — кераміка; 5 — ікло вепра; 4, 7, 8 — кремій)

фрагменти тонкостінного кубка з елементами розпису білою фарбою, а, по-друге, що ця споруда мала наземну глинобитну частину.

Поряд з напівземлянкою 20 досліджена ділянка, на якій археомагнітною розвідкою не було зафіксовано якихось споруд. На площі в 104 м² виявлено тільки кілька знахідок: зернотерку і під нею фрагменти великого бінокля, а в іншому місці — пластину з ікла вепра. Схоже, що ці артефакти були в перевідкладеному стані.

Висновки. На тепер у Бодаках виявлені два типи виробничих місць, пов'язаних з кременярством. Це велика майстерня в напівземлянці, влаштованій у центральній незабудованій частині поселення, та робоча площадка просто неба між оселями (Скакун 2006; 2011). Вірогідно, площадка функціонувала одночасно з напівземлянками 19 і 20, розмішеними поряд.

Одночасне побутовання глинобитних осель, напівземлянок і робочих площадок просто неба становить особливість поселення-майстерні Бодаки та додає нові факти для тривалої дискусії

щодо характеру планіграфії спеціалізованих поселень, а також про причини співіснування на деяких із них жител різних типів.

У період розвиненого Трипілья волинський туронський кремій практично повністю витіснив сировину середньодністрянського каньйону. Поклади туронських халцедонів, особливо в басейні Серета й Горині, в цей період широко розробляли в спеціалізованих поселеннях не тільки для власних потреб, а й для обміну (Гусев 2003). Якість цієї сировини була важливою причиною освоєння трипільським населенням Верхньої Наддністрянщини. Матеріали розкопок підтверджують, що провідним видом діяльності в Бодаках були видобуток кременю та виготовлення з нього знарядь, а вироби звідси широко розповсюдились не тільки в Трипільї, а й на пам'ятках сусідніх культур (Скакун 2004).

Зважаючи на розмір виробничих площ і значну кількість крем'яних виробів, майстерні та площадки мали общинний характер. На общинному характері майстерень у

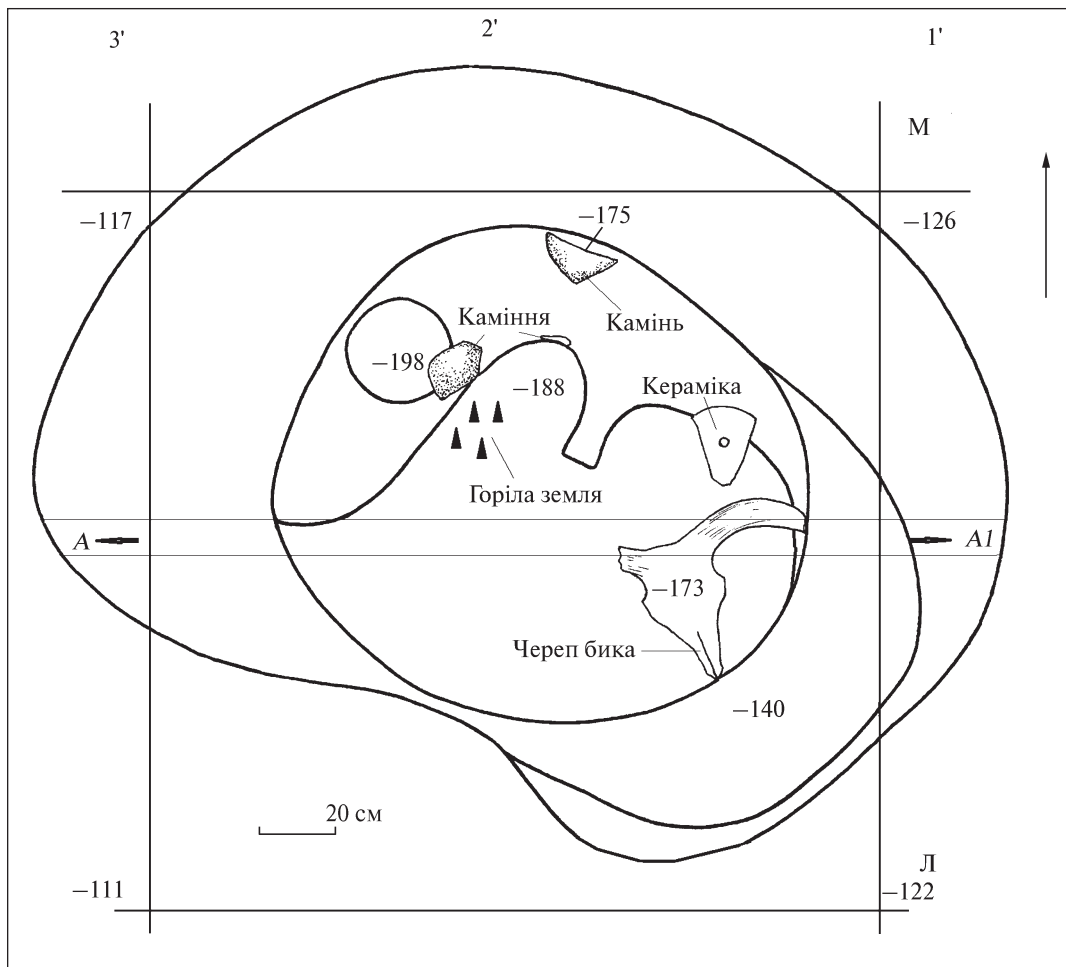

Рис. 4. Бодаки. Напівземлянка 19

Поливановому Ярі наголошувала Т.О. Попова (Попова 2003, с. 178—185). Меншою мірою обробка кременю провадилася поряд з домівками, а також поза поселенням, біля джерел кременю, де виявлені сліди первинної обробки сировини.

Не менш цікаві дані отримані й щодо світогляду населення селища Бодаки. Захоронення рогів і черепів тварин, знахідки вохри та забарвлених нею знарядь свідчать про побу-

вання в цьому середовищі якихось ритуалів, пов'язаних, можливо, з професійною діяльністю. Прояви виробничих культів відзначені й для інших регіонів трипільської спільноти (Цвек 2005).

Розкопки в Бодаках не тільки внесли нові археологічні матеріали, що характеризують північно-західний ареал Трипілья, але й додали нюансів щодо організації кременярства в структурі господарства доби енеоліту.

Гусев С.О. Поселення Лісне і деякі питання освоєння Середнього Побужжя племенами трипільської культури // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 35—37.

Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К., 1980.

Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры. — К., 1989.

Попова Т.А. Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. — СПб., 2003.

Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобрабатывающие комплексы) // Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии: По материалам эпох палеолита—бронзы. — СПб., 2004. — С. 57—79.

Скакун Н.Н. Бодаки — крупнейший трипольский центр по обработке кремня в восточной Европе // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Мат-лы тематической науч. конф. — СПб., 2006. — С. 41—44.

- Скакун Н.Н. Поселение Бодаки — крупный кремнеобрабатывающий центр трипольской культуры // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. — СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. — Т. I. — С. 278—279.
- Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільності // Кам'яна доба України. — К., 2005. — 7. — С. 160—167.
- Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР. — 1967. — 111. — С. 153—155.
- Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesi Wołyńskiego. — Warszawa, 1961.
- Cynkalowski A. Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. — 1969. — XXXIV. — S. 221—227.

Надійшла 17.03.2012

Н.Н. Скакун, Е.В. Цвек, С.А. Гусев, Б.И. Матеева, В.В. Терехина

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ТРИПОЛЬСКОМ ПОСЕЛЕНИИ БОДАКИ

Публикуются материалы последних лет раскопок на трипольском поселении Бодаки вблизи одноименного села Збаражского р-на Тернопольской обл. В его восточной части открыты три объекта.

Мастерская по обработке кремня была устроена на специально подготовленном месте площадью 40 м². Здесь обнаружено около 2 тыс. предметов: отходы производства (осколки кремня и первичные отщепы), 36 крупных нуклеусов и их обломков, несколько отбойников, небольшое количество готовых изделий, а около мастерской — нижняя часть терракотовой женской статуетки.

В 2,5 м к западу от мастерской располагалась полуземлянка 19 восьмеркообразной формы размерами 2,9 × 2,3 м и глубиной 0,9 м от уровня выявления. В ее заполнении обнаружены многочисленные фрагменты керамики, отходы кремнеобработки, фрагменты костей домашних и диких животных, а из единичных находок — готовые кремневые изделия, а также фрагмент медного украшения, миниатюрный глиняный конус, подвеска из морской раковины и, что особенно интересно, череп тура.

К северо-западу от указанной полуземлянки располагалась еще одна (20) подобной формы размерами 2,1 × 1,8 м и глубиной 0,8 м. Она имела наземную глинобитную часть, которая фиксировалась в виде скопления обожженной глиняной обмазки со следами деревянных конструкций. В скоплении обмазки, а также в заполнении полуземлянки найдены фрагменты столовой и кухонной керамики, кремневые изделия и костяные.

В целом этот пункт оценивается как поселение-мастерская, которое базировалось на качественном волынском сырье и снабжало кремневыми изделиями носителей соседних культур.

N.M. Skakun, O.V. Tsvek, S.O. Husiev, B.I. Matieva, V.V. Terokhina

NEW RESEARCH AT BODAKY TRYPILLIA SETTLEMENT

Published are the materials of excavations at Bodaky Trypillia settlement near the village of the same name in Zbarazh Region of Ternopil Oblast. Three objects were uncovered in its eastern part.

Flint processing workshop was established at the specially arranged place of 40 m² area. About 2000 objects were found here: debris (flint fragments and debitage), 36 big cores and their fragments, several hammerstones, small number of readymade products, and the lower part of terracotta female statuette found near the workshop.

2,5 m to the west from the workshop, there was situated an 8-shaped pit-house, 2,9 × 2,3 in size and 0,9 m deep from the detection level. In the filling of the pit-house the following objects were found: numerous ceramic fragments, flint debris, fragments of domestic and wild animals bones, isolated finds included readymade flint products, as well as a copper adornment fragment, a miniature clay cone, a pendant made of a seashell, and an aurochs skull which was the most interesting.

Another pit-house (20) of a similar shape, 2,1 × 1,8 m in size and 0,8 m deep, was situated to the north-west from the previous one. It had on-the-surface cob part which was recorded as a concentration of burnt clay plastering with traces of wooden structures. Tableware and kitchenware fragments, flint and bone tools were found in the plastering concentration and also in the pit-house filling.

On the whole, this site is assessed as a flint-knapping settlement which was based on high quality Volyn raw materials and supplied the neighbouring cultures population with flint products.

ПРО ОДИН РІДКІСНИЙ ТИП ХІОСЬКОГО ЧОРНОФІГУРНОГО ПОСУДУ З ОЛЬВІЇ ТА БОРИСФЕНА

Введено до наукового обігу фрагменти рідкісного посуду, які походять з розкопок Ольвії та Борисфена, — розписних чорнофігурних чаш з фігурними прикрасами у вигляді жіночих протом.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, Ольвія, Борисфен, о. Хіос, чорнофігурна кераміка, грецька колонізація.

Багаті та різноманітні колекції розписного посуду, що походять з розкопок Ольвії та Борисфена і стосуються найранішого періоду існування цих центрів, вивчаються дослідниками впродовж десятиліть. Серед знахідок чільне місце посідає столова та парадна кераміка, яка завозилася з о. Хіос. Вона виконана у чорнофігурній техніці, типовій для значного проміжку часу — від другої половини VII до 40-х рр. VI ст. до н. е. Фрагменти, які привернули нашу увагу, належать до надзвичайно цікавого та загалом доволі рідкісного типу розписного посуду, досі невідомого на пам'ятках Нижнього Побужжя — великих чаш, розписаних зовні та всередині.

З розкопок Ольвії походять два фрагменти — рельєфна голівка та ручка. Голівка (рис. 1) знайдена у 1938 р. під час продовження досліджень ділянки НГФ в Нижньому місті¹. Саме тут, у терасній частині, яку не зачепили розкопки Б.В. Фармаковського в 1910—1912 рр., було виявлено фрагмент неушкодженого культурного шару пізньоархаїчного часу. В ньому й було знайдено теракотову поліхромну голівку. Пізніше її не раз публікували та з різними інтерпретаціями, серед яких перша, авторська, не втратила свого значення й нині.

Голівку відтиснено в односторонній формі, її висота, яка збереглася, 5,2 см, ширина — 3,0 см, товщина — від 0,5 до 0,9 см. Глина містить дуже дрібні нечисленні темні й вапнякові домішки темно-коричневого кольору (7.5 YR 4/6 strong brown)². Характер ушкоджень зворотної сторони дозволяє припустити, що виріб був відтиснений по технологічних швах, тобто мав

ще й прикріплену тильну частину. Теракота виготовлена у формі з ретельно змодельованими деталями видовженого овального обличчя — виступаючим лобом, прямим носом, великими западинами очей, високими вилицями, невеликим асиметричним ротом, випнутим трохи загостреним донизу підборіддям. Лицьова поверхня вкрита щільним світло-жовтим ангобом, по якому лаком нанесено розпис. Половину лоба закривають густі кучері, намальовані чорним лаком. Уздовж правої скроні та щоки збереглися ледве помітні, також виконані чорним лаком, сліди довгого тонкого локона, що сягав шиї. Рідким лаком намальовані тонкі та довгі, витончено загнуті брови й великі очі мигдалеподібної форми, зображені асиметрично, з великими круглими зіницями, акцентованими чорним лаком. Лаком також підкреслені тонкі губи в ледь помітній «архаїчній» усмішці, типовій для скульптурних зображень грецького образотворчого мистецтва означеного часу.

Автор розкопок, О.І. Леві, вважала, що це — чоловіча голівка, мабуть типу куроса, тож, на її думку, на тильній частині, яка не збереглася, мали спадати по спині довгі хвилясті локо-ни зачіски (Леві 1941, с. 308—309). Ретельний аналіз форми голівки та особливості зображення дав дослідниці підставу також виділити цілу низку доволі специфічних рис, не властивих зазвичай «нормальним» теракотовим фігуркам. Найперше — це відсутність шиї, оскільки нижче підборіддя голівка мала непритаманне для фігурок розширення, адже куросів і кор зображували вертикально у повній анатомічній послідовності. Ця особливість і дозволила припустити, що голівка належала не статуєтці, а, можливо, пластичній фігурній посудині чи наліпній рельєфній прикрасі якоїсь вази. Сама ж дослідниця схилилася до першого припущення (Леві 1941, с. 310). Крім того, велику увагу було приділено місцю виробництва голівки. Стилiстичний аналіз незаперечно вка-

¹ Зберігається в експозиції Національного музею історії України, польовий № О-38/4914, музейний № Б5-387. Щиро дякуємо С.А. Корецькій та О.О. Пукліній за допомогу в опрацюванні фрагмента.

² Характеристику кольорового діапазону глини тут і нижче подано за довідником Munsell Colors Charts.

Рис. 1. Ольвія. Теракотова голівка від хіоської чаші

зував на наявність характерних рис мистецтва архаїчної Іонії, що й звузило коло пошуків. Візуальні ж характеристики глини демонстрували подібність до керамічних виробів, що походять з о. Родос, проте за якістю зовнішньої світлої обмазки найбільшу схожість було знайдено в керамічних фрагментах з Навкратіса (Леві 1941, с. 310—312).

Слід підкреслити, що О.І. Леві не помилилася в цій атрибуції. Річ у тому, що на час написання її статті переважна більшість художньої кераміки з розписом чорним лаком, нанесеним по білому чи жовтому ангобу, виготовлена в керамічних майстернях на о. Хіос, на початку XX ст. дійсно визначалася як навкратійська за місцем наймасовіших її знахідок. Ольвійська голівка і за глиною, і за ангобом, і за стилем розпису, безумовно, належить хіоському виробництву. Стилистичний аналіз відповідно непрямих аналогій дав змогу звернути увагу на доволі ранню живописну манеру й віднести посудину, частиною якої була голівка, до рубежу першої—другої чверті VI ст. до н. е. (там само, с. 316).

Ф.М. Штітельман вдруге опублікувала ольвійську голівку у каталозі творів світового мистецтва в музеях України (Штітельман 1977, кат. № 10). Попри погану збереженість, здається, що саме така рання дата й спонукала залучити її до переліку мистецьких творів відповідного рівня. Незважаючи на її атрибуцію як частини теракоти родоського походження (Ф.М. Штітельман підтримала іншу атрибуцію О.І. Леві), саме ця публікація принесла їй широку відомість та, врешті, допомогла на сучасному рівні дати визначення та віднайти їй належне місце в хронологічній шкалі розписного посуду архаїчного часу.

З розкопок Ольвії 1948 р. під керівництвом Л.М. Славіна походить також дугаста ручка (рис. 2), яка стилістично й типологічно відноситься до окресленого кола розписного хіоського посуду³. Її висота, що збереглася, 5,0 см, ширина — 2,0 см, відстань між кінцями — 8,0 см. Глина містить дрібні темні часточки, за кольором — світло-коричнева (10YR 7/4 very pale brown). Ручка, виходячи з обох кінців кріплень, була розміщена вертикально, в перетині двоствольна. Але нижній, овальний в перетині ствол, ширший за верхній округлий, діаметром 1,1 см, через що візуально здається, що ручка триствольна. Вона вкрита з усіх боків світло-жовтим ангобом, по якому чорним лаком нанесено розпис. Одна бічна сторона нижньої частини ручки, яка, ймовірно, була звернена до внутрішньої частини посудини, суцільно вкрита лаком. По верхній округлій частині ручки нанесено скісні й густі штрихи лаку, по верхніх бічних сторонах — великі крапки такого само лаку. Корінь ручки, що зберігся, зовні також вкритий суцільним лаком.

Незважаючи на те, що абсолютної аналогії в колекції раннього розписного посуду Ольвії знайти не вдалося, атрибуція цієї ручки також як хіоської не викликає сумнівів через специфічний характер ангобу та лакового розпису. Ця обставина змусила звернутися до колекції хіоського розписного посуду, що походить з розкопок Борисфена (поселення на о. Березань). Адже відомо, що за межами о. Хіос найбільші колекції хіоської столової та парадної кераміки

³ Зберігається в Наукових фондах Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія», польовий № О-48/2944. Висловлюємо подяку завідувачці фондів Т.М. Шевченко за допомогу в роботі.

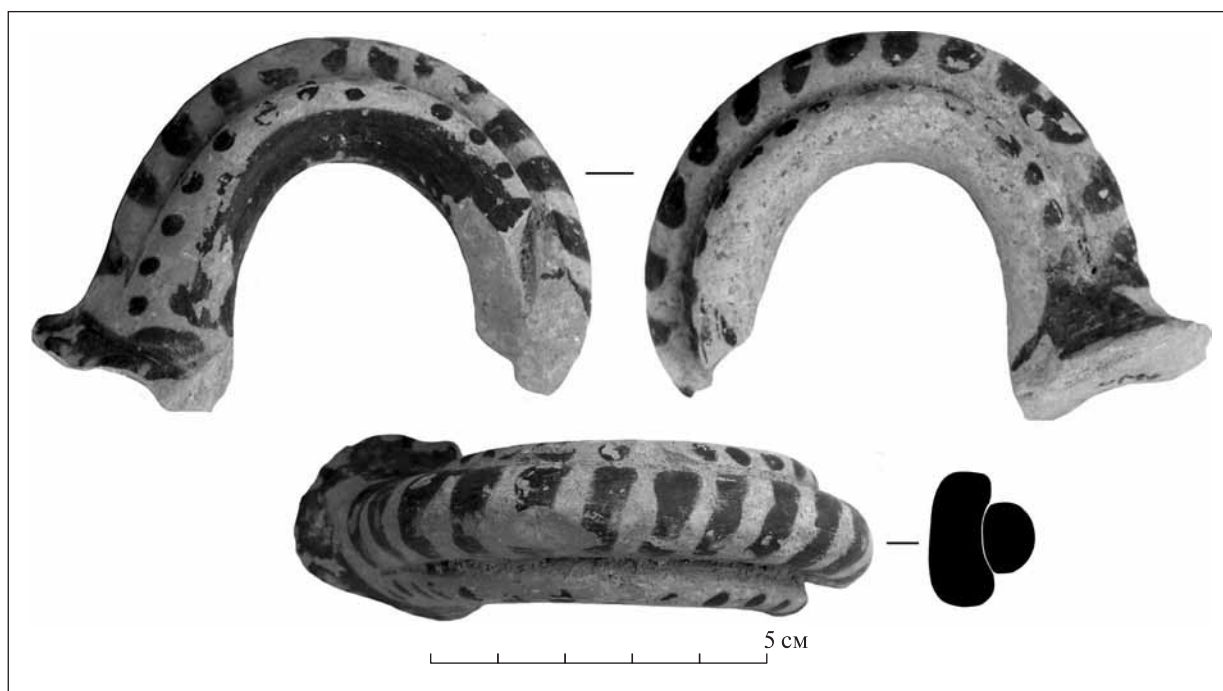

Рис. 2. Ольвія. Ручка від хіоської чаші

походять, окрім Навкратіса в дельті Нілу (Möller 2000), саме з Борисфена. Цікаво також те, що серед масиву хіоської розписної кераміки з Борисфена, яка зберігається в Державному Ермітажі та ретельно опрацьована Ю.І. Ільїною, такі фрагменти відсутні (Ільїна 2005, с. 70 сл.).

Однак Борисфен не був позбавлений імпорту і цього виду посуду. Третій фрагмент, що привернув нашу увагу, походить з розкопок цієї пам'ятки під керівництвом Е.Р. фон Штерна, який провадив там дослідження в 1905—1909 та 1913 рр.⁴ Це теракотова двостороння жіноча голівка, половинки якої були відтиснені в односторонній формі, а потім з'єднані по бічному шву (рис. 3). В середині є вертикальний наскрізний отвір, який, на нашу думку, мав суто технологічне призначення, оскільки нижньою частиною голівка прикріплювалася до горизонтальної основи. Висота голівки 5,5 см, розміри по нижній частині — 5,5 × 5,0 см, діаметр отвору 0,5 см зверху та 1,8 см знизу. Глина містить дрібні нечисленні темні й вапнякові часточки, світло-коричнева (5YR 6/4 light reddish brown).

На відміну від київської, обидві сторони одеської голівки були відтиснуті в формі з доволі схематичним опрацюванням рис обличчя.

Їх поєднують лише загальний абрис овального обличчя та високі вилиці. Але схематизм моделювання цілком компенсований яскравим і виразним розписом коричневим лаком, нанесеним також по щільному світло-жовтому ангобу. Зображення передає жіночу протому в головному уборі (зазвичай, це був край покривала-гіматія), який повністю ховає волосся та спадає на шию до плечей. На лобі покривало має фігурний виріз, що повторює форму брів, край по всій довжині підкреслений тонкою смугою пурпуру. Основний композиційний акцент у розписі обличчя зроблено на очах — великих, виразних, підкреслених широкими дугастими бровами. На одній стороні зіниці намальовані асиметрично: одна у вигляді кола з крапкою всередині, інша, а також обидві на другій стороні, — передані суцільним залитим лаком колом, як і на київській голівці. Форму обличчя підкреслює разок намиста, який, дуже схоже, становив елемент декору головного убору, оскільки намальований не навкруги шиї, а розпочинається на рівні скронь та вільно звисає. Плечі протоми охоплює суцільний «ялинковий» орнамент, нижче якого на одній зі сторін помітний початок смуги «язичків».

Безперечно, всі три керамічні фрагменти походять від різних посудин, але одного типу, який виробляли на о. Хіос. Такий висновок спирається на узагальнюючу працю А. Лемос, в якій подано інформацію про масив розпис-

⁴ Зберігається в експозиції Одеського археологічного музею НАНУ, № А-26738. На знахідці відсутній польовий номер, і це, дуже вірогідно, вказує на її походження саме з розкопок Е.Р. фон Штерна, колекцію якого було передано до цього музею ще до 1917 р.

Рис. 3. Борисфен. Теракотова голівка від хіоської чаші

ної керамічної продукції Хіосу. І саме в ній була чітко атрибутована ольвійська голівка, а на підставі цілої низки подібних фрагментів встановлено, що це — жіноча протома. Цікаво, що за стилістичними ознаками, насамперед за манерою передачі зачіски, в хіоському вазописі вона має найбільше відповідностей саме серед сфінксів (Lemos 1991, р. 127, 203, fig. 69). Більша частина таких фігурних голівок зазвичай прикрашала краї великих відкритих, діаметром до 40 см, та глибоких, заввишки близько 18 см, посудин на широкому кільцевому піддоні, як у відомій «чаші Афродіти» з Навкратиса (рис. 4)⁵. Вони мали по дві ручки, вертикально посаджені на відігнутому краї, та фігурні декоративні прикраси у вигляді жіночих протом (Lemos 1991, Nr. 1397; Möller 2000, р. 249, Nr. 2b). Дві пари рельєфних односторонніх протом прикріплювали по обидва боки від вертикальних

двостовельних ручок, а дві двосторонні фігурні протоми — поміж ними в центральній частині вінця, на протилежних сторонах посудини. Такий посуд типологічно відносять до «чаш Афродіти», а численні фрагменти, окрім єдиної цілої форми, також походять переважно з Навкратиса (Lemos 1991, Nr. 248—258). Групу «чаш Афродіти» за резервним стилем виконання розпису віднесено до стилістичної групи Middle II Wild Goat, і датується вона останньою чвертю VII ст. до н. е., але не пізніше 600 р. до н. е. (Lemos 1991, р. 184; про датування всієї групи див.: Cook, Dupont 1998, р. 46 ff.).

Однак слід зазначити, що ольвійську голівку А. Лемос, знайома з нею лише за фото зі згаданих публікацій О.І. Леві та Ф.М. Штітельман, віднесла до іншої, пізнішої групи пластичних ваз, які належать до стилю «Sphinx and Lion» з відповідним датуванням у межах 560—540 рр. до н. е. (Lemos 1991, р. 317—318). Така атрибуція видається нам не зовсім вірною — за всіма стилістичними й морфологічними (що не менш важливо) рисами, ольвійська, а разом з нею й одеська голівки відносяться саме до «чаш

⁵ Дані про розміри «чаші Афродіти» запозичені з веб-сайту Британського музею: <http://www.britishmuseum.org>, як і фото самої чаші (№ 1888, 0601.456), яке наводиться за люб'язним дозволом О. Віллінг (Британський музей, Лондон).

Рис. 4. «Чаша Афродіти» з Навкратіса (фото: Британський музей, Лондон)

Афродіти», незважаючи на дрібні відмінності в передачі додаткових елементів декору на самих голівках. Найважливішим показником є, найімовірніше, розміщення теракотових прикрас і складної за формою ручки на посудинах за єдиним композиційним принципом.

Тож здається, що ольвійська голівка прикрашала корінь вертикальної ручки і саме такої, яку було знайдено в Ольвії, а всього їх мало бути чотири — по обидва боки кожної ручки. Оскільки тильною стороною голівка примикала до ручки, через це вона й була односторонньою. Одеська ж двостороння голівка прикрашала таку само посудину, але розміщувалася симетрично з двох сторін між ручками (Williams 2006, p. 128, fig. 5). Таким саме чином прикрашена розписна хіоська чаша з присвятним написом на честь Афродіти з Навкратіса, яка й дала назву всій типологічній групі цього великого парадного посуду (Lemos 1991, Nr. 252). Ритуальне призначення цього та подібного посуду видається також найвірогіднішим — маючи велику ємкість, його могли використовувати для ритуальних омовінь (Williams 2006, p. 128). Ще одним непрямим свідченням саме такого використання цих чаш є незначна кількість їхніх знахідок порівняно з масовою колекцією іншого типу хіоського розписного посуду — кіліків та канфарів, які призначалися для щоденного вжитку та ставилися на стіл.

Виходячи з добірки А. Лемос, слід зазначити, що знахідки таких чаш відомі нині виключно з Навкратіса, як, до речі, й переважна більшість інших ваз із пластичним декором. Тож навіть сам факт наявності не менше ніж трьох ваз на пам'ятках Нижнього Побужжя заслуговує на

увагу. Він ще раз підтверджує, що імпорт розписного посуду з Хіосу в північному напрямку, до понтійських центрів, був не менш значущим ніж на південь, до емпорію в дельті Нілу (Möller 2000, p. 182 ff.). Цікаво, що А. Лемос, досліджуючи шляхи імпорту розписного посуду за межі о. Хіос, дійшла висновку, що, крім Навкратіса та поселення на о. Березань, Ольвія була за кількістю третім ринком збуту цієї продукції, а сам корпус хіоської розписної кераміки з Ольвії, за її припущенням, має бути значно більшим (Lemos 1991, p. 203). Як видно, дослідниця не помилилася. Це, до речі, дає підстави підкоригувати давню точку зору Р. Кука про те, що знахідки хіоської кераміки в Ольвії рідкісні (Cook 1949, p. 160). Звісно, джерельна база нині незрівнянна з тою, яка була відома Р. Куку понад півстоліття тому, проте цю тезу ще ніхто не спростував. Надалі ж Р. Кук вказував лише на багаті знахідки хіоської кераміки з регіону Березані—Ольвії, не розділяючи ці пам'ятки (Cook, Dupont 1998, p. 47, 50).

Для Ольвії, на відміну від Борисфена, значення керамічних фрагментів, які датуються рубежем VII—VI ст. до н. е., зростає ще й через те, що вони прямо пов'язані з невщухаючою дискусією про час її заснування. Вже О.І. Леві, публікуючи знайдену нею голівку, торкалася цієї теми. Її датування (як зазначалося вище, в межах рубежу першої—другої чверті VI ст. до н. е.) уможливило припущення, що неушкоджений культурний шар, відкритий в терасній частині міста, може вказувати на наявність у цьому районі найранішого поселення, яке мало бути розташоване поряд гавані (Леві 1941, с. 316). Цим дослідниця намагалася підкоригувати точку зору Б.В. Фар-

маковського про те, що заселення Ольвії йшло з півдня, проте раннє поселення мало знаходитися лише на верхньому плато (Фармаковский 1925). Пізніше тезу про заснування Ольвії не пізніше рубежу VII—VI ст. до н. е. розвинули Л.В. Копейкіна (Копейкина 1976, с. 139) і Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1989, с. 67). І хоча в кожного були для цього свої аргументи, для обох дослідників датування найраніших керамічних фрагментів слугувало підкріпленням цієї думки. Але ця дата не була підтримана. Тож, мабуть, не випадково в новому комплексному дослідженні, спрямованому на перевірку відповідності даних археології свідоцтвам наративних джерел, було погоджено заснування Ольвії в межах 590—580 рр. до н. е. (Виноградов, Доманский, Марченко 1990, с. 84).

Детальне вивчення матеріалів, які походять з розкопок Західного теменоса, дали можливість А.С. Русяєвій підтримати цю дату і встановити такі межі для заснування Ольвії: 590/570—560/550 рр. до н. е. (Русяева 1986, рис. 3; 1998, с. 167—169; 2006, с. 162 сл.). Проте ревізія значної ольвійської колекції розписного посуду в зіставленні з синхронним березанським дозволяє нині коригувати багато попередніх хронологічних посилок і впевнено говорити про заснування Ольвії не пізніше рубежу VII—VI ст. до н. е. Саме через це, здається, слід підтримати давнє припущення Л.В. Копейкіної—Ю.Г. Виноградова, яке було висунуте на підставі ще вкрай обмеженої кількості керамічних матеріалів і тому так довго не мало підтримки.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г., Доманский Я.В., Марченко К.К. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье в VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология. Мат-лы V Междунар. симпозиума по древней истории Причерноморья (Вани 1987). — Тбилиси, 1990. — С. 75—98.

Ильина Ю.И. Хиосская керамика из раскопок на острове Березань // Борисфен — Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 70—173.

Копейкина Л.В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 131—142.

Леви Е.И. Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии // СА. — 1941. — 7. — С. 308—317.

Русяева А.С. Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.

Русяева А.С. К вопросу об основании ионийцами Ольвии // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 160—170.

Русяева А.С. Восточногреческая керамика // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 162—168 (МАИЭТ. — Suppl. 2).

Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // ИГАИМК. — 1925. — 1. — С. 143—163.

Штительман Ф.М. Світове мистецтво в музеях України. Античне мистецтво. — К., 1977.

Cook R.M. The Distribution of Chiot Pottery // BSA. — 1949. — 44. — P. 154—161.

Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. — London; N. York, 1998.

Lemos A.A. Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles. — Oxford, 1991.

Möller A. Naucratis: Trade in Archaic Greece. — Oxford, 2000.

Williams D. The Chian Pottery from Naukratis // Villing A., Schlotzhauer U. (eds.). Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean. — London, 2006. — P. 127—132.

Надійшла 12. 03.2012

А.В. Буйских, Н.М. Секерская

ОБ ОДНОМ РЕДКОМ ТИПЕ ХИОССКИХ ЧЕРНОФИГУРНЫХ СОСУДОВ ИЗ ОЛЬВИИ И БОРИСФЕНА

В научный оборот вводятся керамические фрагменты, происходящие из раскопок Ольвии и Борисфена. Стилистический анализ дал возможность соотнести их с редким типом расписной парадной посуды, привезенной с о. Хиос, — большими чашами с вертикальными ручками. По краю они были украшены терракотовыми женскими головками, оттиснутыми в отдельных формах. Их датировка укладывается в последнюю четверть VII в. до н. э. и не выходит за 600 г. до н. э. Как правило, такие чаши использовались в ритуальных целях.

Вплоть до настоящего времени находки таких сосудов были известны только в Навкратисе — греческом эмпории в дельте Нила. Факт их импорта в Ольвию, помимо Борисфена, заставляет снова поставить вопрос о времени ее основания. Публикуемые фрагменты позволяют поддержать гипотезу Л.В. Копейкиной—Ю.Г. Виноградова о времени основания Ольвии не позднее 600 г. до н. э.

ON A RARE TYPE OF CHIOS BLACK-FIGURED VESSELS FROM OLBIA AND BORYSTHENES

Ceramic fragments from excavations at Olbia and Borysthenes are presented to the scientific circulation. The stylistic analysis allowed the authors to correlate them with large cups with vertical handles, a rare type of painted tableware imported from Chios Island. The rims of the vessels were decorated with terracotta female heads made in separate moulds. Their dating fits within the last quarter of the 7th c. BC and doesn't exceed 600 BC. As a rule, such cups were used in rituals.

Up to this time the finds of such vessels were known only in Naucratis, a Greek emporion in the Nile Delta. The fact that they were imported to Olbia, besides Borysthenes, makes the authors to raise again the question on the timing of this city's foundation. The fragments published allow supporting the hypotheses by L.V. Kopieykina and Yu.V. Vinogradov concerning the timing of Olbia's foundation not later than 600 BC.

В.І. Назарчук

НЕЗВИЧАЙНИЙ КАЛІПТЕР З ОЛЬВІЇ

Розглядається знайдений в Ольвії на ділянці Т-3 незвичайний античний каліптер і пропонується його місце в реконструкції даху античних будівель.

Ключові слова: Ольвія, каліптер, черепиця, архітектура.

У 2010 р. в Ольвії на ділянці Т-3 в шарі уламків покрівлі на долівці підвалу 8 виявлено майже цілий незвичайний каліптер (рис. 1; 2; Інв. О-2010, Т-3 № 122; зберігається у фондах заповідника «Ольвія»). Типологічно він належить до каліптерів лаконського типу, які в поєднанні з керамідами переважно коринфського типу становлять основну масу будівельної кераміки елліністичного часу, знайденої на ділянці та характерної також для інших ділянок з житловою забудовою Нижнього та Верхнього міста.

На кутах краї каліптера відбиті, проте в середній частині торців збереглися ділянки непошкодженої поверхні, що дає можливість досить точно встановити розміри. Довжина каліптера 34,0 см, висота в нижній частині 7,7 см, у верхній (вузькій) — 5,9 см (табл.). Він виготовлений з типової синопської глини з залишками характерного для черепиці того центру червоного покриття. Відмінності каліптера полягають у невеликій, порівняно з традиційними, довжині, звуженій (трапецієподібній) формі та значному (12—14 градусів) куті нахилу жолоба відносно поверхонь, для вкладання

на які він призначався. Зазвичай синопські каліптери лаконського типу за близьких вертикальних параметрів набагато довші — майже вдвічі (пор.: Брашинский 1964, с. 292; табл.).

«Робоча поверхня» нашого каліптера за накладання розміщеного вище становила б всього приблизно 13 см (рис. 3, а), але такій реконструкції вкладання заважає ширина вузької (верхньої) частини артефакта. Його можна було вкласти на верхній лише по нижній ширині (рис. 3, б). У цьому випадку отримаємо довжину «робочої поверхні» каліптера цього типу, за вкладання «насухо», близько 24,5 см. Протяжність «робочої поверхні» пари укладених, таким чином укорочених, каліптерів, навіть за вкладання «насухо», становитиме близько 50 см, що приблизно збігається з вирахованою І.Б. Брашинським довжиною «робочої поверхні» звичайного поздовжнього каліптера лаконського типу (близько 52 см) і протяжністю корисної поверхні звичайної покрівельної синопської кераміди (49,3 см) (там само). Близьчі розміри до черепиці синопського виробництва ніж до так зв. місцевого, ольвійського, як і покриття зовнішньої поверхні «синопідою», можуть указувати на імпортне

походження цих спеціальних «напівформатних» каліптерів.

З-поміж опублікованих північнопричорноморських матеріалів до нашого за формою і типом найближчий каліптер завдовжки 48 см, знайдений у 1932 р. в Камиш-Буруні (Гайдукевич 1934, с. 243—244), який дослідник назвав жолобчастою черепицею, що слугувала покрешкою-каліптером. Але він належить до провінційного комплексу перших століть н. е., будівельна кераміка якого відрізняється від традиційної (там само), зокрема й зменшеними розмірами.

В ольвійських матеріалах подібні до нашого каліптери теж невідомі. І.Б. Брашинський, який найдетальніше дослідив ольвійську будівельну кераміку, навів розміри звичайних синопських каліптерів лаконського типу — типу II (Брашинський 1964, с. 292), або групи Б (Керамическое производство... 1966, с. 42), знайдених під час розкопок Східного торговельного ряду (Брашинський 1964, с. 298—300, рис. 8): ширина й висота близькі до нашого (17,0—13,5 і 7,7—5,0 см, відповідно), але довжина їх більша за знахідку з ділянки Т-3 майже вдвічі (63 см).

Каліптери опублікованого І.Б. Брашинським комплексу призначені для вкладання на стик керамід покрівлі та утворюють досить рівні ряди. Форма їх за рахунок довжини ближча до видовженої прямокутної (Брашинський 1964, рис. 8, 1). Каліптер з ділянки Т-3, за близьких до них розмірів верхньої та нижньої ширини, має трапецієподібну форму.

Напівкруглі каліптери лаконського типу, аналогічні виданим І.Б. Брашинським, синопського та місцевого (Пантикапей) виробництва, крім Ольвії, відомі також у матеріалах елліністичної доби Херсонеса, його округи та Пантикапея (Керамическое производство... 1966, с. 47, табл. 32, 7; 54—55, табл. 36, 7; табл. 45, 4). Новітніші знахідки покрівельного матеріалу цього типу, зокрема з Ольвії (Карґака

Рис. 1. Ольвія. Вигляд з південного сходу на завал черепиці в північно-східному приміщенні будинку Т-3-І

2010) і Панського 1 (Kaz, Monachov 2002), мають аналогічні параметри. Іншими словами, північнопричорноморські зразки каліптерів вказаного типу схожі за розмірами та формою, і наша знахідка відрізняється від них. Таким чином, виявлений у житловому будинку терасної частини Ольвії артефакт може репрезентувати новий тип синопської будівельної кераміки, що мала, зважаючи на рідкість подібних знахідок, спеціальне призначення.

У будівельній кераміці «спеціального призначення» (крім водопровідних труб, керамід

Таблиця 1. Порівняння розмірів каліптерів

Розміри	Каліптер з ділянки Т-3	Звичайний лаконський каліптер (за Брашинським)	«Напівкруглий каліптер типу Б» (за Брашинським)	Каліптер з Камиш-Буруна (за Гайдукевичем)
Довжина	34,0 см	63,0 см	64,0 см	48,0 см
Ширина	17,6—14,1 см	17,0—13,5 см	16,4—14,4 см	16,8—11,2 см
Висота	7,7—5,9 см	7,7—5,0 см	8,6—6,6 см	6,7—?
Висота жолоба	4,5—3,2 см	5,5—3,5 см	7,0—5,0 см	4,8—?
Ширина жолоба	14,4—9,5 см	12,5—10,5 см	14,2—11,2 см	13,5 см
Товщина стінок	2,3 см		1,5—2,0 см	1,5—2,2 см
«Робоча поверхня»	~24,0—25,0 см	52,0 см		

Рис. 2. Ольвія. Незвичайний синопський каліптер із завалу черепиці

і каліптерів) виділяють типи фронтальних (з декором чи без) керамід і каліптерів, а також конькових поздовжніх і поперечних каліптерів. Останні, разом з поодинокими «черепицею з вікнами», трапляються доволі рідко (Крыжицкий 2010, с. 243). За формою наш каліптер не можна віднести до жодного зі «спеціальних» типів будівельної кераміки. Він має сліди поправки після випалу, тож був самостійним елементом покрівлі. Проте його не можна було вкласти, як звичайний каліптер, оскільки верхня частина його жолоба могла перекрити лише верх бортів черепиці, розміщених нижче. Його не можна використати і як коньковий. Тож його можна було застосувати лише як внутрішній кутовий каліптер для відведення води зі стику двох покрівель, нахил яких звернений до внутрішнього двору.

У класичній літературі цей вузол стику двох сусідніх взаємно перпендикулярних покрівель зазвичай не розглядається (Viollet-le-Duc 1868, р. 322—323; 1875, р. 219—220; Шуази 1935, с. 208—209; Всеобщая история... 1973, с. 54, 142, 150—154, 320—321, 377—382; Parnicki-Pudelko 1975, s. 239—242, 281—282, 331—337). Його обходять і в спеціальній археологічній літературі — в описах і графічних реконструкціях, починаючи від відомої реконструкції ольвійського дому на ділянці А (Фармаковский 1906, с. 66—68, табл. XI, XII; Леви, Карасев 1955, с. 237—238; Крыжицкий 1984, с. 202—203). Але власне питання про конструкцію стику двох дахів не нове (Крыжицкий 2010, с. 244).

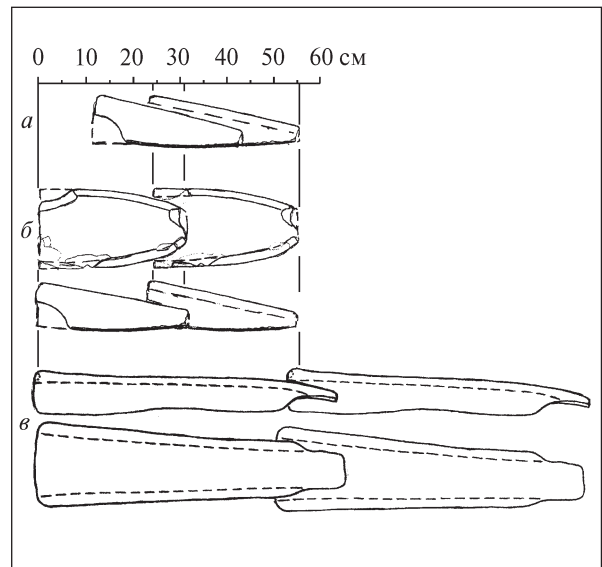

Рис. 3. Реконструкція варіантів укладки пари коротких каліптерів: а — за висоотою; б — за шириною жолоба; в — укладка звичайних каліптерів лаконського типу

У Пантикапеї для перекриття цього вузла застосовували черепицю трапецієподібної форми (Керамическое производство... 1966, с. 54, табл. 36, 5). Але в Ольвії (як, імовірно, і в інших північнопричорноморських колоніях) така черепиця не трапляється. На думку С.Д. Крижицького, одним з можливих вирішень цієї проблеми може бути влаштування, найвірогідніше, різновисоких об'ємів (Крыжицкий 2010, с. 243). Зважаючи на сказане, можна припустити, що саме для таких внутрішніх кутових стиків покрівель споруд однакової висоти могла слугувати спеціальна форма каліптера, знайденого нами.

Це припущення, зроблене поки що за єдиною знахідкою серед неосяжного матеріалу будівельної кераміки, може внести поправки в графічні реконструкції покрівель і за чіткого ортогонального плану будинків, і у випадках порушення ортогональності. Забігаючи наперед, відзначимо, що план ордерного будинку Т-3-І, так зв. Будинку Артімідора (Назарчук 1995, с. 38), з північно-східного кутового приміщення якого і походить описаний артефакт, ортогональний. Це дозволяє припустити однако-ву висоту приміщень. На важливості об'ємних графічних реконструкцій наголошується вже давно (Крыжицкий 1971, с. 67), але часто на внутрішніх (щодо двору) стиках покрівель кутових приміщень дослідники розміщують умовний ряд звичайних каліптерів. Ймовірно, тепер з'явилися підстави припускати, що стик покрівель міг мати описану конструкцію.

Рис. 4. Реконструкція укладки черепиці на внутрішньому стику двох покрівель з використанням укорочених каліптерів

С.Д. Крижицький, ознайомившись з артефактом, припускає також використання його як елемента ендови — жолоба, перекритого зверху фасонною черепицею. На можливість такої реконструкції може вказувати і наявність на нижній площині фасонних черепиць, знайдених в Пантикапеї, валика-зачепа, паралельного стику покрівлі. В цьому разі можна запропонувати іншу реконструкцію: розміщення ряду вкорочених «кутових» каліптерів безпосередньо під стиком фасонної черепиці, жолобами догори. Таке приховане між двома покрівлями розміщення наших незвичайних каліптерів значно полегшує, на наш погляд, проблему гідроізоляції в місці з'єднання двох покрівель, проте такі приклади ні в близьких етнографічних джерелах (Балкани, Крим, північно-західна Туреччина), ні в археологічних реконструкціях нами не знайдені. Цей прийом вимагає ускладненої конструкції кутової балки, можливо спареної, подвійної, для вкладання країв прихованого жолоба, або якогось іншого, але нетрадиційного способу. В археології такий вузол досі спеціально не розглядався.

Насамкінець торкнемося питання про датування та функціонування каліптера. Ситуаційно момент руйнації, коли покрівля приміщення завалилася в підвал, визначається (як і для інших приміщень цього будинку) приблизно серединою II ст. до н. е., а зведення всього комплексу — останньою третьою IV ст. до н. е. І в завалі черепиці, і в заповненні всього підва-

лу основна маса столового посуду (фрагменти тарілок з покриттям, світлоглиняних лагіносів, елліністичної з накладним орнаментом кераміки) у загальній масі датується переважно III—II ст. до н. е. (Крыжицкий, Назарчук 2010, с. 8—10). Найпізнішими є уламки так зв. «мегарських» рельєфних чаш і чаш з горизонтальними канелюрами II ст. до н. е.

Завал черепиці залягав у середній частині підвалу горизонтально (рис. 1) у жовтоглинистому лесовому ґрунті від зруйнованих сирцевих наземних частин стін, за 0,2 м вище рівня долівки. Потужність завалу даху до 0,2 м. Кам'яні частини стін підвалу були вибрані в перші століття н. е.; вцілілі ділянки південної стіни мають висоту близько 1,25 м. Але долівка підвалу залягає на рівні, близькому до підвальних приміщень західної частини будинку, що добре збереглися, зведених на початку останньої третини IV ст. до н. е. і також заповнених лесовим жовтоглинистим ґрунтом.

Завал черепиці містив близько 300 фрагментів каліптерів і керамід, одна з яких була лаконського типу, ще дві — з клеймом. На одній (інв. № О-2010, Т-3 № 120) клеймо не читається; на іншій (О-2010, Т-3 № 121) відтиснене ім'я астинома Гефестія (третій рядок напівстертий; емблема не збереглася). Ім'я Гефестія в списках синопських астиномів трапляється тричі (Fedoseev 1999, tab. I, p. 32). Два з них не мають другого імені на клеймах, що датуються 370—350 pp. до н. е.; астиномія третього Гефес-

тія (з третім рядком на клеймі, як і на ольвійському фрагменті) відноситься Н.В. Федосєєвим до 220—210 рр. до н. е. Єдина виявлена в завалі черепиці бронзова монета (інв. № 123) датується 300—280 рр. до н. е. (визначення В.В. Крутілова). Монети із заповнення підвалу нижче завалу покрівлі також датуються ранньоелліністичним часом (п'ять — 330—300 рр. і одна — 300—280 рр. до н. е.).

Таким чином, супутні знахідки датуються в межах значного хронологічного діапазону. Проте аналогічна картина спостерігалася в підвалі приміщення 3 в західному ряді приміщень всього будинку, залишки якого збереглися набагато краще завдяки значнішій глибині їх щодо денної поверхні схилу тераси в перші століття н. е. (Назарчук 1996), так само як і в інших його приміщеннях. Суцільний завал у підвалі приміщення 3 площею $5,25 \times 1,50$ м налічував декілька тисяч фрагментів керамід і каліптерів теж переважно синопського виробництва. На черепиці виявлено 29 синопських

клейм, що датуються (за винятком одного, початку III ст.) останньою чвертю IV ст. до н. е., 10 із них — з ім'ям астинома Міка (320—310 рр. до н. е.: Fedoseev 1999, tab. I, p. 32). Але основна частина набагато численнішого комплексу знахідок (над сусіднім приміщенням, можливо там розміщувався андрон дому) містила ті само типи та форми столового посуду III—II ст. до н. е., що й підвал 8 з незвичайним каліптером.

Таким чином, навряд чи можна встановити за супровідним матеріалом чітку дату для цього каліптера. Можна говорити лише про елліністичну добу як час його використання в конкретній споруді, оскільки відомі численні приклади вторинного (і неодноразового) використання випадково знайдених цілих античних черепиць і крупних їх фрагментів у спорудах навіть XX ст. Таким чином, є підстави вважати, що значна частина клеймованої черепиці в ольвійському будинку Артімідора слугувала понад 150 р. (від 320—310 рр. до середини II ст. до н. е.).

- Брашинский И.Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. — М.; Л., 1964. — С. 285—312.
- Всеобщая история архитектуры. — М., 1973. — Т. II.
- Гайдукевич В.Ф. Строительные керамические материалы Боспора // ИГАИМК. — 1934. — 104. — С. 211—315.
- Керамическое производство и античные строительные материалы. — М., 1966 (САИ. — Г1-20).
- Крижицький С.Д. Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи // Археологія. — 1971. — 1. — С. 56—68.
- Крыжицкий С.Д. Строительная техника // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 201—204 (серия «Археология СССР»).
- Крыжицкий С.Д. Проблемы реконструкции крыш в ольвийских жилых домах // БЧ. — 2010. — XI. — С. 240—346.
- Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Отчет о раскопках в Ольвии на участке Т-3 в 2010 г. // НА ІА НАНУ.
- Леви Е.И., Карасев А.Н. Дома античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955. — С. 215—247.
- Назарчук В.И. Основные результаты раскопок участка Т-3 в Ольвии (1989—1995 гг.) // Тези Першої обласної науково-краєзнавчої конф. «Історія. Етнографія. Культура. Нові досягнення». — Миколаїв, 1995. — С. 36—38.
- Назарчук В.И. Новая находка надписи на свинцовой пластинке в Ольвии // Древнее Причерноморье. III-и чтения памяти профессора П.О. Карышковского. — Одесса, 1996. — С. 74—75.
- Назарчук В.И. Отчет по раскопкам в Ольвии на участке Т-3 за 1996 г. // НА ІА НАНУ. — 1996/516.
- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902 и 1903 г. // ИАК. — 1906. — 13. — С. 1—306.
- Шуази О. История архитектуры. — М., 1935. — Т. I.
- Fedoseev N. Classification des timbres astynomigis de Sinope // Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire. — Aix-en-Provence, 1999. — P. 27—48.
- Karjaka A. Tiles // The Lower City of Olbia (sector NGS). — Aarchus, 2010. — P. 521—522.
- Kaz V., Monachov S.Y. Tiles and Ceramic containers // Panskoye I. — Aarchus, 2002. — P. 101—122.
- Parnicki-Pudelko S. Architektura starożytnej Grecji. — Warszawa, 1975.
- Viollet-le-Duc M. Dictionnaire raisonne de l'Architecture Francaise. — Paris, 1868. — V. VIII. — P. 322—331.
- Violett-le-Duc M. Histoire de l'habitation humaine. — Paris, 1875.

Надійшла 08.05.2012

НЕОБЫЧНЫЙ КАЛИПТЕР ИЗ ОЛЬВИИ

Представлен найденный в Ольвии на участке Т-3 необычный по форме и размерам калиптер. Предполагается, что он использовался в качестве элемента, закрывающего диагональный стык между двумя пересекающимися скатами кровли. Но технологически более логичен иной вариант его применения, а именно укладка таких калиптеров в качестве ендовы — водосбрасывающего желоба, устроенного под швом двух смыкающихся кровель. В этом случае снимаются многие проблемы, связанные с гидроизоляцией стыка кровель, однако способ такой укладки ряда ендов внутри помещения (помещений) нами не встречен.

V.I. Nazarchuk

UNUSUAL RIDGE TILE FROM OLBIA

Presented is the ridge tile of unusual form and size found in Olbia at the area T-3. It is assumed that it was used as an element closing diagonal joint between two crossing roof slopes. However, more technologically logical is another version of its usage, namely arranging of such ridge tiles by way of valley, a gutter made under the junction of two closing up roofs. In this case many problems related with the hydroisolation joint of the roofs; nevertheless, such way of arranging the row of valleys inside the room (rooms) is not found.

Т.Д. Боровик

ПОХОВАННЯ 241 МОГИЛЬНИКА ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Публікується комплекс срібних золотоординських монет з поховання на могильнику в с. Торговиця.

К л ю ч о в і с л о в а: Центральна Україна, золотоординський час, могильник, поховання, монета, дирхем.

Від 1997 р. Торговицька археологічна середньовічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка провадить розкопки середньовічного комплексу в с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. (керівники експедиції у 1997—2007 рр. — Н.М. Бокій та І.А. Козир; від 2008 р. — І.А. Козир; див.: Бокій, Козир 2002). Пам'ятка розміщена на правому березі р. Синюха — лівого допливу Південного Бугу та складається із залишків золотоординського міста (виявлені лазні східного типу — хаммам, керамічна майстерня, побутові тандири, ділянки водогону) та некрополя (Бокій, Козир, Позивай 2006; Позивай 2007; Козир, Позивай 2007; 2010).

Могильник розташований на північно-східній околиці с. Торговиця за 1,3 км на північний схід від центру села, на крутому схилі берега Синюхи. Він тягнеться вздовж річки смугою завширшки близько 50 м. Упродовж 1997—

2011 рр. досліджено 478 поховань. Торговицький могильник — один з найбільших в Україні золотоординського часу. Антропологічні дослідження поховань вказують на поліетнічний склад населення міста. На загальному слов'янському тлі значною є монголоїдна домішка, переважно серед жінок, а також відчутні впливи салтовомаяцькі (аланські), болгарські та кочовиків XI—XII ст. (Литвинова 2003, с. 88).

Поховання розміщувалися щільно рядами, зорієнтованими по осі південний захід—північний схід. Інколи могили перекривали одна одну. Відстань між ними становить від 0,2 м, поховання залягали на глибині 0,2—1,6 м. Вони здійснені здебільшого за обрядом інгумації, небіжчики вкладалися випростано на спині головою на південний захід. Могили простежені рідко (6,6 %) і представлені ямами овальної, прямокутної чи трапецієподібної в плані форми з заокругленими, зазвичай, кутками. В деяких могилах (4,6 %) зафіксовані рештки дерев'яних гробовищ.

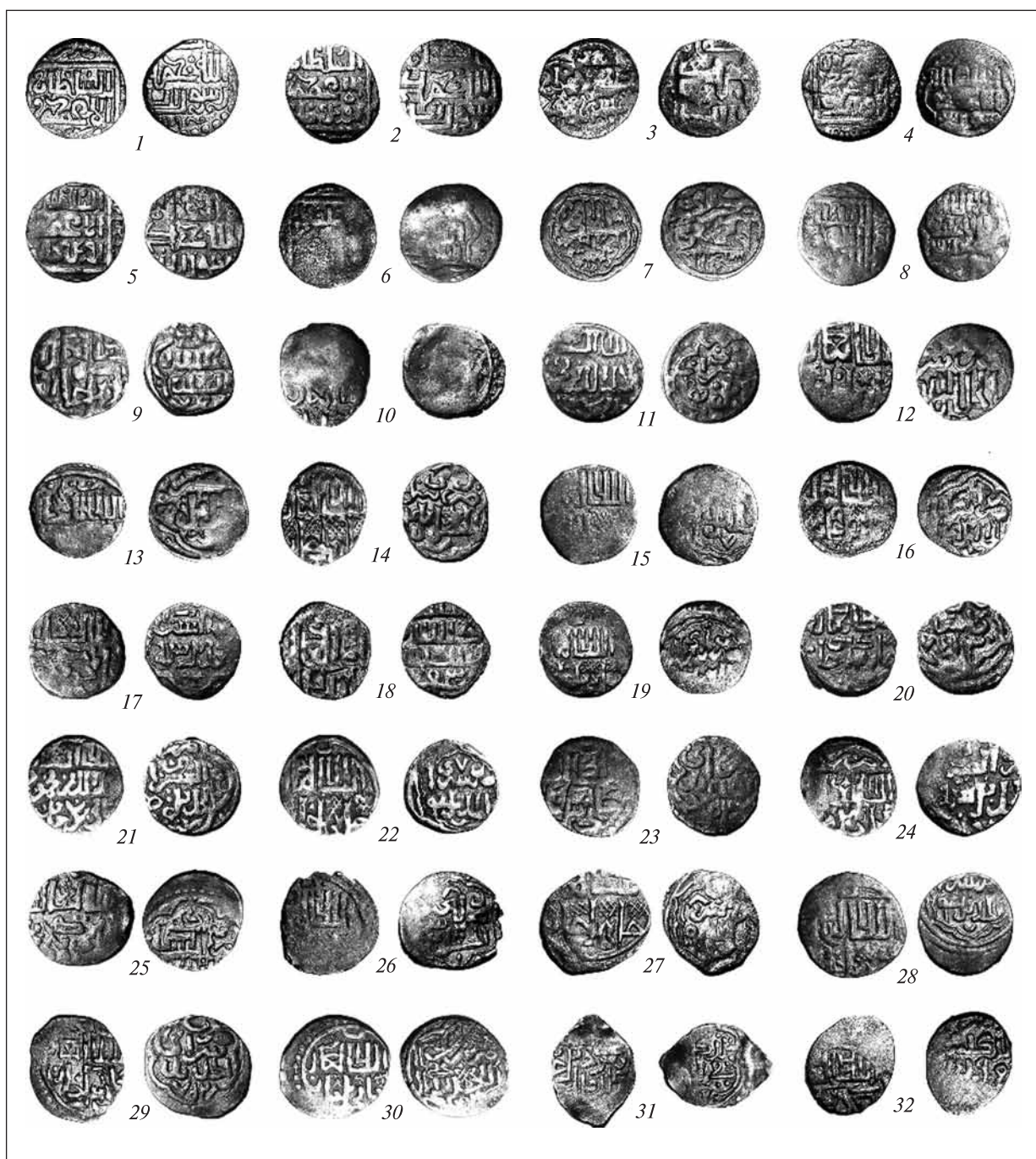

Рис. Торговиця. Монети з поховання 241: 1–8 — дирхеми Узбека; 9–30 — дирхеми Джанібека; 31, 32 — монети Бердібека

Поховальний інвентар виявлено в 25 % поховань. Більшість речей знайдено в похованнях дорослих (78 % від інвентарних поховань). 3-поміж супроводу 57 % становлять прикраси та деталі одягу, представлені срібними та бронзовими округлими та в формі знака запитання сережками, бронзовими гудзиками, різноманітним намистом, перснями, срібними нашивними бляшками, фрагментами тканини та елементами декору одягу (китиці), залізними пряжками,

бронзовими кільцями та заклепками від взуття. 43 % інвентарю — предмети господарсько-побутового призначення: залізні цвяхи та скоби, шило, гачок, ножі (один з кістяним руків'ям, оздобленим геометричним візерунком з інкрустацією червоною фарбою), кресало, замок і точильний брусок. Всі знахідки мають численні аналогії серед матеріалів золотоординського часу. Особливу групу знахідок становлять предмети культового призначення — втулковий за-

лізний і натільний бронзовий хрестик невеликих розмірів і звичної конфігурації. З лицьового боку хрестик має напис «оку».

Найбільше значення для датування могильника мають знахідки золотоординських монет (Козубовський 2006, с. 52). Особливий інтерес становить комплекс монет із поховання 241 (Козир, Бокій 2006). Погано вціліле поховання дорослого виявлене на глибині 1,3 м від поверхні схилу за 25,5 м на південний захід від репера. Контури могили не простежені. Кістяк лежав випростано на спині головою на південний захід. Права рука була зігнута в лікті та лежала поперек живота, позиція лівої не з'ясована. Праворуч від таза лежав залізний цвях, поряд під тазом виявлено скупчення 32 срібних монет і мідний монетоподібний предмет діаметром 1,6 см поганої збереженості. Біля правого коліна та лівого стегна виявлено ще по одному залізному цвяху.

Срібні монети (рис.) представлені карбуванням:

— Узбека (1313—1341 рр.): Сарай, 717 р. х. (один екз.), 73(?) р. х. (два екз.), (?) р. х. (чотири екз.), Сарай аль-Махруса, 722 р. х. (один екз.);

— Джанібєка (1341—1352 рр.): Сарай аль-Джедід, 745 р. х. (три екз.), 746 р. х. (два екз.), 747 р. х. (один екз.), 748 р. х. (три екз.), 74(?) р. х. (три екз.), 752 р. х. (один екз.), 753 р. х. (один екз.), (?) р. х. (чотири екз.), Гюлістан, 753 р. х. (три екз.), місто (?), р. х. (?) (один екз.);

— Бердібека (1357—1359 рр.): Гюлістан, 759 р. х. (два екз.).

Переважає більшість зразків належить до добре відомих типів золотоординських монет вказаних ханів (Янина 1954, с. 440; 1958; 1970, с. 198—199, 200, 203; Федоров-Давыдов 2003, с. 166, табл. IV; Сагдеева 2005, с. 23, 25—30)¹.

Частина дирхемів² обрізана, і дата не потрапила до поля монетного кружка або стерта. Серед датованих наймолодший дирхем Узбека, карбований у Сараї в 1317/1318 рр., найпізніші — гюлістанські дирхеми Бердібека 1357/1358 рр. Абсолютна більшість дирхемів карбовані за Джанібєка, що звично для знахідок 50—60-х рр. XIV ст. Вага дирхемів 1,03—1,70 г.

¹ Висловлюємо подяку Г.А. Козубовському за допомогу у визначенні монет.

² Тут і далі використовуємо для срібних монет традиційну назву — дирхем (Федоров-Давыдов 2003, с. 30).

За складом і датуванням скарб близький до знахідки 1985 р. в похованні Яшкуль в Калмикії — 10 монет Узбека, Джанібєка та Бердібека (Федоров-Давыдов 2003, с. 84, № 44в). Але за кількістю монет поховання 241 з Торговиці виділяється серед подібних цього часу. Адже зазвичай у золотоординських похованнях трапляється від кількох до десяти монет (там само, с. 84, № 44в; с. 76—93), хоча відомі й могили зі значною кількістю монет — 32 золотоординські монети було в гаманці небіжчика в кургані біля с. Родіонівка Херсонської обл. (Толочко 1999, с. 191—192).

У похованні 241 з Торговиці не зафіксовані рештки гаманця чи одягу, де могли бути монети. Але, напевно, це були «кишенькові» гроші похованої особи. На користь цього свідчать відсутність слідів демонетизації (отворів чи засобів для підвішування), а також характерне розміщення монет у районі таза. Але не виключено, що монети спеціально поклали до могили. Очевидно, що на відміну від монет-прикрас, такі потрапляли до поховання невдовзі після карбування наймолодших монет (Козубовський 2006, с. 52).

В часи Золотої Орди монети як складова поховального інвентарю трапляються і в могилах кочовиків, і в некрополях осілого населення (Пигарев 2000, с. 283). На могильнику в Торговиці нумізматичні знахідки в кількості 26 мідних пулів і 35 срібних дирхемів виявлені лише в семи похованнях. Ще три мідні пули знайдені на території могильника. Ймовірно, особа з поховання 241 мала за життя вищий, порівняно з іншими, соціальний статус.

За нумізматичними знахідками з поховань могильник в Торговиці можна попередньо датувати 40-и — початком 60-х рр. XIV ст.

За 15 польових сезонів в Торговиці зібрано 100 золотоординських монет і їхніх наслідувань. Серед знахідок немає монет Мамаєвого хана Абдуллаха (1361—1370 рр.) і «заволзьких» ханів 60-х рр. XIV ст., що може бути додатковим свідченням існування міста до початку 60-х рр. XIV ст. (Козубовський 2002, с. 93).

Знахідки монет з Торговиці поки не підтверджують безпосередній зв'язок цієї пам'ятки з важливими подіями в Східному Поділлі 1362 р. Але, ймовірно, золотоординці полишили місто на початку 60-х рр. XIV ст. і, можливо, через перемогу Ольгерда в битві на Синіх Водах, вірогідне місце якої локалізується на р. Синюха в околицях Торговиці (Русина 1998, с. 55; Шабунько 2005, с. 19—20). Але не можна виключати й інші чинники, що призвели до припинення життя в місті.

- Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с. Торговиця на Кіровоградщині // АБУ 2000—2001. — К., 2002. — С. 90—93.
- Бокій Н.М., Козир І.А., Позивай Т.Д. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кіровоград, 2006. — С. 5—12.
- Козир І.А., Бокій Н.М. Звіт про польові археологічні дослідження археологічної експедиції Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в 2006 рр. // НА ІА НАНУ. — 2006/117.
- Козир І.А., Позивай Т.Д. Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — 16. — С. 414—423.
- Козир І.А., Позивай Т.Д. Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008—2009 рр. // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 201—204.
- Козубовський Г.А. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі—України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2002. — С. 93—99.
- Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV—XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. — Кіровоград, 2006. — С. 51—58.
- Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. — К., 2003. — С. 85—94.
- Пигарев Е.М. Монети в погребеннях Золотої Орди // Степи Європи в епоху середньовіччя. — Донецьк, 2000. — Т. 1. — С. 283—300.
- Позивай Т.Д. До питання вивчення золотоординських міст у Північному Причорномор'ї // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — 2007. — 10. — С. 65—77.
- Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
- Сагдеева Р.З. Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Каталог-определитель. — М., 2005.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. — М., 2003.
- Шабунько Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 9—27.
- Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946—1952 гг. // Труды Куйбышевской экспедиции. — М., 1954. — Т. I. — С. 424—484 (МИА. — 42).
- Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1953—1954 гг. // МИА. — 1958. — 61. — С. 392—423.
- Янина С.А. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволжской археологической экспедиции на Царевском городище в 1959—1962 гг. // Поволжье в средние века. — М., 1970. — С. 194—218.

Надійшла 17.03.2012

Т.Д. Боровик

ПОГРЕБЕНИЕ 241 МОГИЛЬНИКА ЗОЛОТООРДИНСКОГО ВРЕМЕНИ НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

На фоне общей характеристики ґрунтового могильника времен Золотой Орды в Центральной Украине (с. Торговица Кировоградской обл.), где исследовано 478 погребений, выделено погребение 241. Оно сопровождалось 32 серебряными золотоординскими монетами, которые представлены хорошо известными типами монет Узбека (восемь экз.), Джанибека (22 экз.) и Бердибека (два экз.).

По нумизматическим находкам в погребениях могильник в Торговице можно предварительно датировать 40-ми — началом 60-х гг. XIV в.

T.D. Borovyk

GRAVE 241 AT THE GOLDEN HORDE PERIOD BURIAL GROUND IN KIROVOHRAD REGION

On the background of general description of the Golden Horde period burial ground in the Central Ukraine (Torhovytsia village in Kirovohrad Region) where 478 graves were researched the burial 241 is distinguished. It contained 32 silver Golden Horde coins which are presented by well known coin types of Uzbek (eight coins), Janibek (22), and Berdi Beg (two coins).

Based on the numismatic finds in the graves, the burial ground in Torhovytsia can be preliminary dated by the period from the 1340-s to the 1360-s.

САЛТОВО-МАЯЦЬКИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. КИЦІВКА НА ХАРКІВЩИНІ

Відкритий 2010 р. в басейні Сіверського Дінця кремаційний могильник розширює коло джерел салтово-маяцької культури.

Ключові слова: Сіверський Донець, салтово-маяцька культура, могильник, кремація.

У середині ХХ ст. в басейні Сіверського Дінця був досліджений невеликий кремаційний могильник салтово-маяцької культури (Кухаренко 1951; 1952), за яким подібні цвинтарі відтоді називають пам'ятками новопокровського типу. В подальшому декілька аналогічних могильників розкопано в Подонців'ї, а також у Кубансько-Чорноморському регіоні (бібліографію див.: Богуславський 2001; Пьянков, Тарабанов 2008, с. 279—280), які, проте, не вичерпують запитання, пов'язані з ними.

Могильник біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. відкрили грабіжники приблизно в 2007 р. Вірогідно, це сталося при обстеженні німецьких позицій, розташованих на високому мисі безпосередньо поряд могильника, і археологи не знали про кількарічне пограбування пам'ятки. Лише навесні 2010 р. під час туристичної подорожі один з авторів виявив грабіжницькі ями, у викиді з яких фіксувалися обгорілі кам'яні намистини, кальциновані кістки, дрібні фрагменти кераміки та залізні речі салтівської культури. За грабіжницькими ямами встановлені приблизні межі пам'ятки (Лаптев 2010; 2011). Влітку 2011 р. розпочато її дослідження. У поточному сезоні розкопано ділянку площею 200 м² і виявлено шість кремаційних безурнових поховань і тризну.

Могильник розташований на високому мисі лівого берега р. Велика Бабка неподалік від її впадіння в Сіверський Донець. Над рівнем Великої Бабки (+88.1 за балтійською системою висот) мис підноситься на 55—65 м. Могильник займає похилу площадку, що поступово понижується до річки з південного сходу на північний захід. Від південної околиці села він віддалений на 0,35 км і займає площу не менше ніж 300 × 100 м. Окремі пограбовані поховання трапляються також за 0,15 км на північ, ближче до старих кар'єрів цегляного заводу в

с. Кицівка (рис. 1). Не виключено, що похила площадка завдовжки 0,45 км (до кар'єрів, де в 1970—80-х рр. знайдена салтівська шабля) також епізодично використовувалася для здійснення поховань. З південного заходу могильник обмежений ґрунтовою дорогою та просікою, за якими простягаються штучні хвойні насадження. За 0,10—0,25 км на південь розташоване дуже поруйноване в новітній час городище (Свистун, Зинченко 2009, с. 120), рештки якого простежуються на ґрунтовій дорозі у вигляді відслонень пісковики. Від південно-східної частини могильника по гребеню мису в східному напрямку тягнеться ланцюг бліндажів часів Великої Вітчизняної війни, а через могильник — лінія німецьких траншей. Пам'ятка вкрита широколистяним лісом.

Розкоп був закладений у західній частині могильника. Траншея, орієнтована захід—схід, на заході майже впритул підходила до ґрунтової дороги, що обмежує могильник (викид з придорожньої канами чітко простежувався в бортах розкопу). Шурф 1 розташований за 55 м на схід (аз. 113°) від східного краю розкопу, а шурф 2 — за 35 м на північ (аз. 345°) від північно-західного кута траншеї (обидва 2,0 × 2,0 м). Вони були закладені на місцях грабіжницьких розкопок, у викидах з яких були фрагменти кераміки. Стратиграфія на некрополі приблизно однакова на всіх його ділянках: 0,0—0,2 м — гумусований пісок, що містив поодинокі знахідки салтівського часу; від 0,2 м — жовтий материковий пісок, який на глибині приблизно 0,6 м набував білого кольору.

Поховання 1 (рис. 2, 1) виявлене в межах шурфу 1 на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Могила виділялася на тлі жовтого материкового піску темним кольором і вкрапленнями деревного вугілля. В плані вона прямокутна з заокругленими кутами, розмірами 1,7 × 1,2 м за глибини 0,40—0,46 м. Дно рівне, але через природний перепад місцевості південно-східний

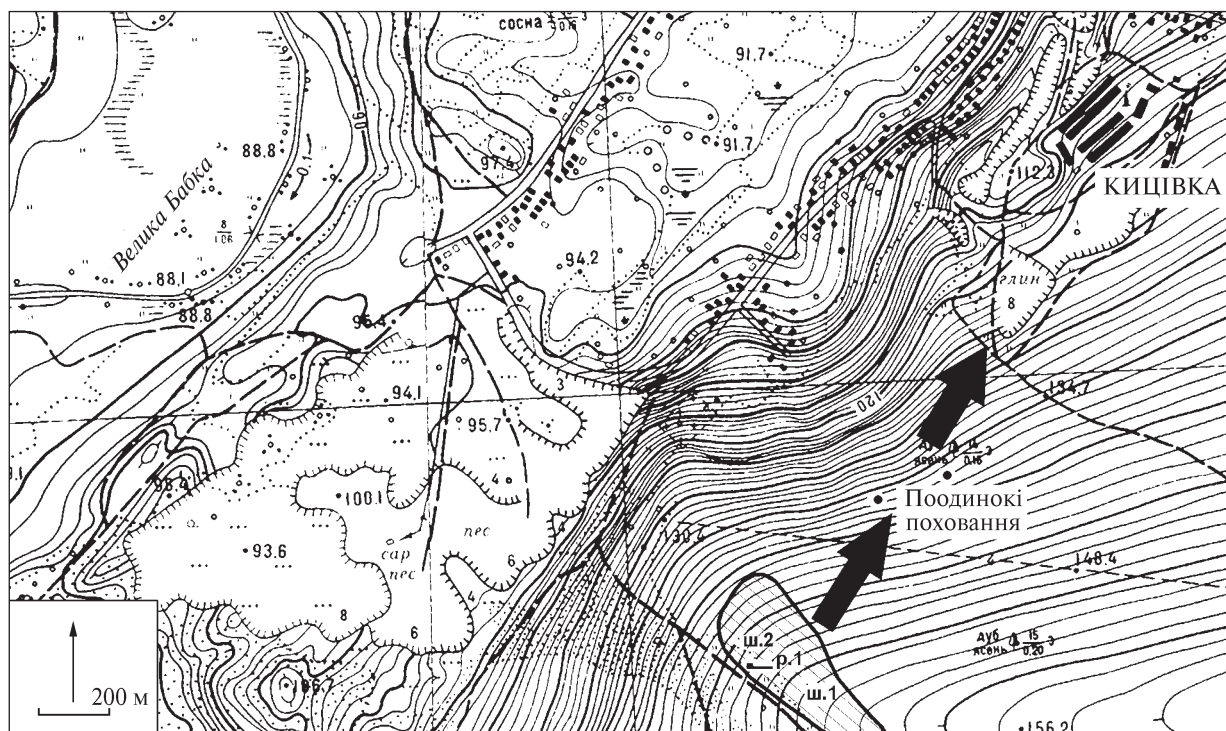
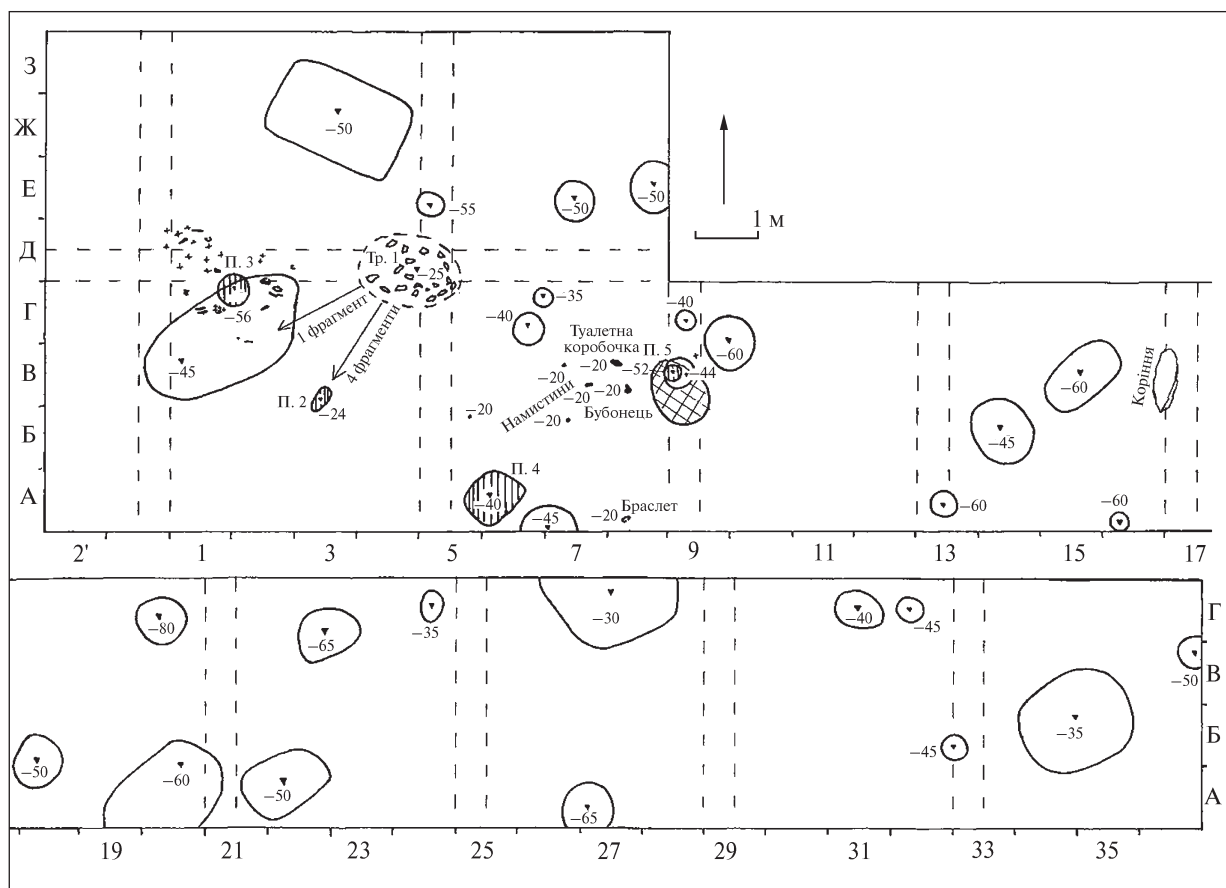

Рис. 1. Київський могильник. Локалізація на місцевості з позначенням досліджених ділянок і план розкопу

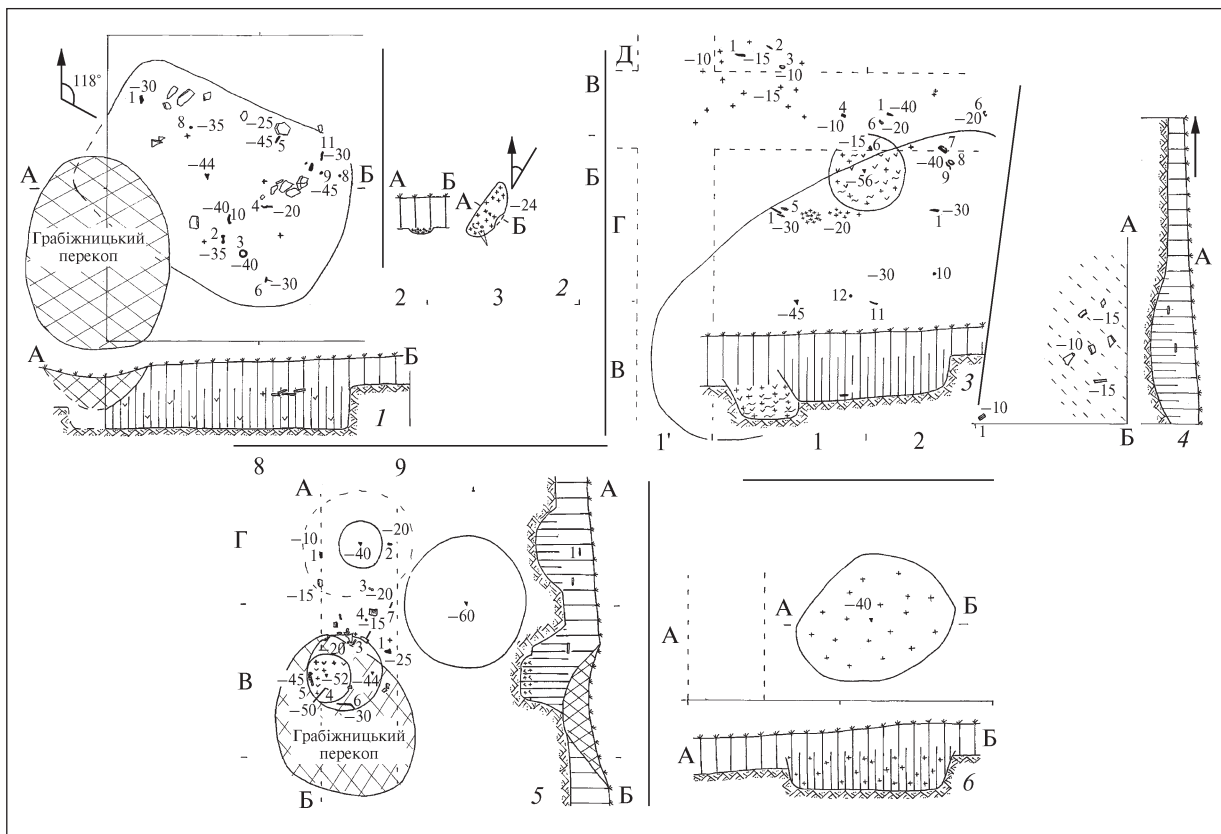

Рис. 2. Київський могильник. Плани та перетини поховань: 1 — поховання 1 (1 — ніж, 2 — сагайдачна петля, 3 — збруйне кільце, 4 — фігурна скоба піхов, 5 — оковка піхов, 6 — наверхня руків'я кинджала, 7 — залізна пластина, 8 — намистина, 9 — оплавлений предмет, 10 — уламок браслета, 11 — залізний стрижень); 2 — поховання 2 (1 — уламки туалетного набору); 3 — поховання 3 (1 — ніж, 2 — шило, 3 — кільце, 4 — пластина, 5 — фрагмент ланцюжка, 6 — уламок серезки, 7 — кресало, 8 — збруйне кільце, 9 — уламок фібули, 10 — оплавлений предмет, 11 — уламок голки фібули, 12 — намистина); 4 — поховання 5 (1 — пряжка); 5 — поховання 6 (1 — уламок дзеркала, 2 — гудзик, 3 — фрагмент ланцюжка, 4 — намистина, 5 — пінцет, 6 — ніж); 6 — поховання 4

край був глибший. Яма орієнтована південний схід—північний захід (аз. 118°). Західний її кут зруйнований грабіжницьким перекопом; не виключено, що в тому місці був великий металевий предмет із супроводу. Поховання мало вигляд розпорошених по ямі скупчень кальцинованих кісток, змішаних з поховальним інвентарем і відносно значною кількістю деревного вугілля. Закономірностей у розташуванні речей не було, проте відзначимо, що уламки керамічного посуду фіксувалися найвище — на глибині 0,15–0,25 м.

Виявлено такий інвентар. Розвал глека-ойнохої з шамотованого тіста цеглясто-помаранчевого кольору (рис. 3, 1). Він має стрічкоподібну ручку з поздовжнім ребром посередині, непропорційно роздуте горло та дуже товсту (до 1,5 см) придонну частину. Розміри: Н 26,8 см, Н вінця 5,8 см, Н плічок 9,3 см, Н придонної частини 11,7 см, Д вінця 10,2 см (за віссю зливу — 11,7), Д шийки 7,8 см, Д максимальний 18,1 см, Д денця 12,0 см. Руч-

ка трикутна в перетині, 3,5 × 1,3 см. Зважаючи на відсутність слідів вторинного випалу, можна припустити, що ойнохою відігравала роль посудини-приставки або була залишками тризни, впущеної до заповнення могили.

Також знайдено три вістря стріл з обламаними черешками: рамкове ромбоподібне (рис. 4, 1), тригранно-лопатево (рис. 4, 2) і чотиригранне (рис. 4, 3). До спорядження лучника належала також залізна сагайдачна петля, що кріпилася до основи завтовшки 0,6 см (рис. 4, 4). Рештки піхов шаблі чи кинджала представлені уламком обгорілої фігурної скоби (рис. 4, 6), декількома уламками оковок (рис. 4, 7–9, 13) і кородованим денцем піхов (рис. 4, 18). Елементи руків'я кинджала репрезентовані залізними обгорілими речами: наверхням (рис. 4, 17) і заклепкою, один край якої оформлений у вигляді 14-гранної «намистини» з отвором для темляка (рис. 4, 15). Виявлено також обгоріле збруйне кільце (рис. 4, 5), уламок залізного ножа (рис. 4, 11) і дві однакові П-подібні об-

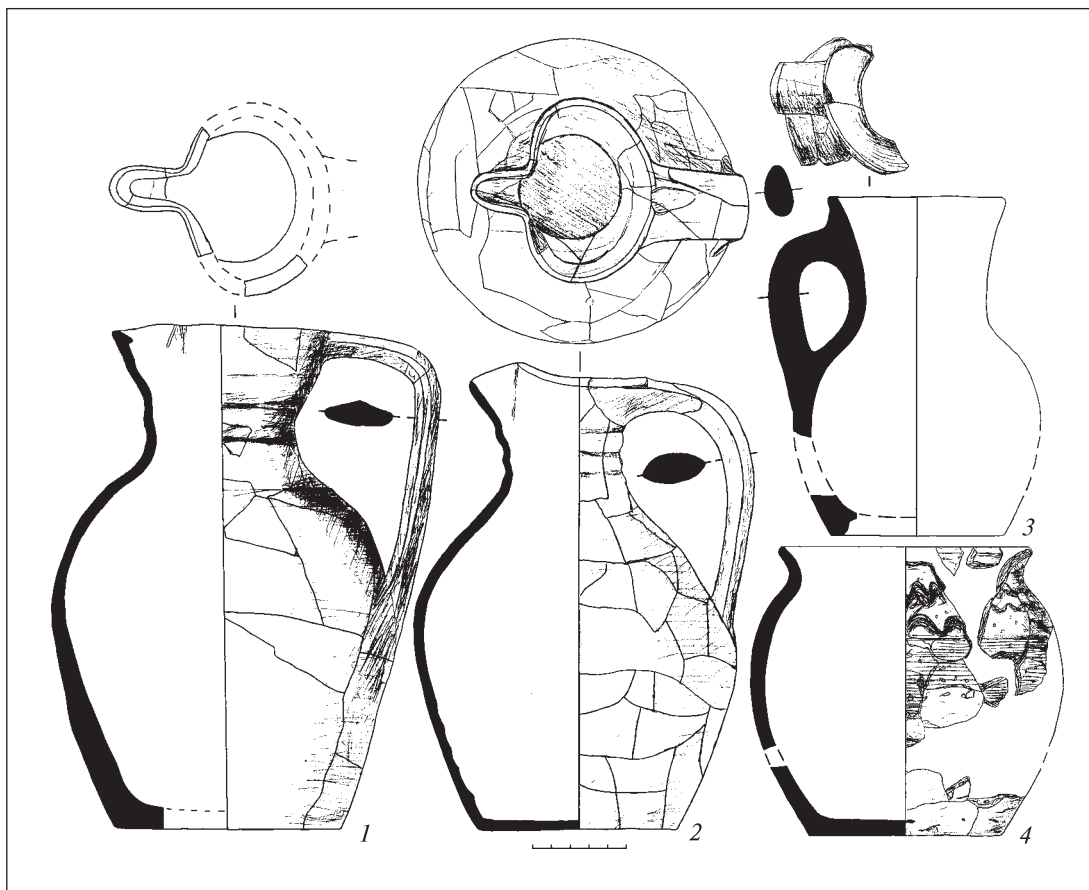

Рис. 3. Кицівський могильник. Кераміка: 1 — поховання 1; 2 — поховання 5; 3 — поховання 6; 4 — тризна

горілі оковки, що призначалися на ремінець завширшки 0,5 см і кріпилися до дерев'яної основи завтовшки 0,40–0,45 см (рис. 4, 14, 16). Декілька залізних речей через погане збереження не піддаються ідентифікації. Єдиний срібний предмет (рис. 4, 25), як і кілька бронзових (рис. 4, 22–24, 26–28, 34–36), так постраждали від вогню, що їх також не можна визначити. Досить типовою є знахідка уламка бронзового необгорілого браслета (рис. 4, 19) і намистин, що зазнали дії вогню. Серед останніх 13 екз. кам'яних кулястої та приплюснuto-кулястої форми (рис. 4, 37–50), а також оплавлений розподільувач намиста синього скла, до якого прикипіли дві бісерини (рис. 4, 51). Виявлено також три уламки обгорілих кременів (рис. 4, 30–32).

Поховання 2 (рис. 2, 2) виявлене в кв. 3/БВ у дерновому шарі. Контури могили не простежені, її форма реконструйована за скупченням кісток. Вона була овальна в плані, 0,40 × 0,16 м, видовжена по лінії південний захід—північний схід (аз. 33°). Північно-західна сторона ями майже пряма, інша довга сторона — півкругла.

Дно на глибині 0,24 м від сучасної поверхні. На глибині 0,20 м було компакте скупчення кісток, очищених від поховального вогнища (вугілля та золи).

Нечисленний інвентар розміщувався в південно-західній частині ями. До нього входили: залізний обгорілий туалетний набір, що складався з двох витих обламаних і третього втраченого предметів, нанизаних на кільце (рис. 5, 29), а також уламок кільця бронзового ланцюжка (рис. 5, 28). Серед кісток виявлено чотири фрагменти кухонного горщика з тризни, що дозволяє говорити про послідовність якихось дій на цій ділянці могильника.

Поховання 3 (рис. 2, 3) виявлене в кв. 1'–2/ВД на першому штику. У великій ямі з гумусованим заповненням на рівні 0,2–0,3 м виявлено фрагмент оплавленого бронзового ланцюжка з 8-подібними ланками (рис. 5, 8), поламаний на дві частини залізний ніж (рис. 5, 22) та уламок ще одного (рис. 5, 17), обгоріла намистина (рис. 5, 13), круглий у перетині залізний стрижень, можливо голка від фібули (рис. 5, 20), а також оплавлений бронзовий предмет

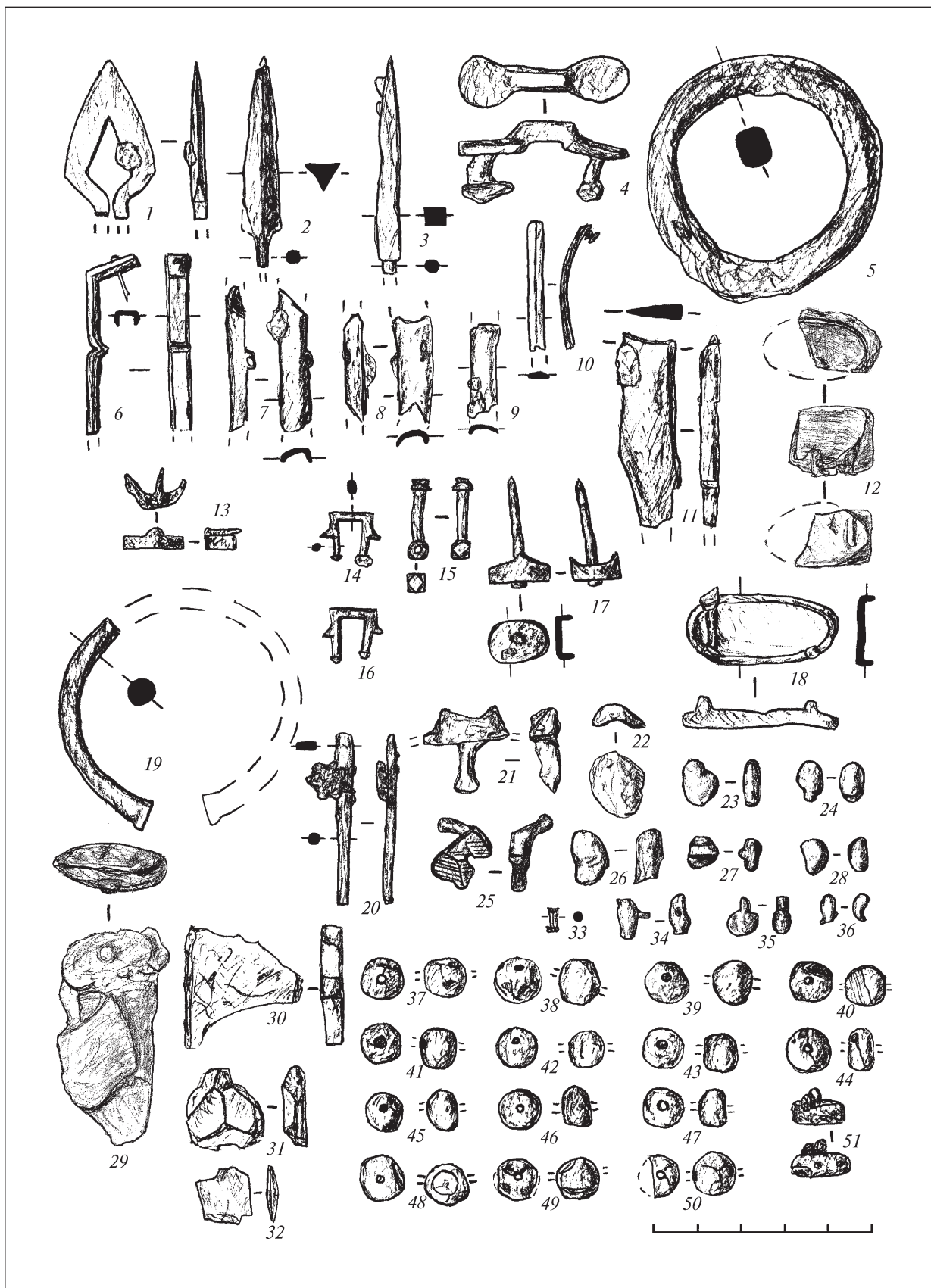

Рис. 4. Київський могильник. Поховання 1: 19, 22–24, 26–28, 33–36 — бронза; 25 — срібло; 30–32 — обгорілий кремій; 37–50 — обгорілий сердолік; 51 — оплавлене скло; інші — залізо

(рис. 5, 10). Вказані речі трапилися переважно в центральній і північно-східній частині ями. В північній її частині, на глибині 0,4 м, біля дна, виявлені залізні збруйне кільце (рис. 5, 21), уламок крупної фібули (рис. 5, 24) та кресало (рис. 5, 16). На північ від ями, в шарі від 0,05 до 0,20 м, виявлені ще речі та кістки з поховання. Зокрема, в кв. 2/Д на глибині 0,15 і 0,20 м знайдено два уламки деформованих золотих сережок (рис. 5, 5, 6); на глибині 0,20 м — спечений фрагмент бронзового ланцюжка, аналогічний описаному (рис. 5, 7); на глибині 0,3 м — залізний ніж, що стирчав вертикально, обламаним вістрям догори (рис. 5, 19). Ще далі на північний захід, у кв. 1—1'/Д, на глибині 0,10 м виявлено обгорілу кам'яну намистину, до якої прикипіли рештки деформованої скляної (рис. 5, 14); уламок бронзової пластини від піхов ножа (рис. 5, 26), бронзове дротяне кільце завтовшки 0,1 см (рис. 5, 2); на глибині 0,15 м — уламок вістря залізного ножа (рис. 5, 18) і бронзове 4-гранне шило (рис. 5, 3). На глибині від 0,05 до 0,15 м фіксувалися й розрізнені кальциновані кістки.

В інших місцях знайдені бронзовий браслет з дещо розширеними кінцями (рис. 5, 1), ще фрагмент золотої сережки (рис. 5, 4), уламок вигнутого бронзового оплавленого предмета (рис. 5, 9) і два дрібних, що не піддаються визначенню (рис. 5, 11, 12), обгоріла кам'яна намистина (рис. 5, 15), петля від піхов ножа (рис. 5, 23) і кородована заклепка (рис. 5, 25), а також фрагмент стінки горщика з тризни.

Зазначимо, що такі залізні речі, як кресало, збруйне кільце, уламок великої фібули та стрижень (можливо, голка від фібули) можуть вказувати на чоловіче поховання, натомість кам'яні намистини, до однієї з яких прикипіла розплавлена скляна, — на жіноче.

Після дослідження всієї площі з'ясувалося, що поховання, мабуть, було зруйноване великою ямою 2,90 × 1,45 м, видовженою з південного заходу на північний схід. У її дні та північній стінці зафіксовані сліди могили поховання 3. Її пляма на рівні 0,45 м від сучасної поверхні виділялася темним кольором через наявність деревного вугілля, змішаного з перегорілими кістками. В плані яма була кругла, діаметром 0,50 м, дно на глибині 0,56 м від сучасної поверхні. Через руйнацію поховання 3 частина речей опинилася біля північної стіни великої ями, інша потрапила в її заповнення. Нарешті, речі та кістки, знайдені найближче до сучасної поверхні на північно-західний бік від ями, маркують викид із неї. Визначити час

влаштування великої ями неможливо, але відсутність заглиблення на поверхні та матеріалів часів Великої Вітчизняної війни в її заповненні вказують, що вона була вирита відносно давно.

Поховання 4 (рис. 2, 6) виявлене в кв. 5—6/А завдяки кальцинованим кісткам, що трапилися одразу в дерновому шарі. Загалом вони фіксувалися на глибині від 0,15 м до 0,40 м (дно могили). Контури могили виявлені на глибині 0,30 м від сучасної поверхні. Вона неправильна в плані, овально-ромбічна, видовжена на схід—захід. Розміри 1,05 × 0,82 м. Яма була заповнена гумусованим ґрунтом з домішкою окремих рівномірно розпорошених кальцинованих кісток, очищених від слідів поховально-го вогнища.

Поміж кістками виявлено розколотий на дві частини обгорілий кремій (рис. 5, 27) і фрагмент вінця ліпної посудини.

Поховання 5 (рис. 2, 4) досліджене частково в межах шурфу 2, в якому на глибині 0,10—0,15 м фіксувалися численні фрагменти тонкостінного гончарного глека-ойнохої. Контури могили не встановлені, але в західному борті шурфу простежувалося падіння гумусованого шару до глибини 0,3 м, хоча на цій ділянці могильника потужність гумусу становила 0,15 м. Окрім речей, виявлені поодинокі вуглинки та кальциновані кістки, що дозволило інтерпретувати цей комплекс як поховання, яке шурф зачепив частково.

Знайдено такий інвентар. Глек-ойнохоя баклинського типу з тонко відмученого тіста; поверхня та злам черепків сіро-коричневі (рис. 3, 2). Розміри: Н 23,8 см, Н вінця 4,3 см, Н плічок 9,1 см, Н придонної частини 10,4 см, Д вінця 10,0 см, Д шийки 6,2 см, Д максимальний 17,0 см, Д денця 10,6 см. Ручка в перетині овальна, 3,4 × 1,5 см. На денці зберігся відбиток дошки гончарного круга. Знайдено також оплавлений дуже кородований бронзовий бубонець з округлим вушком і щільним вертикальним рифленням поверхні (рис. 5, 30); бронзовий гудзик (рис. 5, 32), залізні деформовану трапецієподібну пряжку (рис. 5, 34), кородовану петлю піхов для ножа з залишками пластинчастої оковки (рис. 5, 31), а також обламане дрібне кільце (рис. 5, 33).

Поховання 6 — дитяче (рис. 2, 5) — виявлене в кв. 8—9/В, хоча значна кількість речей знайдена за межами цієї ділянки, на захід і південь від могили (рис. 1). Розпорошені речі та поодинокі кальциновані кістки фіксувалися на рівні 0,15—0,25 м, хоча контури могили на цій глибині не простежувалися. На глибині

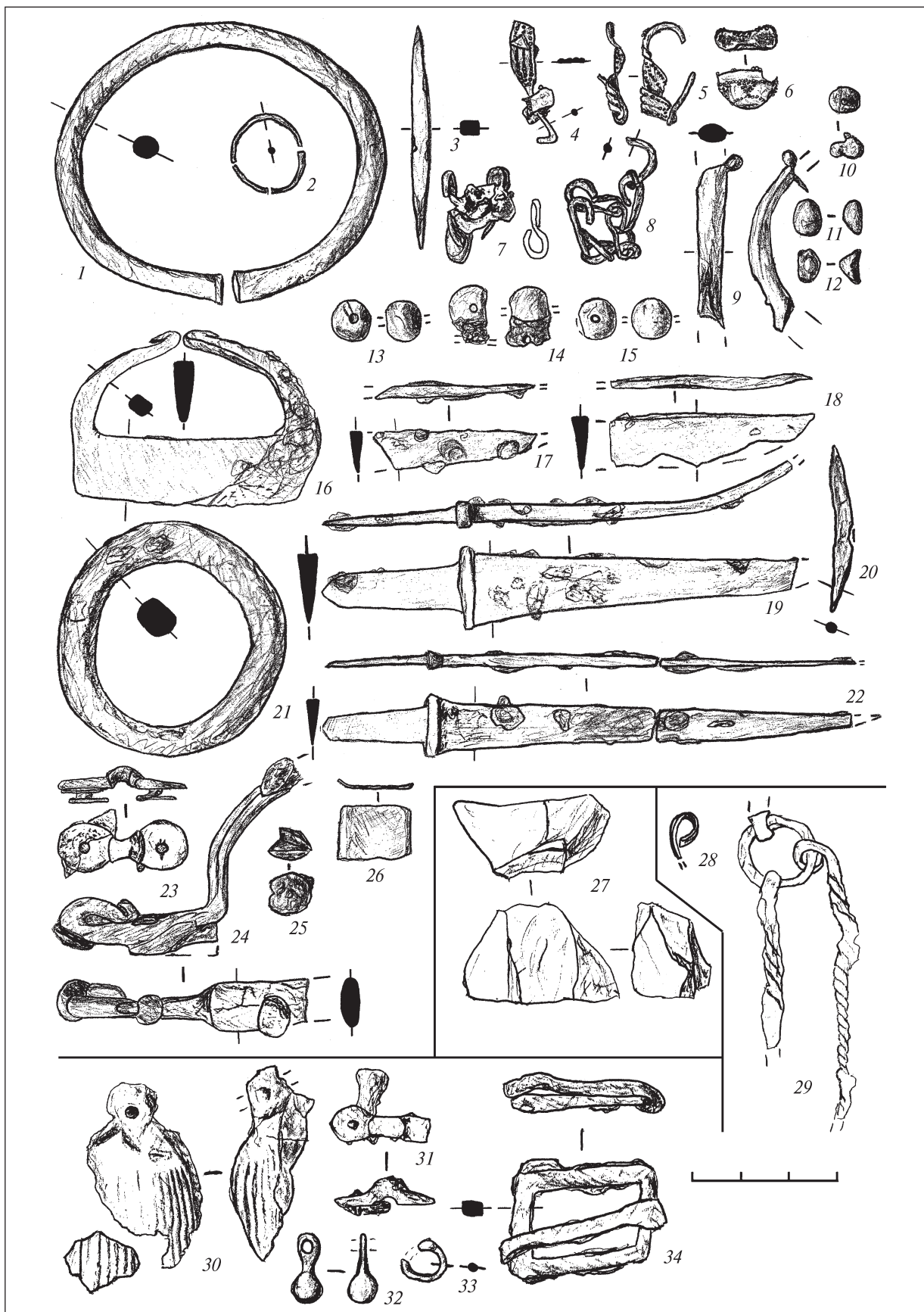

Рис. 5. Київський могильник: 1–26 — поховання 3; 27 — поховання 4; 28, 29 — поховання 2; 30–34 — поховання 5 (1–3, 7–12, 26, 28, 30, 32 — бронза; 4–6 — золото; 13, 15 — обгорілий сердолік; 14 — те само та оплавлене скло; 27 — обгорілий кремій; інше — залізо)

0,10 м знайдено уламок оплавленого бронзового дзеркала (рис. 6, 1); на глибині 0,15 м — невеликий фрагмент бронзового ланцюжка (рис. 6, 29), скляну необгорілу намистину (рис. 6, 19) і фрагменти кераміки; на глибині 0,20 м — бронзовий гудзик (рис. 6, 10), кільця від ланцюжка (рис. 6, 28, 30, 31), ще одну необгорілу намистину з червоного сердоліку (рис. 6, 18) і уламки ліпного кухля зі слідами вторинного випалу (рис. 3, 3). За 0,25 м від поверхні зафіксовано ще один уламок того само дзеркала, а на глибині 0,30 м — погнутий залізний ніж (рис. 6, 14).

На рівні 0,35 м проявилися контури округлої ями з гумусованим заповненням діаметром 0,48—0,50 м за глибини 0,44 м від сучасної поверхні. Є підстави вважати, що ця яма була вкопана пізніше. В її дні, біля західного краю, простежувалася округла ямка діаметром 0,28 м і завглибшки всього 0,08 м (дно на рівні 0,52 м від сучасної поверхні). Вона була заповнена гумусованим ґрунтом з вкрапленнями деревного вугілля, змішаного з дрібними тоненькими кальцинованими кістками. Серед них виявлено спечений бісер (рис. 6, 24—26), оплавлені скляні намистини (рис. 6, 21—23), а також бронзовий пінцет з кільцем для підвішування та фрагмент довгого бронзового ланцюжка до нього (рис. 6, 27, 34). Враховуючи те, що кільця цього ланцюжка за формою та розмірами ідентичні кільцям, виявленим на глибині 0,15—0,20 м, зрозуміло, що це поховання є складним комплексом, що утворився внаслідок декількох дій.

Яма власне поховання на глибині 0,44 м мала діаметр 0,28 м. Пізніше її перетнула яма діаметром до 0,50 м, але завглибшки дещо менша за поховальну. Вона й порушувала поховання: більшість речей були викинуті на північ від ями, де на глибині 0,15—0,25 м їх і знайдено. Пізніше частина поховального інвентарю перемістилася до заходу від викиду через природний схил поверхні: дрібніші предмети (намистини) опинилися значно далі ніж відносно великі бронзові предмети: бубонець і половина туалетної коробочки. А вже в наш час над похованням і майже всім пізнішим перекопом грабіжники вкопали яму 1,05 × 0,95 м.

Окрім згаданих речей, до поховання відноситься такий інвентар. 3-поміж бронзових речей фрагментоване дзеркало у вигляді диска з петлею в центрі (рис. 6, 1); половинка бронзової туалетної коробочки (рис. 6, 2); дитячий бронзовий браслет, зроблений з обламаного для дорослого — один кінець погострений і

вкритий насічками, на іншому простежується злам. Розміри (3,8 × 3,3 см) є одним зі свідчень на користь належності поховання дитині (рис. 6, 3). Виявлено також чотири пронизки, одна з яких товстіша за інші (рис. 6, 4—7); три гудзики (рис. 6, 8—10); дві оковки ремінця у вигляді зігнутих утричі тонких пластин, пробитих посередині так само бронзовими заклепками (рис. 6, 11, 12), розбитий на дві частини оплавлений бубонець із залізним дзвінцем усередині (рис. 6, 13); згаданий пінцет з кільцем для підвішування, сім фрагментів ланцюжка до нього (рис. 6, 27—33) та 8-подібні ланки від них. Знайдено також два оплавлені неідентифіковані бронзові предмети (рис. 6, 15, 16) і згаданий зігнутий посередині залізний ніж (рис. 6, 14). До інвентарю поховання належать також чотири необгорілі намистини, 22 обгорілі кам'яні, а також декілька оплавлених скляних. Серед необгорілих є сердолікові: померанчева (рис. 6, 17) і темно-червона (рис. 6, 18), а також скляні: білого (рис. 6, 19) і зеленкуватого скла (рис. 6, 20). Оплавлені намистини представлені як спеченим бісером (рис. 6, 24—26), так і бісером із намистинами (рис. 6, 21), а також окремими намистинами (рис. 6, 22). Одна зі скляних намистин повністю розплавилася та прикипіла до кальцинованої кістки (рис. 6, 23). 3-поміж обгорілих сердолікових намистин дві мають 14-гранну форму (рис. 6, 39, 40), одна — циліндричну (рис. 6, 37), решта — кулясту та приплюснuto-кулясту. Деякі намистини згоріли не повністю, і в них помітний рожевий або померанчевий колір.

Над похованням знайдено також значну кількість середніх і дрібних обгорілих фрагментів кераміки, за якими реставровано великий уламок ліпного кухля (рис. 3, 3). Колір поверхні неоднорідний, від коричневого до червоного; в тісті є домішка шамоту. Розміри кухля реконструюються приблизно, оскільки придонна частина та денце представлені дрібними фрагментами: Н 18,0 см (вціліла 12,5 см), Н вінця 5,7 см, Н плічок 6,5 см, Н придонної частини 5,8? см, Д вінця 9,4 см, Д шийки 7,2 см, Д максимальний 13,0 см, Д денця 9,1? см. Ручка в перетині овальна, асиметрична, 2,7 × 1,4 см.

Тризна представлена розвалом ліпного поправленого на гончарному крузі кухонного горщика (рис. 3, 4), дрібні фрагменти якого були розпорошені на глибині 0,15—0,25 м у кв. 4—5/ГД, а декілька в сусідніх: чотири уламки — в похованні 2 та один у заповненні великої ями, що частково зруйнувала поховання 3.

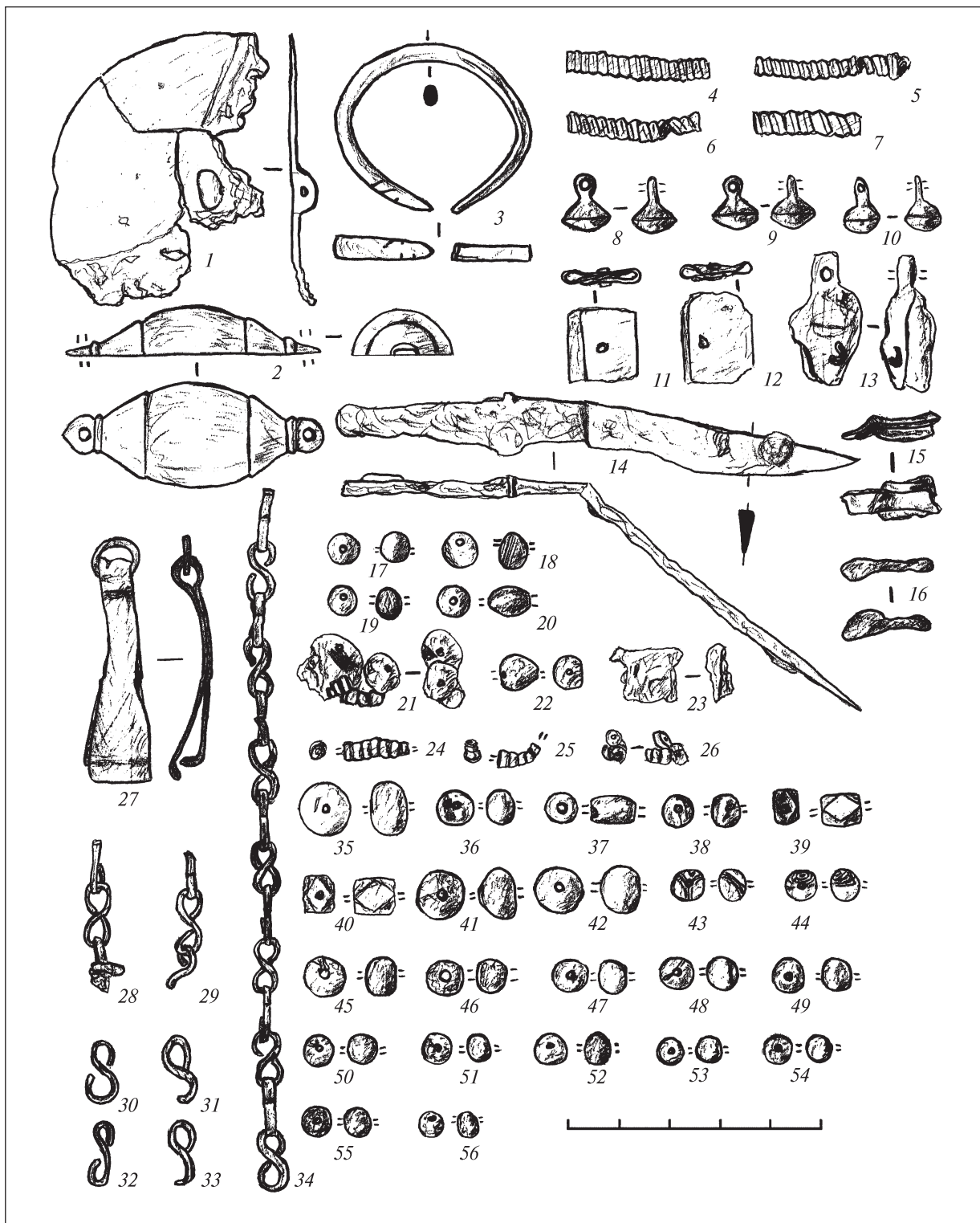

Рис. 6. Київський могильник. Поховання 6: 14 — залізо; 17, 18 — сердолік; 19—26 — скло; 35—56 — сердолік обгорілий; інше — бронза

Таким чином, можна зробити висновок, що поховання 2 було пізніше за тризну. Поверхня горщика коричнева, в тісті домішка жорстви у вигляді дрібної обкатаної гальки. Шамот і пісок візуально не фіксуються, що вирізняє цей

горщик за тістом з-поміж іншого аналогічного за формою посуду, зробленого за гончарними традиціями місцевих салтівських племен. Вінце гладеньке, заокруглене. Горщик орнаментований гребінцевим штампом з дрібними зубця-

ми: на плічках неохайно нанесені дві хвилясті смуги, тулуб прикрашений широкою смугою врізаних ліній. Розміри горщика (реконструйованого графічно): Н 15,3 см, Н вінця 1,6 см, Н плічок 5,8 см, Н придонної частини 7,9 см, D вінця 13,4 см, D шийки 12,4 см, D максимальний 16,5 см, D донця 10,2 см.

На розкопі площею 192 м² виявлено 28 ям різної форми, розмірів і глибини. Переважають округлі (16) і овальні (7). У заповненні чотирьох ям знайдено деревне вугілля, яке фіксувалося також поблизу сучасної поверхні в кв. 10/БВ та 17—18/Г, що свідчить про недавнє його походження. В трьох ямах, розміщених у західній частині траншеї, були поодинокі фрагменти кераміки, себто біля поховань, де насиченість знахідками культурного шару була значніша, ніж у східній частині розкопу. Можна припустити, що до цих ям кераміка потрапила внаслідок порушення давнішого культурного шару. Але стратиграфічні спостереження не дозволяють визначити їхню відносну позицію, а саме, передували ями похованням чи були синхронні їм. Не виключено, що серед них є такі, що пов'язані з функціонуванням могильника.

У культурному шарі знайдено декілька дрібних залізних речей, зв'язок яких з конкретним похованням не встановлений. Це два уламки 8-подібних кілець ланцюжка (рис. 7, 12, 13); дрібне кільце (рис. 7, 14), уламок голки від фібули (рис. 7, 6) і петля від піхов ножа (рис. 7, 11). У кв. 2/Ж і 2'/В на поверхні виявлені уламки двох залізних ножів (рис. 7, 4, 5). Вірогідно, їх викинули грабіжники, можливо, з поховання 3. Крім указаних речей, у культурному шарі неодноразово фіксувалися фрагменти кераміки та поодинокі кістки, переважно кальциновані.

У викидах з грабіжницьких ям і поблизу розкопу учасники експедиції знайшли ще кілька речей: залізну обгорілу пряжку до паска (рис. 7, 9) і залізний плакований з лицьової сторони тонким бронзовим листом наконечник на пасок, що відноситься до коробчастого типу. Він має п'ятикутну форму та верхній край, оформлений трьома півкруглими виступами. Через корозію заліза бронзове плакування частково деформувалося (рис. 7, 3). Поблизу розкопу знайдено обламаним в давнину піку з ромбічним в перетині пером (рис. 7, 16). Вона пролежала на поверхні кілька років, через що втулка проіржавіла. Важко визначити функціональну належність ще двох залізних предметів, що походять зі зруйнованих комплексів

могильника. Це, по-перше, круглий в перетині масивний стрижень, з одного боку обламаний, а з іншого розкований і загнутий у вигляді кільця (рис. 7, 8). Подекуди він обгорілий. Ще один — обгорілий стрижень, через що некордований. З одного боку є вушко для підвішування, з іншого — тонкий обламаний гачок. Поверхня стрижня гофрована, з перехватами (рис. 7, 15).

Після завершення робіт місцеві мешканці подарували керівнику експедиції кілька металевих речей, що походять із пам'ятки, залізних і з кольорових металів. З-поміж перших вудила з цвяхоподібними псалиями (рис. 7, 7), пінцет (рис. 7, 1), фібула (рис. 7, 2), вите кільце від руків'я «вилки для діставання м'яса з казана» (рис. 7, 10). На всіх є сліди обгорілості, тож збереглися вони дуже добре. До колекції бронзових речей належать три половинки туалетних коробочок, з яких дві ідентичні спеклися (рис. 8, 8, 16); два чумбурні блоки шарнірного типу: в одного підвіска втрачена (рис. 8, 12), у іншого дуже обламана (рис. 8, 13); сагайдачний гачок (рис. 8, 14); крупна прорізна поясна бляшка (рис. 8, 18); великий бубонець (рис. 8, 17) і два дрібних (рис. 8, 19, 20), до яких близький за формою штампований поперечний гудзик (рис. 8, 11), а ще дві пряжки: одна у вигляді кільця з прямокутним щитком-рамкою (рис. 8, 10), друга відрізняється більшими розмірами та наявністю з протилежного боку кільця ще одного щитка-рамки (рис. 8, 15). Цікаве біметалеве кресало з бронзовою спинкою, до якої прикріплена залізна пластина. Бронзова частина оформлена як низька п'ятикутна рамка з трьома лотосами всередині (рис. 8, 9). Орнамент поправлений з обох боків. Центральна квітка вища за бокові, нахилені до неї за рахунок стилізованого стебла-підставки.

Срібні предмети представлені залишками кількох поясних наборів: пряжкою (рис. 8, 1); лотосоподібними бляшками з кільцем (рис. 8, 2) та без нього (рис. 8, 3); уламками трьох ідентичних пряжок-накладок (рис. 8, 4—6) і бляшкою-накладкою (рис. 8, 7). Орнаментация та стилістика цих виробів неоднакова, тож, вірогідно, речі походять із різних комплексів.

Інвентар, знайдений у похованнях, досить характерний для пам'яток салтово-маяцької культури та має широкі аналогії в її старожитностях (Плетнева 1981, рис. 36; 37). І все ж він демонструє найбільшу спорідненість з інвентарем салтівських кремаційних поховань басейну Сіверського Дінця та одночасних Кубансько-Чорноморського регіону. Ідентичність особли-

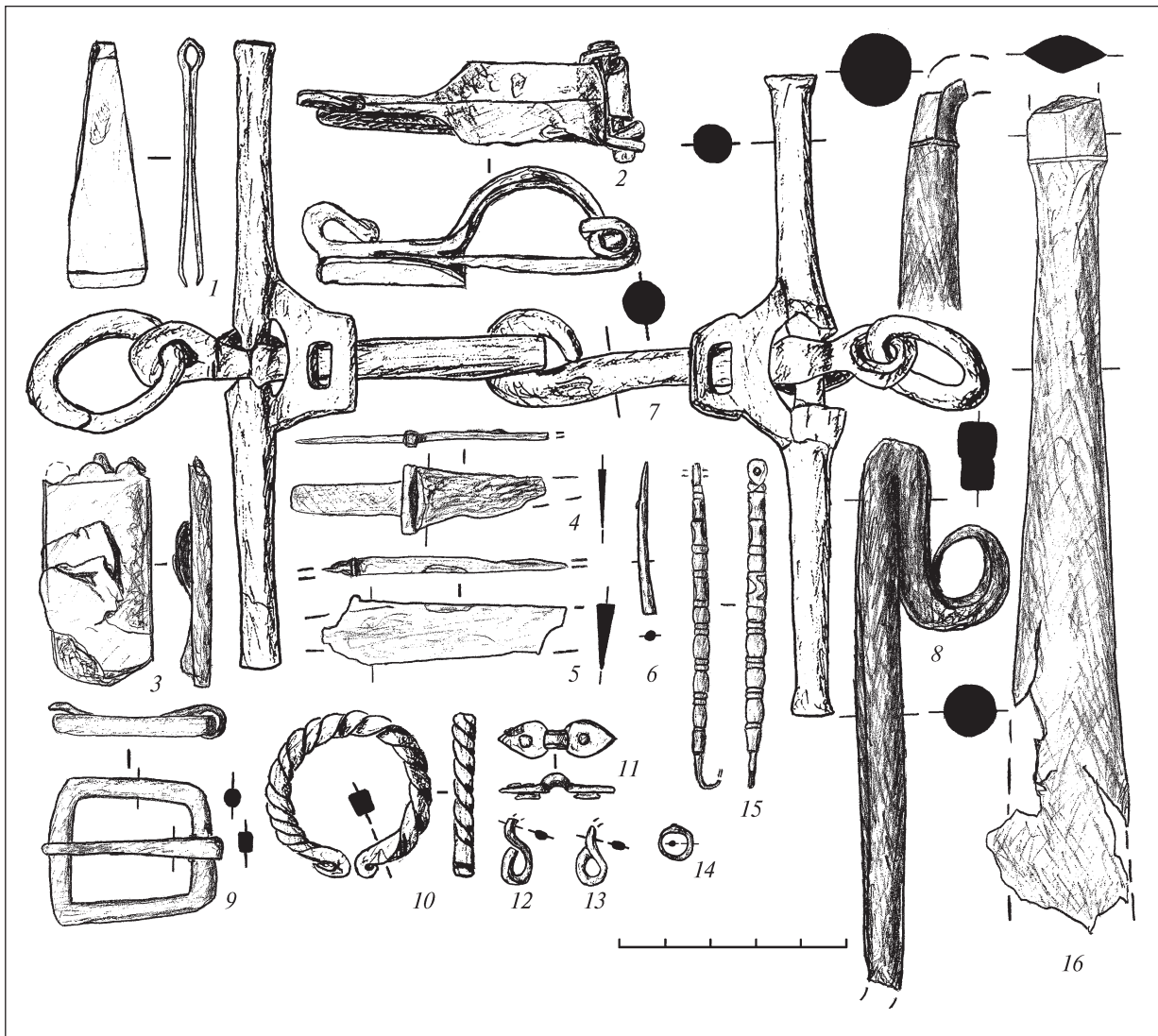

Рис. 7. Київський могильник. Залізні речі: 1, 2, 7, 10 — дарунок мешканців села; 6, 11, 12, 13, 14 — культурний шар; *інше* — підйомний матеріал

во проявляється в предметах озброєння, прикрасах і елементах одягу.

Зокрема, з поховання 1 походить фрагмент ромбічного рамчастого наконечника стріли (рис. 4, 1). Такі наконечники рідкісні для пам'яток Подонців'я: по екземпляру знайдено в Новопокровському могильнику та в комплексі біля с. Кочеток (Дегтярь 1984, рис. 1, 13; Крыганов 1989, рис. 1, 21;). Значно більше їх знайдено в кремаціях могильників Кубансько-Чорноморського регіону: Дюрсо, Казазово 2, Молдованівському та Ленінському Шляху (Пьянков, Тарабанов 1998, с. 22, рис. 4, 1–16; 2004, с. 290, рис. 3, 22–24, 27–30; Дмитриев 2003, табл. 89, 32–35).

У похованні 3 знайдені фрагменти золотих сережок. Їх можна реконструювати як дротяні кільця овальної форми з незімкнутими кін-

цями, в нижній частині яких розташовувалися пустотілі привіски у вигляді «булави», що складається з циліндра та припаяної до нижньої його частини порожнистої кульки. Одна сторона дротяного кільця розплющена в пластину, прикрашену трьома рядочками зерні (рис. 5, 4, 5). Привіска теж прикрашена зерню, що утворює геометричний орнамент у вигляді трикутників (рис. 5, 6). Сережки цього типу мають дуже вузьке коло аналогій. Подібні добре представлені в кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша на Харківщині: 18 екз. із поховань 58, 85, 89, 93, 99, 132, 136, 142, 158, 200, 274 та 290 (Аксенов, Михеев 2006, с. 138–139, рис. 15, 28). Аналогічні сережки та їхні фрагменти виявлені також у похованнях 102, 113, 129, 154, 171, 176, 190 та 197 біритуального Красногірського некрополя (Аксенов 2004,

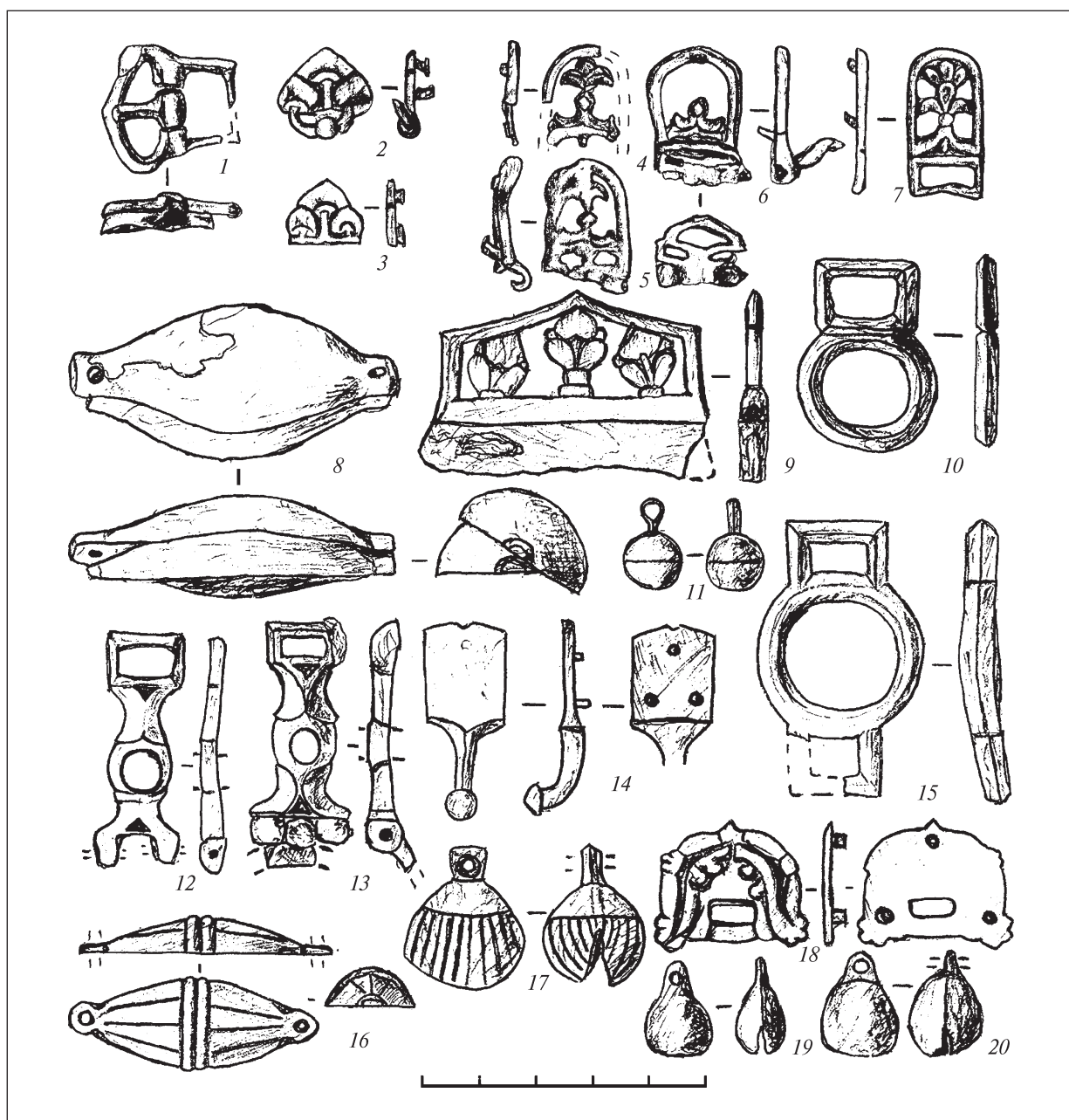

Рис. 8. Київський могильник. Речі з кольорових і коштовних металів, передані мешканцями села: 1–7 — срібло; 9 — бронза/залізо; інші — бронза

рис. 1, 24, 25). Зі зруйнованого інгумаційного поховання біля с. Заліман походить подібна, але срібна сережка (Макаревич 1957, табл. I, 4). Ще одна знайдена в катакомбному похованні у Верхньо-Салтівському могильнику (Тесленко 1927, с. 354, табл. I, рис. 2, 3). За межами Подонців'я сережки такого типу виявлені в кремаціях Борисівського некрополя (Саханев 1914, табл. V, 9) і могильника Дюрсо (Дмитриев 1979, рис. 2, 24; 2003, табл. 88, 4–8).

У матеріалах могильника біля с. Київка представлені фрагмент (рис. 5, 24) та ціла

фібула (рис. 7, 2) типу двочленних. Спинка плавно вигнута та закінчується пружиною з нижньою тятивою. Кінець п'ятки загнутий догори, утворюючи завиток. Приймач високий, пластинчастий. Подібні фібули — типу 7, за А.В. Дмитрієвим — добре представлені в кремаціях Борисівського некрополя та могильника Дюрсо (Саханев 1914, табл. V, 22–25; Дмитриев 1979, рис. 2, 21; 1982, рис. 4, 1, 2, 4, 6–8; 2003, табл. 88, 19–22). У матеріалах Подонців'я найбільше фібул цього типу знайдено в кремаційних похованнях Сухогомільшанського,

Красногiрського могильникiв, у комплексах бiля сiл Тополi та Кочеток (Кухаренко 1951, рис. 31, 1; Дегтярь 1984, рис. 1, 16; Аксенов, Михеев 2006, с. 125—126, рис. 9, 17), натомiсть в аланських пам'ятках подiбнi фiбули — вид ПІ-2, за С.О. Плетнiвою, — поодинокi та знайденi тiльки в шести похованнях Дмитрiєвського могильника (Плетнева 1989, рис. 59).

Отриманий матерiал загалом має дуже широкi аналогиї в старожитностях салтівської культури другої половини VIII — першої половини Х ст. Але деякi речi дозволяють точнiше визначити час функцiонування могильника бiля Кицiвки. Такими предметами найперше є елементи поясної гарнiтури.

Знайдена на могильнику пряжка на пасок з рамчастим щитком прямокутної форми (рис. 8, 1) за формою та, головне, за розмірами належить до ранньої групи цього типу пряжок, що датуються від середини—другої половини VIII ст. (Комар 1999, табл. 2, 64, 65, 71—73, 80, 81; Гавритухин 2005, рис. 1, 121, 121а, 138, 146, 155) до початку IX ст., тобто салтівським хронологічним горизонтом I/II (Комар 1999, табл. 4). Аналогічні пряжки знайдені в похованні 2 кургану 1 Саловського могильника, яке за золотим солідом Льва III Ісавра (карбованого приблизно у 737—741 рр.) датується 40—50-и рр. VIII ст. (Копылов, Иванов 2007, с. 132, рис. 7, 7, 8). Пізніші пряжки цього типу відрізняються від знайденої меншими розмірами, а їхній щиток за шириною значно менший за саму рамку. Такі пряжки характерні для «класичних» салтівських старожитностей II та III хронологічних горизонтів кінця VIII — середини IX ст. (Комар 1999, табл. 4, с. 132).

Із могильника походять три срібні ідентичні пряжки-накладки без язичка з ажурною підтрикутною рамкою та подовженим ажурним щитком, що мають сліди перебування у вогнищі. Рамка зі щитком становить ціле завдяки шарнірному з'єднанню, поле щитка прикрашене рослинним орнаментом кримсько-візантійського стилю (рис. 8, 4—6). Подібні пряжки трапляються переважно в підкурганих так зв. похованнях з «квадратними рівчакми» (Иванов, Копылов, Науменко 2000, рис. 3, 8, 9; Копылов, Иванов 2007, рис. 17, 8, 10). Незначна кількість пряжок цього типу походить з ґрунтових поховань Нетайлівського могильника (Крыганов 1997, табл. XLV, 9, 10; Комар 1999, табл. 3, 125, 126, 141). Такі предмети характерні для комплексів ранньосалтівського хронологічного горизонту Столбище-Старокорсунська 740—775 рр. (Комар 1999, с. 126; Гавритухин 2005, рис. 1, 130, 141). Бляшка-накладка з пря-

мокутною рамкою в нижній частині ажурного щитка, поле котрого прикрашене орнаментом у кримсько-візантійському стилі (рис. 8, 7), також має аналогиї в комплексах горизонту Столбище-Старокорсунська. Подібні знайдені в похованні 1 кургану 1 могильника Романівський I (Иванов, Копылов, Науменко 2000, рис. 3, 20, 21) разом з золотим візантійським солідом Льва III Ісавра (717—741 рр.). Близькі за стилем бляшки трапляються і в інших поховальних комплексах вказаного горизонту (там само, рис. 3, 6, 7; Иванов 2001, рис. 4, 10; Копылов, Иванов 2007, рис. 17, 5, 6; Аксенов 2010, рис. 2, 13).

Дві лотосоподібні срібні бляшки (рис. 8, 2, 3) типові для «класичних» салтівських старожитностей (Фонякова 2010, рис. 25, 12, 13). Рослинний орнамент з квіток лотоса трапляється на виробах, характерних для III салтівського хронологічного горизонту: початку—середини IX ст. (Комар 1999, табл. 4).

Такому датуванню некрополя не перечить наявність глечиків-ойнохой (рис. 3, 1, 2) та чумбурних блоків з шарнірним з'єднанням рамки та рухомого кільця (рис. 8, 12, 13). За спостереженнями дослідників, подібні глеки кримського виробництва на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця трапляються лише в комплексах другої половини VIII — початку IX ст. (Аксенов, Михеев 1998, с. 351—353, рис. 1—3; 2003, с. 179—191). Чумбурні блоки з шарнірним з'єднанням рамки та кільця характерніші для комплексів ранньосалтівського часу: 740—775 рр. (Комар 1999, табл. 3, 75, 77, 78; Комар, Піоро 1999, табл. 1, 3; Копылов, Иванов 2007, рис. 7, 1), натомість у «класичних» салтівських старожитностях частіше трапляються чумбурні блоки з іншим принципом з'єднання щитка та кільця (Комар 1999, табл. 3, 79, 86).

Враховуючи час побутування розглянутих елементів поясної гарнiтури та інших предметiв, можна вважати, що могильник бiля с. Кицiвка виник, iмовiрно, в 40—50-х рр. VIII ст. Поява некрополя пов'язана з включенням територiї верхньої течiї Сiверського Дiнця до складу Хозарського каганату та переселенням туди в 30-і рр. VIII ст. вихiдцiв з Пiвнiчного Кавказу. Могильник функцiонував досить довго — до середини IX ст., на що вказує наявнiсть елементiв поясної гарнiтури «класичного» салтівського типу (рис. 8, 2, 3).

Можна сподiватися, що подальшi дослідження цього могильника дадуть важливу iнформацiю щодо iсторiї Схiдної Європи доби раннього середньовiччя.

- Аксенов В.С. К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. — 2004. — 3. — С. 204—212.
- Аксенов В.С. Новые раннесредневековые погребальные комплексы Северо-Западной Хазарии // Древности. — Харьков, 2010. — 9. — С. 166—177.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 344—357.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. — 2003. — 5/6. — С. 179—191.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогольшанский могильник VIII—X вв. — К.; Харьков, 2006 (Хазарский альманах. — 5).
- Богуславський Г.С. До питання про етнічну приналежність поховань за обрядом кремації салтово-маяцької культури // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 52—57.
- Гавриутхин И.О. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы поясной гарнитуры) // Хазары. — Иерусалим; М., 2005. — С. 378—426.
- Дегтярь А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. — 1984. — № 2. — С. 239—243.
- Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на р. Дюрсо // КСИА. — 1979. — 158. — С. 52—57.
- Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII вв. — М., 2003. — С. 200—206.
- Иванов А.А. Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001. — 2. — С. 118—131.
- Иванов А.А., Копылов В.П., Науменко С.А. Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала // Донская археология. — 2000. — 1. — С. 81—90.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. — 1999. — 2. — С. 111—136.
- Комар О.В., Піоро В.І. Кургани хозарського часу на Луганщині // Там само. — С. 150—159.
- Копылов В.П., Иванов А.А. Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский // Средневековые древности Дона. — М.; Иерусалим, 2007. — С. 119—153.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Крыганов А.В. Административно-торговый центр Хазарии на ее северо-западной окраине // V Міжнар. археолог. конф. студентів та молодих вчених. — К., 1997. — С. 230—232.
- Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — 1951. — XLI. — С. 99—108.
- Кухаренко Ю.В. Новопокровський могильник і поселення // Археологія. — 1952. — 6. — С. 33—50.
- Лаптев А.А. Новый кремационный могильник салтовской культуры у с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. // Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VII Междунар. научн. конф. — Харьков, 2010. — С. 73—74.
- Лаптев А. Топография и география распространения салтовских кремационных могильников лесостепного Подонья // Археологія: спадок віків. Мат-ли Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. — Біла Церква, 2011. — С. 149—153.
- Макаревич М.Л. Поховання сарматського та салтівського типів на Сіверському Дінці // Археологія. — 1957. — 10. — С. 146—149.
- Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62—75.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // Древности Кубани. — Краснодар, 1998. — 13. — С. 18—32.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Воинский комплекс 25 из Молдовановского могильника (раскопки 1989 г.) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. — Армавир, 2004. — 3. — С. 275—292.
- Пьянков А.В., Тарабанов В.А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления // Древности Юга России. — М., 2008. — С. 275—295.
- Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. // ИАК. — 1914. — 56. — С. 75—219.
- Свистун Г.Е., Зинченко А.Н. Знамено Мстислава Великого с городища Кочеток I // Харьковский историко-археологический сборник. — 2009. — 5. — С. 116—129.

Тесленко Г.І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 року // Наукові записки (Наукові дослідження кафедри історії української культури). — 1927. — 6. — С. 353—356.

Фонякова Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII—X вв. по материалам художественной металлообработки. — Казань, 2010.

Надійшла 29.11.2012

А.А. Лантев, В.С. Аксенов

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ с. КИЦЕВКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Представлены материалы раскопок кремационного могильника салтово-маяцкой культуры, открытого в 2010 г. близ с. Кицевка Печенежского р-на Харьковской обл. Некрополь площадью около 3,0 га является еще одним подобным могильником, выявленным в Верхнем Подонцовье. В полевом сезоне 2011 г. исследован участок площадью 200 м², в том числе два шурфа по 4,0 м² и раскоп площадью 192 м². Обнаружено шесть кремационных безурновых погребений и тризна. Остатки погребений залегали на глубине 0,24—0,56 м. Незначительная глубина способствовала тому, что некоторые погребения повреждены современными грабителями.

В шурфах 1 и 2 выявлено по одному погребению, в западной части раскопа исследовано еще четыре и тризна. На площади раскопа выявлено также 28 ям, в основном округлой формы. Время их возникновения не ясно; судя по тому, что погребения 3 и 6 были частично разрушены такими перекопами, можно предположить, что они являются более поздними, чем некрополь.

Захоронения безурновые, хотя в погребениях 1 и 5 были выявлены обломки кувшинов-ойнохой, а в погребении 6 — крупный фрагмент пережженной кружки. Могилы разные в плане: подпрямоугольная, овальная, овально-ромбическая и круглые. В погребениях 1 и 4 кальцинированные кости были рассеяны по всему объему могилы. В большинстве случаев кости были смешаны с древесным углем и только в захоронениях 2 и 4 были очищены от следов погребального костра. В последнем случае погребальный инвентарь был очень скромным. В прочих погребениях выявлены элементы вооружения и конского снаряжения, предметы одежды, украшения, ножи. Большинство вещей обожжено.

Очевидно, кремационный могильник у с. Кицевка возник в 40—50-х гг. VIII в. и существовал довольно длительное время — до середины IX в., о чем свидетельствует присутствие среди материалов элементов поясной гарнитуры «классического» салтовского типа.

О.О. Лантев, В.С. Аксенов

SALTIVSKA-MAYAKY BURIAL GROUND WITH CREMATIONS NEAR KYTSIVKA VILLAGE IN KHARKIV REGION

Presented are the materials from excavations at the Saltivska-Mayaky culture burial ground with cremations discovered in 2010 near Kytsivka village in Pechenizhsk Region of Kharkiv Oblast. Necropolis of circa 3,0 hectares is one more of such burial grounds found in the Donets River upper region. The area of 200 m² including two trenches 4,0 m² each and excavation area of 192 m² were studied in the field season 2011. Six cremations without urns and traces of funeral feast were discovered. The burials remains were revealed at a depth of 0,24—0,56 m. Insignificant depth contributed to the fact that some graves were disturbed by modern robbers.

In each trench of 1 and 2 a grave was discovered, in the western part of the excavation area four more burials and the traces of funeral feast were researched. Also, 28 mainly round pits were revealed at the excavation area. The period of their functioning is not clear; though considering the fact that graves 3 and 6 were partly destroyed by such digs it is possible to assume that they are of later time than the necropolis.

The burials were made without urns, hence in graves 1 and 5 the fragments of jugs-oinochoai were found, while in the grave 6 a large fragment of burned cup was found. The burials are of various plans: almost rectangular, oval-shaped, oval- or rhomb-shaped, and round. In graves 1 and 4 calcined bones were scattered around the whole graves area. In most cases bones were mixed with charcoal and only in burials 2 and 4 they were cleaned from the fire traces. In the latter case the funeral inventory was very few. In other burials elements of arms and harness, clothes, adornments, and knives were found. Most items were burnt.

Apparently, the burial ground with cremations near Kytsivka village arose in 740-s or 750-s and was used for quite a long time, to the middle of the 9th c., which is evidenced by the belt sets of «classic» Saltiv type among the materials.

До історії стародавнього виробництва

О.В. Петраускас, О.А. Коваль

СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЛИНОБИТНІ ПЕЧІ ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ 2 ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації)

Наведено результати дослідження глинобитних печей на ранньослов'янському поселенні Обухів 2 у 2007—2009 рр. Розглянуто місце печі в інтер'єрі житла, форма, її матеріал та особливості конструкції. Наведено дані експериментальної археології з моделювання глинобитної печі та її експлуатації. Проводиться спроба вирахувати умовний коефіцієнт «теплого оптимуму» для певних культурно-хронологічних етапів.

К л ю ч о в і с л о в а: Правобережна Україна, ранні слов'яни, поселення, піч, тепловий оптимум.

Піч, як один з головних і невід'ємних елементів стародавнього житла, неодноразово була предметом докладних досліджень. Етнографи постійно звертали увагу на важливе місце печі в побуті та віруваннях слов'янських народів. Крім прямого призначення — приготування їжі та обігріву оселі, піч «брала участь» у таких важливих для родини подіях як народження дітей, сватання, похорон, лікування хворих та ін. Піч розглядалася також як місце життя духа-охоронця житла — домовика — та слугувала своєрідним засобом спілкування з потойбічним життям і душами померлих (Сілецький 2008). Слов'янські житла та печі досить детально вивчені і за археологічними матеріалами (Ляпушкін 1968; Раппопорт 1975; Русанова 1976, с. 47) та ін. Зокрема, за даними розкопок поселення Обухів 2 таке дослідження здійснили Н.М. Кравченко та М.Л. Струнка (Кравченко, Струнка 1984).

У сучасній літературі виділяється кілька актуальних тем, пов'язаних із дослідженням опалювальних пристроїв у житлі. Серед них — місце печі в його інтер'єрі, її форма та конструкція. В археологічних студіях ранньослов'янських старожитностей останньої чверті I тис. активно розроблювався напрям саме типологізації опалювальних споруд (Смиленко 1989; Петрашенко 1982; 2005, с. 29—40; Юренко 1984 та ін.). Окремий напрям у дослідженні печей націлений на виділення особливих типів, притаманних

тим чи іншим культурно-хронологічним етапам розвитку, зокрема і за матеріалами Подніпров'я (Кравченко 1979; Григорьев 2000, с. 166 та ін.). Чи не єдиною спробою співвіднести параметри печі з її функціональним навантаженням за археологічними матеріалами здійснив М.А. Філіпчук (Філіпчук 1995).

Стосовно печей ранньослов'янських жител останньої чверті I тис. найвживанішою для Східної Європи є типологія А.Т. Смиленко. Дослідниця запропонувала виділяти сім типів печей: печі-кам'янки; глиняно-кам'яні; печі, вирізані в материковому останці; печі-підбої; глиняні; глиняні на дерев'яному каркасі; глиняні на кам'яному фундаменті. Для полян, мешканців Середнього Дніпра, дослідниця вважала характерними печі-кам'янки, глиняно-кам'яні та глиняні печі різних модифікацій (Смиленко 1989, с. 106, 112).

Загалом із запропонованою типологією можна погодитися та в подальшому застосувати її до нових матеріалів. Проте зауважимо, що дослідники мало звертали увагу на внутрішню конструкцію печей, процес їх спорудження та функціонування, тобто ті ознаки, які свідчили б про пряме призначення цього об'єкта. Як нам здається, розкопки, здійснені Середньодніпровською археологічною експедицією, дозволили деталізувати деякі з цих аспектів. Результатами цих досліджень і присвячена стаття.

У 2007—2009 рр. спільна експедиція ІА НАНУ та НПУ ім. М. Драгоманова продовжила дослідження поселення ранніх слов'ян Обухів 2, яке активно вивчала в 1970—80-і рр. Н.М. Кравчен-

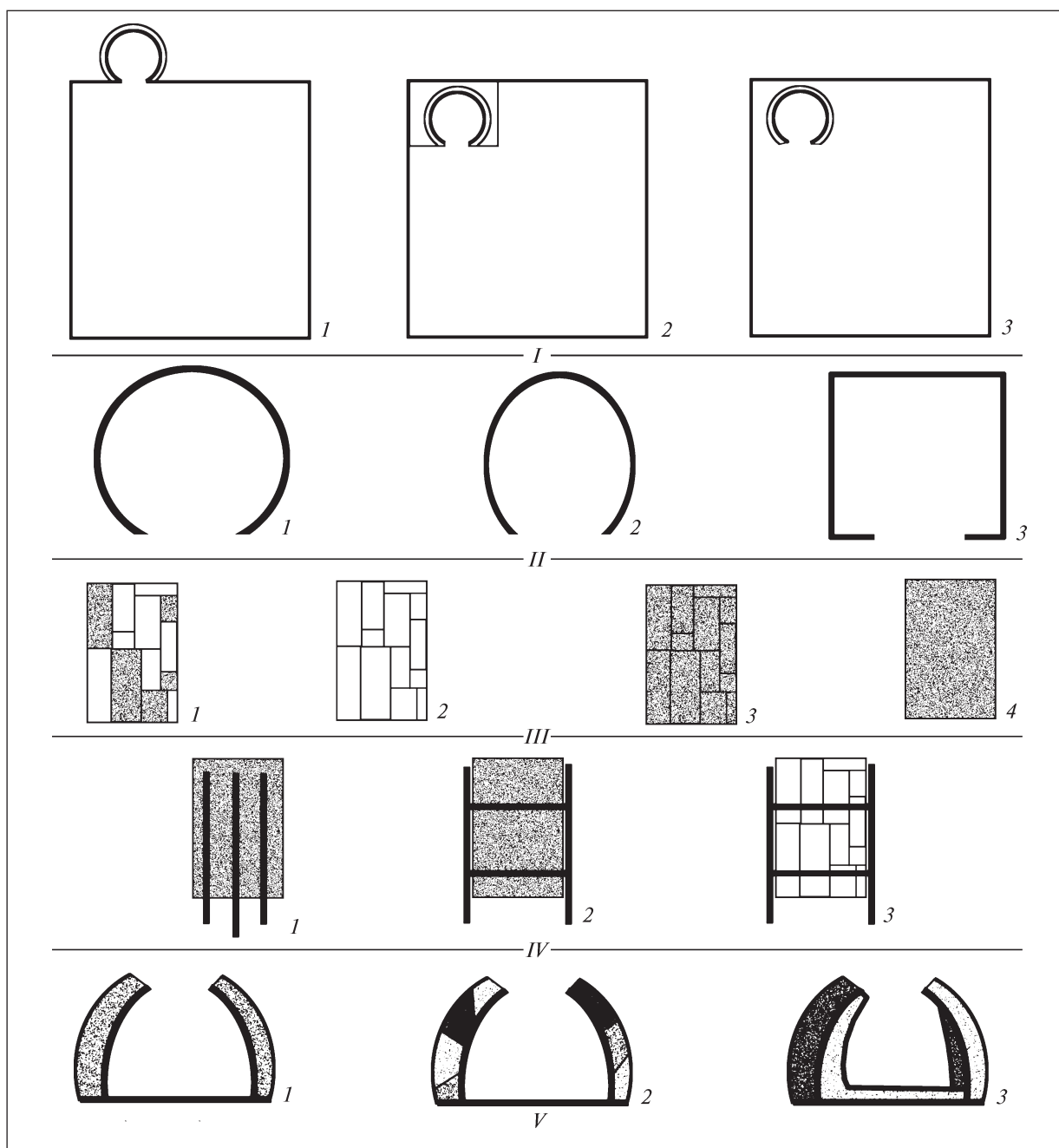

Рис. 1. Схема опису печі: I — розміщення печі в інтер'єрі житла; II — форма печі в плані; III — матеріал (1 — каміння та глина; 2 — каміння; 3 — вальки глиняні; 4 — глина); IV — допоміжні конструкції (1 — дерев'яна арматура; 2, 3 — дерев'яна опалубка); V — конструкція тіла печі (1 — одноконтурна з одного матеріалу; 2 — одноконтурна з кількох матеріалів; 3 — багатоконтурна)

ко. Пам'ятка розташована на північно-східній околиці м. Обухів, за 40 км на південь від Києва. Культурний шар площею близько 100 га зафіксований уздовж схилів витоків зволожених ярів, які виходять у заплаву р. Кобринка, що вливається в Стугну за 7,0 км до її впадіння в Дніпро. Територія поселення умовно поділена на три ділянки — північну, центральну та західну (Кравченко 1979; 1988), пізніше була виділена і південна ділянка (Петраускас, Шишкін, Абашина 2011).

Загалом за майже 30 років досліджено близько 100 об'єктів ранньослов'янського періоду (Абашина 2004). Під час останніх трирічних розкопок на західній і південній ділянках виявлено ще 14 жител VII—IX ст., які надали нові матеріали щодо конструкції опалювальних споруд. Ретельні польові опрацювання залишків будівель і печей, а також деякі експериментальні роботи з відновлення глинобитної печі за археологічними зразками уможлиблю-

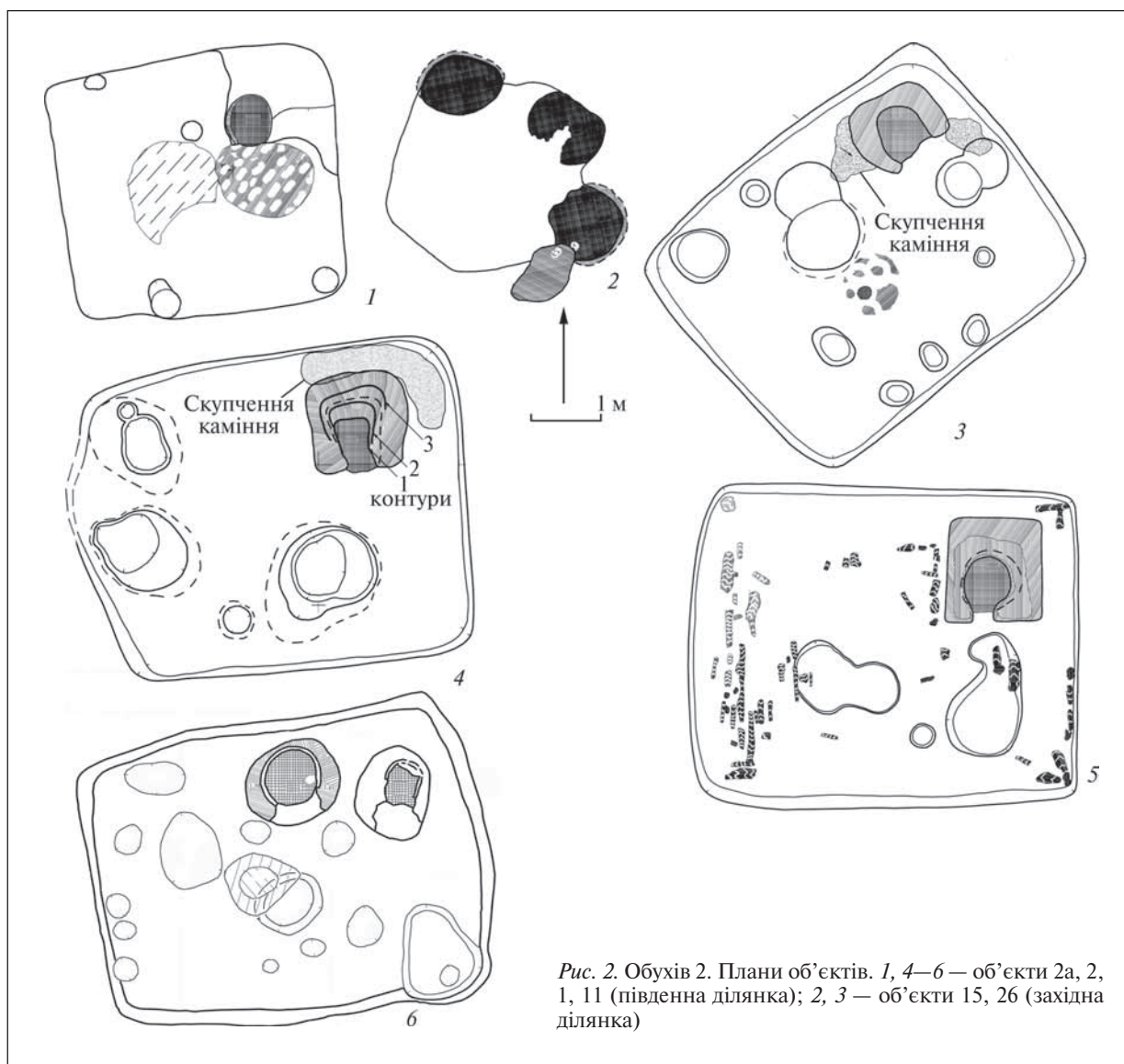

Рис. 2. Обухів 2. Плани об'єктів. 1, 4–6 — об'єкти 2а, 2, 1, 11 (південна ділянка); 2, 3 — об'єкти 15, 26 (західна ділянка)

ють деталізацію функціональних особливостей цих споруд останньої чверті I тис.¹

Житла представлені напівземлянками і заглибленими від сучасної поверхні на 0,6–2,0 м. Печі зроблені з глини без застосування каміння та розміщені всередині житла. Єдина споруда з трьома печами-камінами мала господарське призначення (рис. 2, 2). Всі 14 жител датуються відносно коротким періодом (VII–IX ст.) і співвідносяться переважно з 4–6 археологічними комплексами розвитку Обухівського поселення, виділеними Н.М. Кравченко. Зауважимо, що культурна ситуація у Київському Подніпров'ї цього періоду харак-

теризується значною культурною строкатістю. За спостереженнями О.М. Приходнюка, В.О. Петрашенка, Н.С. Абашиної та ін. тут представлені різні культурні компоненти — сахнівський, волинцевський, райковецький, роменський і салтівський. Ми дотримуємося схеми, запропонованої Н.М. Кравченко — першою дослідницею пам'ятки, яка виділила шість культурно-хронологічних комплексів у розвитку Обухова 2 (Кравченко 1979; Петраускас, Шишкін, Абашина 2011).

Згідно з типологією А.Т. Сміленко, на Обухівському поселенні виявлено три типи печей: вирізані в материковому останці; печі-підбої (або печі-каміни) та печі з глини. Враховуючи цю класифікацію, ми пропонуємо таку схему характеристики печей Середнього Подніпров'я для останньої чверті I тис. (рис. 1).

¹ Повна інформація про дослідження пам'ятки наведена у щорічних звітах за 2007–2009 рр. Матеріали розкопок 2007 р. див.: Петраускас, Шишкін, Абашина 2011.

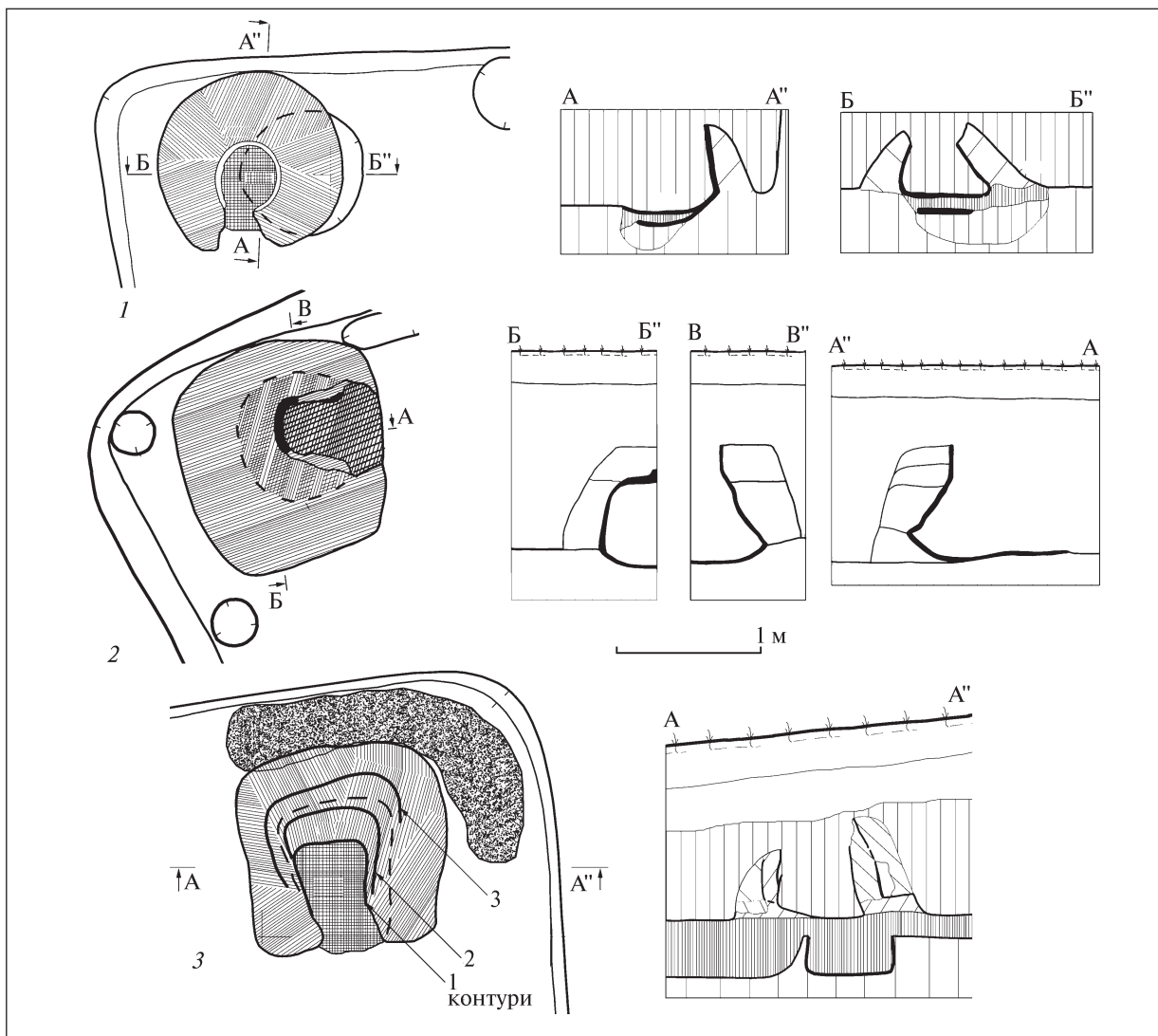

Рис. 3. Обухів 2. Плани та розрізи печей: 1 — об'єкт 8 (південна ділянка); 2 — об'єкт 13 (західна ділянка); 3 — об'єкти 2 та 2а (південна ділянка)

Розміщення печі в інтер'єрі житла (рис. 1, I). Тут розрізняємо три різновиди: печі, зроблені в стінці котловану житла (західна ділянка — господарська споруда/об'єкт 15); печі всередині житла, вирізані в материковому останці (південна ділянка — житло/об'єкт 2а); печі з глини в житлі (13 напівземлянок). Таким чином, на Обухівському поселенні печі розміщені всередині житла. У 12 вони розташовані в одному з північних кутків, в одному — у південно-східному кутку (західна ділянка — житло/об'єкт 17) і в одному — в центрі житла (західна ділянка — житло/об'єкт 19, досліджене частково). Здебільшого стінки печей паралельні стінам житла.

Форма печі в плані (рис. 1, II). Виділяється дві чіткі форми: кругла — таких шість (рис. 2, I) і прямокутна — три (рис. 2, 4, 5). Третя форма — проміжна — має вигляд прямокутника із

заокругленими кутами, через що наближається до овалу (рис. 2, 3, б). Зауважимо, що можливі певні корективи щодо визначення форми печі в плані, оскільки це залежить від ступеню її збереженості та кваліфікації досліджень.

Матеріал, з якого зведена піч (рис. 1, III). Печі зроблені із місцевого суглинку та лесу (рис. 5). Звернемо увагу, що в попередніх дослідженнях ранньослов'янських печей Середнього Подніпров'я згадуються випадки використання каміння в конструкції глинобитних печей. У трьох об'єктах, досліджених нами в Обухіві 2 (західна ділянка — об'єкти 26 і 33; південна ділянка — об'єкт 2) впритул до зовнішньої сторони печі або в її топці зафіксовано скупчення перегорілого пісковику характерного сіро-червоного кольору діаметром в середньому до 10 см. Подібні компактні скупчення

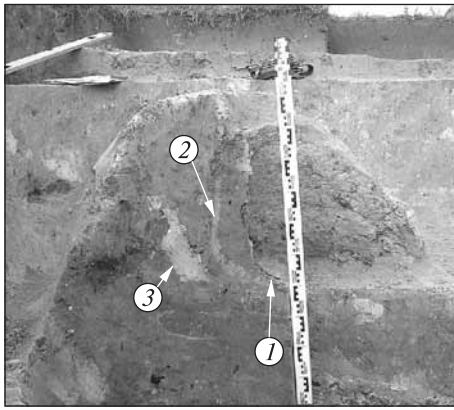

Рис. 4. Обухів 2. Південна ділянка, об'єкт 2. Перетин багатоконтурної печі; послідовні нашарування, контури 1—3

із зовнішньої сторони утворювали щось на зразок «комірців» для печі (рис. 2, 3, 4; 7). Пошарове дослідження таких скупчень засвідчило, що практично в жодному випадку вони не входили до тіла печі та залягали в проміжку між нею та стіною котловану житла. Вважаємо, що це каміння використовувалося для нагрівання води та для зручності складувалося за піччю. Зважаючи на це, на нашу думку, слід критичніше ставитися до повідомлень про змішану «глиняно-кам'яну» техніку зведення печей у Подніпров'ї².

Допоміжні конструкції для зведення тіла печі (рис. 1, IV). Більшість глинобитних печей не мала чітких слідів використання допоміжних конструкцій. Винятком є печі чіткої прямокутної форми (таких три). Їх зводили всередині дерев'яного короба (рис. 5). Залишки короба зафіксовано в житлі на південній ділянці (об'єкт 1). Відбитки щонайменше двох колотих плах чітко фіксувалися на східній стінці печі. Вони були вкладені вертикально та мали приблизно однакову ширину — 0,25 м (рис. 5, 2). Рештки дерев'яного короба (своєрідної опалуб-

ки) дозволяють не тільки відновити особливості побудови печі, а й досить впевнено говорити про її розміри — 1,6 × 1,2 м. Якщо врахувати, що зруб цього житла за чіткими залишками обвуглених кутів мав розміри 4,8 × 4,0 м, можна стверджувати, що при будівництві печі та житла застосована міра, кратна 0,4 м, що відповідає давньоруському ліктю (Рыбаков 1949).

Конструкція тіла печі (рис. 1, V). Цей елемент становить особливий інтерес, оскільки дослідники мало звертали на нього увагу. Тут можна розрізнити печі одно- та багатоконтурні та їх різновиди за складом будівельної суміші (однорідні та різномірні) та за використанням будівельного матеріалу (материковий останець та спеціально виготовлена суміш).

Тун 1 (одноконтурні), *вид 1* (однорідні, зроблені лише з однорідного ґрунту).

Різновид 1. Піч зведена в материковому останці (рис. 2, I). Під час риття котловану в одному з кутків лишали останець, в якому вирізали округлу в плані яму з розривом (топка) зсередини житла.

Різновид 2. Тіло печі зводили з однорідного ґрунту на підготовленому майданчику всередині житла.

Тун 1 (одноконтурні), *вид 2* (різномірні, зроблені з різних ґрунтів).

Різновид 1. Тіло печі зводили з різного ґрунту (чистий або гумусований суглинок, лес) без подальшого нарощування товщини стін (західна ділянка, житло/об'єкт 13). Такі печі (рис. 3, 2), як правило, мають кубічну форму. Для печі з об'єкту 13, на наш погляд, це диктувалося особливостями її конструкції, яка мала складну форму — топку та «комин». Для зведення

² На наш погляд, окремі випадки, де від печей лишився глиняний черинь, завали обгорілої глини та каміння, можливо розглядати як залишки глинобитних печей: Журавка Вільшанська, землянки 10, 12, 24 (Обломський 2010, с. 149, 152), Стайки (Петраускас, Готун, Квітницький 2007) та ін. Описана в згаданих та інших роботах ситуація в головних рисах співпадає із зафіксованою в Обухіві 2, де глинобитне тіло печі так само вкривало скупчення каміння пісковика, яке не стосувалося конструкції печі. Проте є дійсно добре досліджені пристрої, зведені в комбінованій техніці, — глиняна топкова камера (іноді вирізана в останці), обкладена зсередини камінням — Пастирське (Приходнюк 2005, с. 15 і далі) або склепіння, зведене з уламків жорен — Суботів (Куштан 2010, с. 147).

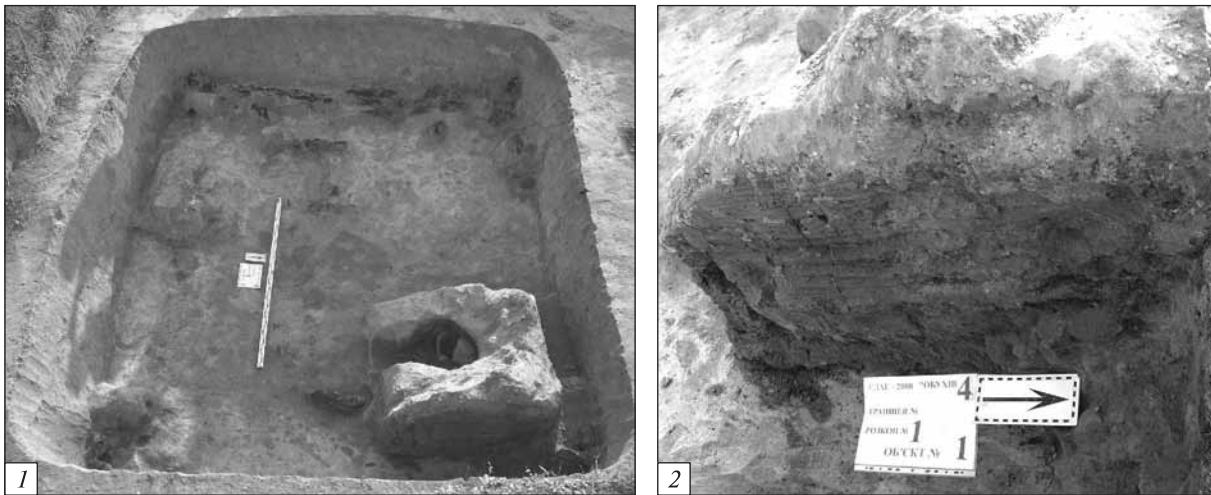

Рис. 5. Обухів 2. Південна ділянка, об'єкт 1: 1 — напівземлянка з глинобитною піччю в дерев'яному короби; 2 — східна стінка печі з відбитками дерев'яних плах від короба

комину використали пластичний і міцний лес (рис. 6).

Тип 2 (багатоконтурні), *вид 1* (однорідні, зроблені з однорідного ґрунту).

Різновид 1. Печі багатоконтурної конструкції створені з прошарків ґрунту, якими на-рощували товщину стін та череня. Такі печі, як правило, в плані округлої або округло-прямокутної форми (рис. 3, 1, 3).

Найвиразніше така піч представлена в житлах VIII ст. — об'єкт 2 на західній ділянці та об'єкт 2 на південній. Піч з останнього об'єкта добре збереглася, що дозволило детальніше вивчити її конструкцію (рис. 4). У плані вона мала підпрямокутну форму, челюстями звернена всередину житла (на південь). Її розміри на рівні череня $1,00 \times 0,95$ м, висота віцілих стінок купола 0,7 м. У розрізі тіла печі простежено три прошарки обгорілого ґрунту, які свідчать про три етапи зведення печі. Спочатку тіло печі було сформоване з суглинку темно-сірого кольору, а в подальшому піч двічі реконструювали за допомогою жовтого лесу. Первинний колір суглинку та лесу зберігся на зовнішніх боках куполів і черенів.

Відтак, спочатку тіло печі та внутрішній діаметр череня становив близько 1,0 м, висота стін, що збереглися, сягала 0,45 м. Встановити товщину стінок не вдалося, оскільки колір зовнішнього боку печі збігався із забарвленням заповнення котловану будівлі. Через якийсь час користування піччю, про що свідчить прогорілий черинь і стіни, зсередини її обмазали товстим шаром жовтого лесу завтовшки 7,0—12,0 см. Таким чином, внутрішній діаметр че-

реня зменшився до $0,7 \times 0,6$ м. Після того піч функціонувала певний час, про що свідчать виразні сліди пропеченості на новому шарі глини. Надалі черинь печі обмазали жовтим лесом завтовшки 5,0—10 см, і вона знову почала діяти. Таким чином, і в цьому разі реконструкції було зменшено об'єм топки камери печі (рис. 4).

Зафіксовані сліди щонайменше двох етапів реконструкції печі не свідчать про те, що цими заходами її ремонтували. В жодному з контурів не зафіксовано виразних слідів руйнацій купола або череня. Тож ми схильні розглядати ці «будівельні етапи» як прагнення поліпшити технологічні якості опалювальної споруди. Нарощування товщини стін і череня зсередини печі призводило до зменшення об'єму топки та збільшення товщини її кожуха. На наш погляд, це дозволяло зменшити витрати палива для розігріву печі та збільшити її теплоємність.

Слід зазначити, що товщина прошарків на-рощування стін різна та нерегулярна — в деяких місцях під час реконструкції могли зрізатися частини попередньої конструкції. Маса, з якої робили тіло печі, дуже неоднорідна. Як свідчить досвід дослідження печей на Обухівському поселенні вона складалася, головним чином, з лесу, стерильного або гумусованого суглинку. В останньому випадку, йдеться про використання культурного шару, який накопичувався всередині житла або за його межами. Не зафіксовано також, щоб до цих сумішей (як то буває в глині жаровень, кераміки тощо) додавали якісь домішки рослинного (трава, соломка чи гілки) або іншого походження (ка-

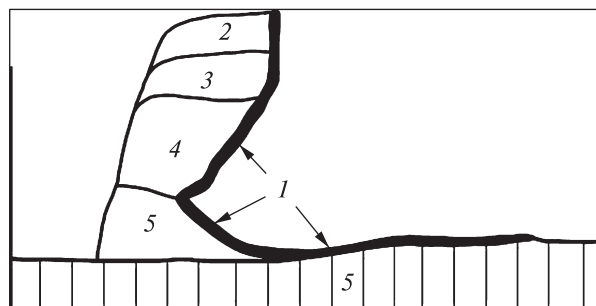
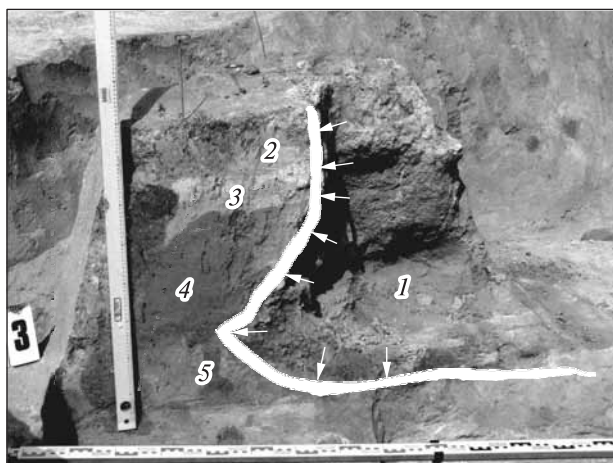

Рис. 6. Обухів 2. Західна ділянка, об'єкт 13. Розріз одно-контурної печі, зробленої з різного ґрунту: 1 — прогорілі стінки печі; 2 — слабо гумусований суглинок; 3 — лес; 4 — дуже гумусований суглинок; 5 — суглинок

мін, бита кераміка та кістки тварин). Додамо, що не простежено виразних випадків змішування лесу та суглинку. В перетинах печі межа між цими різновидами ґрунту достатньо чітка. Складається враження, що ґрунт використовували мірою його видобутку з ями-глинища.

Крім того, в долівці вказаного житла виявлено чотири ями (рис. 2, 4) — одна стовпова, три інші, на наш погляд, пов'язані з будівництвом та реконструкцією печі. Можливо, що ці ями призначалися для вибирання чистого лесу для зведення кожуха печі. Закінчивши вибирання ґрунту, її заповнили будівельним і побутовим сміттям від попереднього контуру печі. Це підтверджує і заповнення ям, яке складалося з уламків жаровень, випаленої глини, фрагментів кераміки, кісток тварин і вуглинок.

Подібну багатоконтурну конструкцію печей на Обухівському поселенні зафіксовано ще у восьми житлах. У зв'язку з реконструкцією гли-

нобитних печей звернемо увагу на той факт, що на поселенні поза межами будівель зафіксовано кілька так зв. скупчень печини. Такі скупчення площею до 2,0 м² зафіксовані на рівні давньої поверхні або дещо глибше. В плані вони не мають чіткої форми, складаються зі шматків обгорілої глини (частково зі слідами формовки), вуглинок, окремих уламків кераміки, кісток тварин і каміння. Не виключено, що це залишки будівельного сміття від реконструкції печей або їх повної заміни на нову.

Ще один аспект, пов'язаний з відновленням процесу зведення та функціонування ранньослов'янських печей останньої чверті I тис., може бути частково висвітлений завдяки експерименту. Таку спробу здійснено в липні—серпні 2009 р. на базі нашої експедиції. Прототипом для реконструкції обрані залишки печей, досліджених на поселенні Обухів 2 у 2007—2008 рр. То були печі круглої або овальної форми, зведені на материковій долівці напівземлянки з однорідного жовтого лесу або сірого суглинку.

Для реконструкції були обраховані середні розміри стін і черенів прототипів. Зважаючи на те, що в археологічних зразках майже не збереглося склепіння печі, його можна доволі точно окреслити, враховуючи кут нахилу стін. Зазначимо, що в моделюванні глинобитної печі був використаний досвід експериментів з реконструкції теплотехнічних споруд побутового та ремісничого призначення — печі-кам'янки, гончарного та металургійного горнів, смолокурні. Таке моделювання робилося за участю авторів на базі Північної експедиції в с. Ходосівка та Житомирської експедиції в м. Коростень (Готун, Петраускас, Петраускас 2005; 2005а; Готун та ін. 2007, с. 203—227; 2011).

Для моделювання печі була обрана рівна площадка на відкритій місцевості. Попередньо

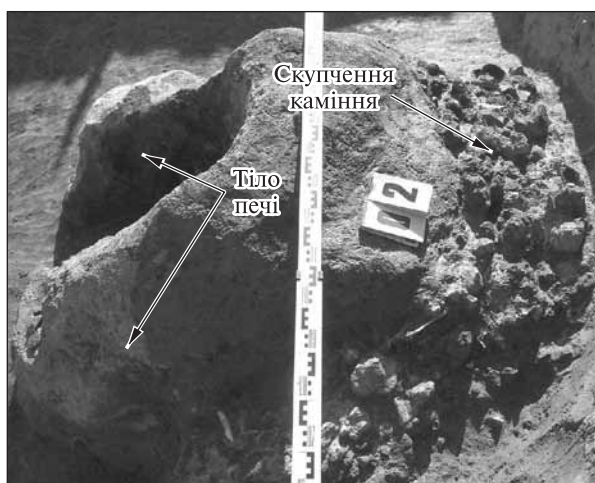

Рис. 7. Обухів 2. Південна Ділянка, об'єкт 2: глинобитна піч зі скупченням каміння за її межами

Рис. 8. Експеримент із побудови глинобитної печі: 1 — черинь і нижня частина купола; 2 — піч у завершеному вигляді до початку використання

Рис. 9. Експеримент із виготовлення ліпного посуду ранньослов'янського типу: 1 — завершальна стадія виготовлення горщика; 2 — зразки випаленого посуду

майданчик був очищений від рослинності та дерну. Матеріалом для реконструкції обрано однорідний жовтий лес, з якого й були споруджені аналоги виявлених на поселенні печей. Для того лес змішувався з водою, сухою травою та дрібними гілками для покращення в'язкості лесу та міцності споруди. Спочатку був викладений черинь, а потім поступово виведені стіни та купол печі (рис. 8). Для виготовлення репліки знадобилося 12 десятилітрових відер лесу. Однак частина матеріалу була вибракувана під час підготовки будівельної суміші. Зважаючи на це, на спорудження печі пішло приблизно 8—10 ві-

дер лесу. Її зводили двоє — один замішував будівельну масу, інший — зводив піч. Загалом на будівництво було затрачено чотири години.

Надалі піч висихала протягом доби. Після цього в топці було розведене багаття з дрібного хмизу та продовжено висушування печі таким чином ще на добу. Потім піч протоплювали дровами до повного її висушування та випалу череня й внутрішніх стін до червоного кольору. В результаті просушки піч зовні вкрилася дрібними тріщинами, які, однак, не були наскрізними та з'явилися внаслідок форсованого випалу печі.

Протягом археологічного сезону (півтора місяці) в змодельованій печі випікали хліб та готували їжу. Було також здійснено спробу випалу кераміки (рис. 9). Експерименти завершилися успішно. Із практичних спостережень зазначимо, що закип'ятити чайник на «слов'янській» печі можна швидше і з меншими витратами дров ніж у сучасній металевій печі зі сталі або чавуну. Після завершення археологічного сезону піч була залишена просто неба для спостереження за процесом руйнації. Через рік встановлено, що хоча вона й зазнала руйнації через природні чинники, однак її реконструкція для подальшого використання вимагала мінімальних затрат.

У зв'язку з двома основними функціями побутової печі — приготування їжі та опалення приміщення — звернемо увагу на деякі аспекти останньої функції. Створення температурного оптимуму в помешканні, безумовно, залежало від співвідношення між розмірами опалювальної споруди та самого приміщення. Щоб підтримувати в оселі необхідний температурний оптимум, об'єми печі та житла мали бути скорельовані. Простим відображенням цього може стати співвідношення об'єму печі та житла. Спробу простежити таку залежність зробив М.А. Філіпчук, який на підставі трьох жител унікальної збереженості з Прикарпаття розрахував залежність між «обігріваною площею» печей-кам'янок і об'ємом житла (Філіпчук 1995). За його розрахунками, $1,0 \text{ м}^2$ площі печі нагрівав від $6,0$ до $8,0 \text{ м}^3$ домівки³. Як відомо, об'єм обчислюється за трьома показниками — довжина, ширина й висота. Але археологічні рештки жител і печей здебільшого мають тільки два параметри, які дозволяють вираховувати площу. Думаємо, що третій показник (висота) якоюсь мірою залежав від двох перших, на що певним чином вказують і зроблені нами розрахунки.

Отже, спробуємо вирахувати умовний коефіцієнт «теплого оптимуму» для певних культурно-хронологічних типів жител через

³ З тексту статті не зрозуміло з чого складається об'єм житла — тільки з об'єму кімнати чи її та горища. Якщо стеля житла, за визначенням етнографів, була «горбатою» (див.: Сілецький 2008, с. 148), то, відповідно, об'єм даху повинен враховуватися до загального об'єму житла. Ми спробували за даними, наведеними М.А. Філіпчуком, вирахувати для жител зі Стілецького (житло 1, садиба 2), Гологірок та Солонського (житло 1) коефіцієнт співвідношення площі печі та житла за нашою формулою. Для цих трьох жител він становить $0,1$, тобто відповідає стандартам жител з глинобитними печами IX—X ст. у Подніпров'ї попри те, що в Прикарпатті печі зроблені з каменю.

співвідношення площі печі та житла. Для розрахунків нами залучено близько 80 жител з печами з території Середнього Подніпров'я другої половини IV—IX ст. та X — початку XIII ст., а саме з поселень: Обухів 2 (Абашина 2004; Петраускас, Шишкін, Абашина 2011), Обухів 7 (Абашина 1986), Ходосівка-Козаків Яр (Орлов 1972; Сухобоков 1977), Ходосівка-Заплава (Петраускас 2007), Журавка Вільшанська (Обломський 2010), Велика Бугаївка (Петраускас, Шишкін 2009), Соснова (Сикорський, Махно, Бузян 1980; Махно, Сикорський, Бузян 1983), Суботів (Куштан 2010), Вільховчик (Приходнюк 1980, с. 129), Стайки (Петраускас, Готун, Квітницький 2007), Мала Снітинка (Ольговський та ін. 1994), Монастирок (Максимов, Петрашенко 1988), Кошіївка (Лысенко и др., у друці).

Розрахунки показали, що такий коефіцієнт для різних періодів історії Середнього Подніпров'я має певні середньостатистичні показники. Для черняхівських пам'яток добірка незначна та складається з трьох жител. Два дали показники $0,03$ і $0,04$, одне житло з Великої Бугаївки — коефіцієнт $0,1$, що можливо пояснити тим, що піч була зруйнована і обміри вказані за її розвалом. Для жител V—VII ст. коефіцієнт «теплого оптимуму» становить $0,04$ (коливання від $0,01$ до $0,07$). Для періоду останньої чверті можна розрізняти житла VIII ст., для яких коефіцієнт наближається до $0,05$ ($0,03$ — $0,07$) і VIII—IX ст., для яких коефіцієнт дорівнює $0,07$ ($0,03$ — $0,1$). Житла давньоруського часу X — початку XIII ст. засвідчують дуже стійкий показник — $0,1$ — з дуже незначними коливаннями (рис. 10).

Аналіз цих даних дозволяє зробити деякі спостереження. Цілком очевидне зростання умовного коефіцієнта «температурного оптимуму» від початку будівництва глинобитних печей до давньоруського часу. На початкових етапах (друга — третя чверті I тис.), імовірно, йшов пошук оптимального співвідношення об'єму печі та житла, на що, можливо, вказують значні коливання показника. Застосування оптимального співвідношення, що дорівнює відношенню площі печі до площі житла як $1 : 10$, припадає в Середньому Подніпров'ї на VIII—IX ст. Проте, що таке співвідношення влаштовувало мешканців осель, може свідчити стабільний показник у $0,1$ для переважної частини давньоруських жител X — початку XIII ст.

У підсумку зазначимо, що Київське Подніпров'я становило зону стійкого традиційного застосування глинобитних печей, починаючи від пізньоримського часу. Їхні перші зразки

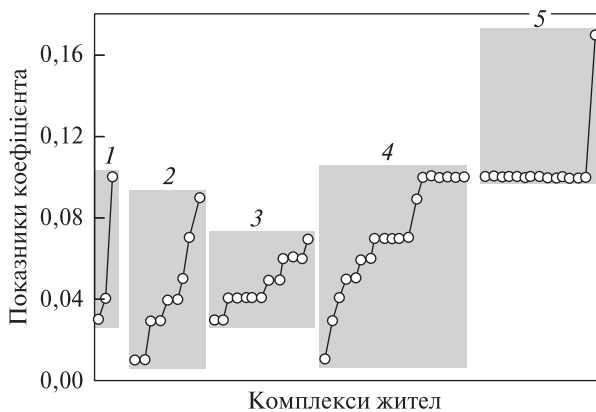

Рис. 10. Графік розподілу значень умовного коефіцієнта «теплого оптимуму» за даними пам'яток Середнього Подніпров'я: 1 — пам'ятки IV ст.; 2 — пам'ятки V–VII ст.; 3 — пам'ятки VIII ст.; 4 — пам'ятки VIII–IX ст.; 5 — пам'ятки X–XIII ст.

з'являються на черняхівських пам'ятках — Соснова, Велика Бугаївка, можливо Обухів 1, Журавка Вільшанська (печі-кам'яни). Датування жител з Бугаївки та Соснової свідчить, що глинобитні печі в Середньому Подніпров'ї з'явилися на черняхівських пам'ятках у другій половині IV ст. (Петраускас, Шишкін 2009). У подальшому, в третій чверті I тис., вони добре відомі на празьких і пенківських пам'ятках регіону — Київ (Старокиївська Гора), Обухів 2, Велика Бугаївка та ін. Печі цього часу вирізані в материковому останці або представлені простими одноконтурними глинобитними зразками, зведеними на долівці житла. В третій чверті I тис. у північній (Київ-Оболонь) та південній (Пеньківка-Молочарня) частинах Подніпров'я паралельно з глинобитними печами з'являються й кам'яні (Смиленко 1989). Застосування двох технологій у спорудженні печей зберігається до давньоруського часу. Від XI ст. настало повне домінування глинобитних печей (Древняя Русь... 1985, с. 138–139).

Картографування глинобитних печей на території Середнього Дніпра у проміжку від IV до IX ст. (рис. 11) вказує, що вони домінують у його північній частині (трикутник Дніпро—Ірпін—Стугна), в той час як печі-кам'янки концентруються у південних областях (відтинок Канів—Чигирин). Територію між Обуховом і Каневом можна розглядати як контактну зону, де наявні обидві технології і в чистому вигляді (глина або камінь), і в змішаному. Слід додати, що в південній частині Подніпров'я, на території масового поширення печей-кам'янок, є своєрідні «острівці» пам'яток, де відомі

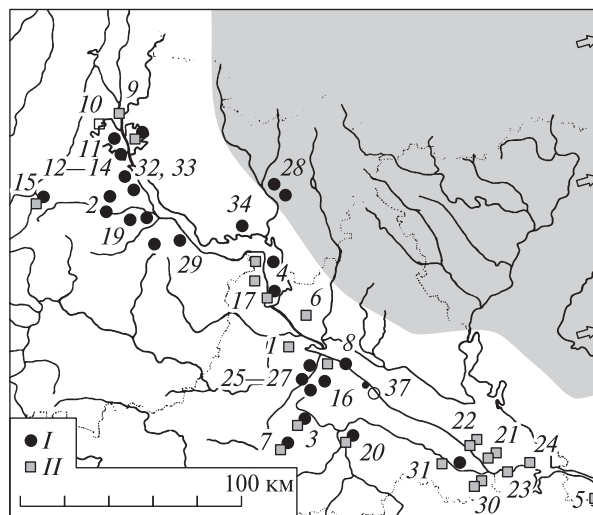

Рис. 11. Карта пам'яток V–IX ст. з глинобитними та кам'яними печами на території Середнього Подніпров'я: 1 — Будище; 2 — Велика Бугаївка; 3 — Вільховчик; 4 — Григорівка; 5 — Деріївка; 6 — Домантове; 7 — Журавка-Вільшанська; 8 — Канів-заповідник; 9 — Київ, Оболонь-Луг 4; 10 — Київ-Дитинка; 11 — Київ-Киселівка; 12–14 — Київ-Старокиївська; 15 — Мала Снітинка; 16 — Михайлівка-Садкове; 17 — Монастирок; 18 — Обухів 2; 19 — Обухів 7; 20 — Пастирське; 21 — Пеньківка-Луг 1; 22 — Пеньківка-Луг 2; 23 — Пеньківка-Луг 3; 24 — Пеньківка-Молочарня; 25 — Сахнівка-Базар; 26 — Сахнівка-Гончариха; 27 — Сахнівка-Дівиця/Дегтярня; 28 — Соснова; 29 — Стайки; 30 — Стецівка; 31 — Суботів; 32 — Ходосівка-Заплава; 33 — Ходосівка-Козаків Яр; 34 — Стовпяти; 35 — Жуківці. Умовні позначки: I — глинобитні печі; II — печі-кам'янки; сірим кольором позначено зону тотального розповсюдження глинобитних печей на території Лівобережжя Дніпра у другій половині I тис.

тільки глинобитні печі (приміром Сахнівка — на трьох пам'ятках 13 таких печей).

У Подніпров'ї фіксується найбільший типологічний спектр глинобитних печей. Тут представлені майже всі відомі типи й різновиди цих опалювальних споруд: за формою в плані — круглі, підпрямокутні, прямокутні; за конструкцією — одноконтурні, побудовані з одного та різноманітного матеріалу, в материковому останці або в стіні котловану та зведені на долівці житла, а також багатоконтурні з однорідного матеріалу; за застосуванням допоміжних конструкцій — на дерев'яному каркасі та дерев'яній опалубці. Найскладніші за конструкцією та різноманітні за типами глинобитні печі в цьому регіоні відомі у VIII–IX ст. В попередні часи (IV–VII ст.) та наступні (X–XIII ст.) печі однотипніші, можна сказати простіші.

Ще раз звернемо увагу, що сліди реконструкції глинобитних печей, принаймні певної їх частини (багатоконтурні), на наш погляд, слід

розглядати як етапи вдосконалення теплотехнічного пристрою, а не його ремонту. Подібна конструкція тіла печей у Подніпров'ї відома ще на низці пам'яток — Ходосівка-Козаків Яр, житло 2 (Сухобоков 1977, с. 57), житло 6 (Орлов 1972, с. 98), Суботів, житло 2 (Куштан 2010, с. 147) та ін. Крім того, печі зі слідами нарощування тіла зафіксовані і в інших регіонах ранньослов'янського світу: Ріпнів 2, житла 5, 6 і 9 (Баран 1963, с. 355 і далі), Ріпнів 1, житло 7 (Аулих 1963, с. 367) та ін. Зауважимо, що така технологія підвищення тепловіддачі печі застосовувалась і в давньоруський час, наприклад у Вишгороді (Готун та ін. 2011).

Житлам кожного культурно-хронологічного етапу притаманний певний «тепловий оптимум». Його певний зразок — «константа» зі значенням близько 0,1 (тобто піч мала займати 1/10 площі житла) — був вироблений у VIII — на початку IX ст. і лишився практично без змін до середини XIII ст.

Досвід експериментального зведення опалювальної споруди за зразком печей VII—IX ст. засвідчив їхню практичність. Це обумовлено низкою чинників — простота побудови (1–2 доби до повного навантаження), доступність матеріалу та значна ефективність таких пристроїв.

- Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 72–84.
- Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2 // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 277–300.
- Аулих В.В. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев 1) Львовской области // МИА. — 1963. — **108**. — С. 366–381.
- Баран В.Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнив // МИА. — 1963. — **108**. — С. 351–365.
- Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М., Лисенко С.Д., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження. Вип. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками; дослідження 2003 р. — К., 2007.
- Готун І.А., Казимір О.М., Коваль О.А., Петраускас А.В., Петраускене А.О. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології // Стародавній Іскоростень. Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання. — К., 2011. — С. 29–92.
- Готун І.А., Коваль О.А., Орлов Р.С., Петраускас А.В. Звіт про археологічні дослідження на посаді давньоруського Вишгорода в 2007–2008 році // НА ІА НАНУ. — 2007–2008/238.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження у галузі гончарства // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 70–79.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія. — 2005а. — № 3. — С. 52–65.
- Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000.
- Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74–111.
- Кравченко Н.М. К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 126–134.
- Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII–IX ст. // Археологія. — 1984. — **54**. — С. 84–95.
- Куштан Д. Нові матеріали райковецької культури з багатошарового поселення-замчища у Суботіві // Археологічні студії. — 2010. — **4**. — С. 143–156.
- Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницкий М.В., Чорновол Д.К. Многослойное поселение Кошечевка 8. — У друці.
- Ляпушкин И.И. Славяне Юго-Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. — М., 1968 (МИА. — **152**).
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Махно Е.В., Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/157.
- Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская // РСМ. — 2010. — **13**. — С. 144–260.
- Ольговський С.Я., Філюк О.В., Дубицький О.С., Лисенко С.Д. Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля села Мала Снітинка Фастівського району Київської області // НА ІА НАНУ. — 1994/102.
- Орлов Р.С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — 1972. — **5**. — С. 96–105.
- Петраускас О.В. Матеріали I тис. за результатами розкопок 2003 р. поблизу Ходосівки // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження. Вип. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками; Дослідження 2003 р. — К., 2007. — С. 175–198.

- Петраускас А.В., Готун І.А., Квітницький М.В.* Охоронні дослідження біля с. Стайки // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 303—306.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г.* Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка 1 // *Vita Antiqua*. — 2009. — 7/8. — С. 201—226.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С.* Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 в 2007 г. // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петрашенко В.О.* Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї // *Археологія*. — 1982. — 37. — С. 48—59.
- Петрашенко В.А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Грогоровка). — К., 2005.
- Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище // *Древнее жилище народов Восточной Европы*. — М., 1975. — С. 104—155.
- Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XI—XV веков // *СЭ*. — 1949. — № 1. — С. 67—91.
- Русанова И.П.* Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузын Г.Н.* Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1980 г. // *НА ІА НАНУ*. — 1980/189.
- Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) // *Вісник Львівського університету (серія істор.)*. — 2008. — 43. — С. 134—183.
- Смиленко А.Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—IX вв. // *Древние славяне и Киевская Русь*. — К., 1989. — С. 105—114.
- Сухобоков О.В.* До питання про пам'ятки волинцевського типу // *Археологія*. — 1977. — 21. — С. 50—66.
- Юренко С.П.* Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // *Археологія*. — 1984. — 45. — С. 35—46.
- Філіпчук М.А.* Східнослов'янське житло X — початку XI ст. в Українському Прикарпатті // *МДАПВ*. — 1995. — 6. — С. 219—232.

Надійшла 15.03.2012

О.В. Петраускас, А.А. Коваль

СЛАВЯНСКИЕ ГЛИНОБИТНЫЕ ПЕЧИ ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. ПОСЕЛЕНИЯ ОБУХОВ 2 (технико-технологические особенности сооружения и эксплуатации)

Поданы результаты исследований последних лет глинобитных печей на поселении Обухов 2. Памятник находится на северо-восточной окраине г. Обухов. Культурный слой площадью около 100 га зафиксирован вдоль склонов истоков обводненных балок, которые выходят в долину р. Кобринка. Почти за 30 лет исследований на памятнике выявлено около 100 объектов раннеславянского периода. В 2007—2009 гг. исследовано еще 14 жилищ, которые дали новые материалы для понимания конструкции отопительных сооружений последней четверти I тыс.

С учетом исследований А.Т. Смиленко предложена следующая схема характеристики глинобитных печей Среднего Поднепровья: размещение в интерьере жилища, форма в плане, материал изготовления, дополнительные конструкции для формирования тела печи и его конструкция.

Попытка вычисления условного коэффициента «теплого оптимума» для жилищ разных культурно-хронологических этапов демонстрирует изменение его во времени, а эксперимент по моделированию и эксплуатации глинобитной печи по археологическим образцам — их эффективность.

O.V. Petrauskas, O.A. Koval

COB FURNACES OF THE SLAVS AT OBUKHIV 2 SETTLEMENT IN THE LAST QUARTER OF THE 1st MILLENNIUM (technical and technological peculiarities of the structure and its exploitation)

Presented are the results of recent research of cob furnaces at Obukhiv 2 settlement. The site is situated at the north-eastern outskirts of Obukhiv city. Cultural layer of about 100 hectares area is recorded along the slopes of sources of flood galleys leading to the Kobrynka River basin. About 100 objects of the Early Slavonic period were discovered during almost 30 years of research at the site. In 2007—2009, 14 more dwellings were studied which presented new materials for understanding the construction of heating structures of the last quarter of the 1st millennium.

Taking into consideration the research by A.T. Smilenko, the following description scheme of cob furnaces in the Dnipro River middle region is proposed: localization in the dwelling interior, form in plan, working material, additional structures for forming the furnace body and their construction.

An attempt to calculate the conditional coefficient of the «thermal optimum» for the dwellings of various cultural and chronological stages was made.

Also the experiment of modeling and exploitation of cob furnace was conducted based on archaeological examples.

Я.В. Володарець-Урбанович, Ю.О. Пуголовок

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ВОЛИНЦЕВСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Пропонується історіографічний огляд та систематизація поглядів дослідників на окремі питання, що стосуються хронології, походження, етнічного складу та деяких рис матеріальної культури (гончарний посуд) носіїв волинцевських пам'яток.

Ключові слова: VIII ст., волинцевська культура, історіографія, персоналії.

Вивчення волинцевських старожитностей триває понад півстоліття. Хоча перші дослідження на могильнику волинцевського типу Малі Будки були здійснені М.О. Макаренком та В.Ф. Беспальчевим у 1906 р. (Макаренко 1907; Беспальчев 1911), масове відкриття цих пам'яток пов'язується з роботами Д.Т. Березовця у Посейм'ї, виявлення яких дозволило досліднику висунути тезу про генетичний зв'язок між волинцевськими і роменськими старожитностями та культурою Дніпровського Лівобережжя, що передувала їм (Березовець 1953, с. 25—26). Ця гіпотеза згодом спричинила дискусію між ним та І.І. Ляпушкіним. Умовно її можна назвати дискусією між міграціоністами та прихильниками поступального, еволюційного шляху розвитку культури слов'ян на території Дніпровського Лівобережжя.

Крім цього, нині не зрозуміло, що становлять ці пам'ятки: окрему археологічну культуру, тип пам'яток чи етап культури (волинцевсько-роменської, сіверянської). Тому не сприяють доволі суттєві відмінності поміж пам'ятками, а також відсутність чітко датованих знахідок у матеріалах поселень і могильників, через що в дослідників склалися різні уявлення щодо змісту волинцевських старожитностей та їхнього місця в історичному процесі Лівобережжя Дніпра. Серед дискусійних питань можна виділити: хронологію, походження культури, етнічний склад населення та походження гончарного посуду (Щеглова 1996). Розглянемо кожен із цих аспектів.

Хронологія

Одним з ключових питань, пов'язаних з розумінням волинцевських старожитностей, є їх місце на хронологічній шкалі середньовічних культур Дніпровського Лівобережжя. Погляди вчених, відповідно до оцінки волинцевських пам'яток стосовно роменської культури, умовно можна поділити на два напрями, — вони передували їй чи були певний час синхронні з нею.

Перший напрям обстоювали Д.Т. Березовець, якого підтримали О.В. Сухобоков і С.П. Юренко. Спираючись на матеріали, отримані в процесі дослідження пам'яток поблизу с. Волинцеве, Д.Т. Березовець датував їх VII—VIII ст. (Березовець 1953; 1963, с. 108), до чого надалі схилявся і О.В. Сухобоков (Сухобоков 1975, с. 55—57). Вчений доводив генетичний зв'язок волинцевської та роменської культур, що начебто вказує на послідовну їх зміну (Сухобоков 1988, с. 310), і дійшов висновку, що, оскільки нижня межа роменської культури визначається VIII ст., то це водночас може вказувати й на верхню дату волинцевської (Сухобоков 1992, с. 30—31). О.В. Сухобоков виділив у волинцевській культурі три хронологічні періоди та загалом датував її серединою VII — другою половиною VIII ст. (там само, с. 31—34). Тут варто сказати, що, розглядаючи хроноіндикатори для останнього періоду культури, дослідник навів речі, побутування яких зафіксовано до кінця I тис. Долаючи це протиріччя, вчений визнав, що певний час волинцевські та роменські старожитності співіснували, що підтверджують матеріали городищ Опішня та Новотроїцьке (там само, с. 34).

Детальніше до хронології волинцевських старожитностей підійшла С.П. Юренко, яка датувала їх VII—VIII ст. і виокремила три періоди у розвитку культури. Перший датований серединою VII—VII/VIII ст., другий — VII/VIII — початком VIII ст. і третій — другою половиною VIII ст. Перший синхронний пенківським та колочинським старожитностям, другий — пам'яткам типу Сахнівка, а третій — райковецькій культурі (Юренко 1985, с. 122—124). Дослідниця також підтримала тезу про генетичний зв'язок волинцевської та роменської культур (Юренко 1988, с. 249—250). Однак серед числа волинцевських пам'яток, особливо раннього етапу, є ті, що мають суперечливу культурно-хронологічну атрибуцію, — інші дослідники зараховують їх до колочинської (наприклад, Лебязе) чи пенківської культур (Липкинг 1974; Тихомиров 1990; Приходнюк 1998).

У спільній статті О.В. Сухобоков і С.П. Юренко визначили верхню межу культури на основі речей, хронологія яких не виходить за межі VIII ст. Це, насамперед, салтівські імпорти, Хар'ївський і Фативижський скарби, антропоморфні фібули, а також наконечники стріл так зв. аварського типу (Сухобоков, Юренко 1978, с. 136).

У підсумку старожитності волинцевської культури О.В. Сухобоков визначав як такі, що передували роменській, та разом становили два етапи єдиної сіверянської культури (Сухобоков 1999).

Інакше волинцевські пам'ятки розглядав І.І. Ляпушкін, який вважав їх синхронними роменській культурі (VIII—X ст.) та оцінював як локальний варіант останньої (Ляпушкін 1959; 1961, с. 215—217, 224—225, 356—366; 1968, с. 62). У подальшому цю ідею певною мірою підтримали й інші дослідники. Є.О. Горюнов погодився з І.І. Ляпушкіним щодо хронології волинцевських старожитностей. На підставі наявності «волинцевських» елементів у матеріальній культурі Новотроїцького городища, дослідник вважав, що пізній горизонт волинцевської культури мав співіснувати з ранньороменськими комплексами (Горюнов 1975, с. 9—10; 1981, с. 89—90). Але наявність волинцевського горизонту на Новотроїцькому городищі, виділеного С.П. Юренко, піддається сумніву (Персов 1991; Григор'єв 2000, с. 23).

Проте існування волинцевських старожитностей у IX ст. фіксується в матеріалах поселення Обухів 2, у розвитку якого Н.М. Кравченко виділила кілька етапів, останній з яких і репрезентований волинцевськими комплек-

сами VIII—IX ст. (Кравченко 1979, с. 89; 1988, с. 131). О.М. Приходнюк також вважав волинцевські пам'ятки синхронними ранньому етапу роменської культури, підтвердженням чого є наявність у ранніх комплексах Опішні та Новотроїцького волинцевської кераміки (Приходнюк 1980, с. 81—82).

Відтак, з накопиченням джерел дещо розширилися можливості для уточнення хронології. Як відомо, О.О. Щеглова звузила датування Хар'ївського скарбу до кінця VII — середини VIII ст. та пов'язала речі з нього з ранніми комплексами Волинцева (Щеглова 1987а, с. 8, 11; 1987б). Однак В.В. Приймак зазначає, що типи речей зі скарбу побутували й пізніше (Приймак 1994, с. 6; 2001/2002, с. 439). Імовірно, деякі речі з Хар'ївського скарбу синхронні прикрасам Фативижського, який датований другою половиною VIII—IX ст. (Гавритухин, Щеглова 1996), хоча щойно зроблено спробу суттєво звузити дату останнього (Комар, Стрельник 2011).

Ще одна група речей, на яких базується датування волинцевських пам'яток, походить з території салтово-маяцької культури. Їх аналізу присвячена стаття О.О. Щеглової (Щеглова 1987б). Але певні типи намиста, виявлені в Битицькому скарбі (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 102—103), мають аналогії в пізніх комплексах салтово-маяцької культури (Приймак 2001/2002, с. 439). Іншими хронологічними індикаторами для волинцевської культури є амфори, зброя та спорядження вершника з Битицького городища. Проте амфори, використані С.П. Юренко для датування волинцевських старожитностей (Юренко 1985, с. 123, рис. 22), передатував В.В. Приймак (VIII—IX ст.) (Приймак 2001/2002, с. 440—441). Зброя, спорядження вершника та коня з Битицького городища мають аналогії в салтово-маяцькій культурі (Плетнева 1989, с. 81, 88; Приймак 1994, с. 8; 2001/2002, с. 441), де датуються другою половиною VIII — початком (іноді серединою) IX ст. (Крыганов 1989, с. 108). Тож В.В. Приймак дійшов висновку, що волинцевські старожитності слід датувати VIII — початком IX ст. (Приймак 2001/2002, с. 441), хоча надалі уточнив їх дату, а саме між другою чвертю або третиною VIII і рубежем VIII—IX ст. (Приймак 2007, с. 45).

Окремо слід зупинитися на поглядах О.В. Григор'єва, який схильний вважати волинцевські старожитності одним з етапів єдиної культури сіверян (Григор'єв 2000, с. 15—18). Загалом хронологічні межі волинцевських пам'яток, на думку дослідника, слід визначати серединою VIII — початком IX ст. (там само,

с. 21). У спеціальній статті, присвяченій фіналу волинцевських старожитностей, автор розглядає нові матеріали, отримані в ході робіт у басейні р. Упа (права притока Оки), зокрема низку пам'яток, які відображають початковий етап освоєння слов'янами цього регіону і містять волинцевський гончарний посуд. Кераміка волинцевського типу побутувала впродовж всього часу існування поселення Торхово — від початку IX ст. до початку X ст., і на пізньому етапі її стає більше. Дослідник вказує і на поширення волинцевського посуду в IX ст. на пам'ятках салтово-маяцької культури (Григор'єв 2004). Відтак, О.В. Григор'єв робить висновок про два ареали поширення волинцевських старожитностей: ранній відповідає території сіверян і полян, а пізній розміщується на схід від вказаної території. Цю ситуацію дослідник пояснює міграцією частини волинцевського населення з Середнього Подніпров'я на територію, яка належала Хозарському каганату, хоча цей рух і не був організованим і масовим (там само, с. 25).

Отже, нині переконливішим є датування волинцевської культури VIII — початком IX ст. Через відсутність публікації матеріалів Волинцевського поселення та могильника і Битицького городища важко вирішити питання стосовно хронології культури загалом та окремих пам'яток зокрема. Вірогідно, що розбіжності в поглядах дослідників на її хронологію спричинені певною регіональною специфікою пам'яток, що, в свою чергу, може впливати на загальну хронологію.

Етнічна належність

Щодо етнічної належності волинцевської культури в сучасній історіографії склалося два напрями. Одні дослідники пов'язують її виключно зі слов'янами (сіверянами), інші припускають, що в її формуванні провідну роль відіграло населення неслов'янського походження.

Вперше зі слов'янами волинцевські пам'ятки зіставив Д.Т. Березовець (Березовець 1969), надалі вченого підтримали О.В. Сухобоков і С.П. Юренко, які вважали їх підосновою роменської культури (Сухобоков 1992, с. 35), хоча й визнавали певну відособленість на тлі роменської (Сухобоков 1999, с. 30).

В.О. Петрашенко, порівнявши кераміку з поселень Київсько-Канівського Подніпров'я, Волинцевського поселення та Новотроїцького городища, довела, що подібність за нею між Волинцевським поселенням та Новотроїцьким городищем менша, ніж між Волинцевським

поселенням та пам'ятками, розташованими на Правобережжі Дніпра. Це вказує на спорідненість між ними (Петрашенко 1990; 1992, с. 94).

М.Ю. Брайчевський волинцевські пам'ятки разом з пастирськими вважав *«реліктом черняхівської культури»*, що рівнозначно поняттю *«справжня культура початкової Русі»*. Оскільки слов'янська належність черняхівської культури для М.Ю. Брайчевського була незаперечна, то й волинцевські старожитності вчений вважав слов'янськими (Брайчевський 1968, с. 169—170).

Слов'янською у своїй основі вважав волинцевську культуру В.В. Седов (Седов 1982, с. 132). Водночас дослідник висловив припущення, що культура могла бути полишена слов'янізованим іноетнічним компонентом, який входив до складу черняхівської культури.

Деяко інакші погляди на етнічну складову цих пам'яток мали І.І. Ляпушкін і Є.О. Горюнов, які вважали носіїв волинцевської культури неоднорідними в етнічному плані, зокрема зважаючи на технологію керамічного виробництва (Ляпушкін 1959; 1968, с. 61—62). Є.О. Горюнов, погоджуючись з поглядами І.І. Ляпушкіна, все ж схилився до їх слов'янської належності (Горюнов 1975, с. 8; 1981, с. 90). З роменською культурою їх поєднують житла-напівземлянки з глинобитними печами, форми ліпного посуду та поховальний обряд. Водночас дослідник наголошував, що населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—IX ст. не було етнічно однорідним, що особливо помітно за матеріалами Битиці. Відповідно, етнічну основу становили слов'яни, а низка пам'яток з певними особливостями в матеріальній культурі ілюструє взаємодію слов'ян і алано-болгар (Горюнов 1975, с. 8—9). Стосовно салтоїдної кераміки Є.О. Горюнов зазначав, що вона передувала появі волинцевських пам'яток і стала їх необхідним елементом (там само, с. 10).

Близький до поглядів зазначених дослідників і О.В. Григор'єв, який пов'язує волинцевські старожитності з існуванням в середовищі сіверян потужного іноетнічного компонента, сліди якого найбільше фіксуються на Битицькому городищі, з якого поширювався специфічний посуд. Етнічно населення цього городища було близьким до носіїв салтово-маяцької культури, хоча й мало низку особливих рис (Григор'єв 2000, с. 175). Тому О.В. Григор'єв приєднується до точки зору М.І. Артамонова, що волинцевські старожитності варто пов'язувати з якимось степовим етносом, можливо з болгарами-кутригурами (пор.: Артамонов 1970, с. 29—31; Григор'єв 2000, с. 175).

Отже, більшість дослідників схиляється до слов'янської належності волинцевських пам'яток, що визначається характерними рисами матеріальної культури, такими як глиняні печі в житлах (Юренко 1984), ліпна кераміка та кремаційні могильники — всі вони мають аналогії та прототипи в ареалі слов'янських культур. Однак на відміну від інших синхронних слов'янських культур тут спостерігаються відчутні іноетнічні впливи. Зокрема це проявляється в значній кількості салтівських імпортів (Щеглова 1987) та існуванні Битицького городища — форпосту Хозарського каганату. Тобто, визнаючи ці пам'ятки слов'янськими за походженням, не слід відкидати і впливів інших етносів на формування самотутніх рис керамічного комплексу, що й визначив особливості цих пам'яток.

Походження

Розбіжності в поглядах тут стосуються ролі та місця попередніх культур у формуванні волинцевських старожитностей: одні вказують виключно на пеньківську та (чи) колочинську культури, інші вбачають участь у тому процесі прийшлого сахнівського населення.

Першу точку зору репрезентують Д.Т. Березовець, Є.О. Горюнов, С.П. Юренко та О.В. Сухобоков. Зокрема, Д.Т. Березовець указував на наявність у керамічному комплексі поселення Волинцеве посуду колочинського типу (Березовець 1967, с. 169).

Є.О. Горюнов відзначив наявність деяких спільних рис між пам'ятками пізнього етапу пеньківської та волинцевської культури: за характером і топографією поселень, однотипністю жител, схожістю окремих ранніх форм ліпної кераміки волинцевської та пеньківської, а також за наявністю в обох елементів салтівської культури (Горюнов 1981, с. 54, 85—92).

С.П. Юренко вбачала участь у формуванні волинцевської культури населення попередньої доби — колочинської та пеньківської культур (Юренко 1983, с. 17—19). О.В. Сухобоков наголошував, що волинцевський поховальний обряд близький до попереднього пеньківсько-колочинського, а з іншого боку — до наступного роменського (Сухобоков 1992, с. 21). Дослідник вказував на пеньківські та колочинські елементи (не називаючи їх) у волинцевській культурі, що також підтверджують зв'язок між ними (там само, с. 31). Ранніми комплексами С.П. Юренко вважала ті, які нині чітко ототожнюють із сахнівськими. Зо-

крема, М.О. Тихомиров серед матеріалів Княжинського та Лебяжинського могильників виділив поховання з колочинським і сахнівським посудом і вказав на роль пам'яток типу Сахнівка у формуванні волинцевських старожитностей (Тихомиров 1990, с. 145).

Ліпний комплекс пеньківських і колочинських пам'яток О.О. Щеглова вважає прототипом кераміки волинцевської культури (Щеглова 1986; 1987).

Такі дослідники як В.О. Петрашенко, В.В. Седов, О.О. Щеглова, Р.В. Терпиловський, В.В. Приймак вбачають у прийшломому (сахнівському) населенні основу формування волинцевської культури. Зокрема, О.О. Щеглова та В.О. Петрашенко довели близькість керамічних форм типу Сахнівка та волинцевських і ранньороменських (Щеглова 1987а, с. 8—9; Петрашенко 1990). В.О. Петрашенко вбачала безперечну участь носіїв пеньківської культури (на сахнівській стадії) в генезі волинцевської, спираючись на матеріали правобережної частини Середнього Подніпров'я. Дослідниця підкреслювала, що сахнівські та волинцевські старожитності можна розглядати як один культурно-хронологічний тип, не відкидаючи можливості міграції в цей регіон носіїв волинцевської культури (Петрашенко 1990).

З думкою О.О. Щеглової про переселення частини сахнівського населення на Лівобережжя погоджується і Р.В. Терпиловський, що підтверджується матеріалами пам'яток Подесення — Роїще та Олександрівка 1 (Терпиловський 1990; Терпиловський, Щекун 1996, с. 41—42).

В.В. Приймак не відкидає, що у формуванні волинцевської культури брало участь місцеве пеньківське та колочинське, а також прийшлое сахнівське населення (Приймак 1994, с. 10—11; 2001/2002, с. 422). Дослідник вважає, що на Лівобережжя переселилася група сахнівського населення, яка асимілювала місцеві пеньківські та колочинські племена. Самі ж «сахнівці», ймовірно, були вихідцями з Подунав'я. Місцеве населення також могло передати елементи своєї культури в нове явище — волинцевську. Однак не останню роль відіграла салтово-маяцька культура (там само, с. 444—445). В одній з останніх робіт В.В. Приймак для характеристики пам'яток волинцевського типу виділяє в них декілька «фацій», а саме пеньківсько-колочинську, сахнівську та битицьку (салтоїдну) (Приймак 2007, с. 46—52). Відтак, у різних районах поширення волинцевських старожитностей етнічні проце-

си відбувалися по-різному: на периферії — це взаємодія пенківсько-количинської «фації», на Битицькому городищі — сахнівської та салтоїдної. На підставі цього дослідник припускає етногенетичну міксацію слов'янських складових, а стосовно салтоїдної припускає асиміляцію, пов'язану з нечисленністю представників неслов'янського етносу (Приймак 2007, с. 52—53).

В.В. Седов зазначає, що пенківська культура з часом змінилася пам'ятками типу Сахнівка (Седов 1995, с. 81). Для Дніпровського Лівобережжя рубежу VII—VIII ст. є дві культурні групи: лісостепові землі займало населення пенківської культури (сахнівська стадія), а північніші райони — племена количинської. За дослідником, близько рубежу століть розвиток цих культур був перерваний через вторгнення порівняно численного населення з Правобережжя. Міграція останнього також торкнулася і носіїв празької культури на правобережній частині Київського Подніпров'я. Місцеве населення було асимільоване прийшлими племенами та доповнило прибульців своїми культурними елементами. В результаті в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі склалася нова археологічна культура — волинцевська (там само, с. 186). Однак В.В. Седов також припускав, що вона виникла внаслідок міграції носіїв іменьківської культури на Лівобережжя на рубежі VII/VIII ст. (Седов 1994а, с. 315). Але ця точка зору була піддана критиці О.В. Сухобоковим та С.П. Юренко.

Н.М. Кравченко за матеріалами поселення Обухів 2 на підставі групування жителів VI—VII та VIII—IX ст. визначила спадковість між празько-пенківським та волинцевським етапами існування поселення (Кравченко 1988, с. 131—133).

Натомість О.В. Григор'єв указує, що на формування волинцевських старожитностей Лівобережжя місцеві культури попередніх епох суттєво не вплинули, а архаїчні форми ліпної кераміки швидко зникли (Григор'єв 2000, с. 15).

В.В. Єнуков вважає, що у формуванні волинцевської (безперечно слов'янської) культури брали участь носії райковецької культури, які асимілювали розгромлені їх вторгненням племена пенківської та количинської культур. Ця міграція ілюструється такими пам'ятками як количинські могильники Княжий і Лебязе I, де в пізніх похованнях виявлені горщики, що за профілем значно відрізняються від кераміки попередньої доби (Єнуков 2005, с. 46—47). Наступна хвиля переселенців принесла гончарний

посуд з вертикальними вінцями, витоки якого дослідник вбачає в іменьківських старожитностях. Вона потрапила на Дніпровське Лівобережжя через Хозарію, а наявність цієї кераміки вказує на межі території населення, яке сплачувало данину хозарам. Крім того, це підтверджується наявністю юртоподібних жител і салтівських речей. Появу іменьківського населення так далеко від своїх споконвічних місць проживання автор пояснює системою переселень народів, які часто застосовують імперії (там само, с. 48).

У той само час деякі дослідники припускають, що поява волинцевської культури була прямим наслідком повернення савірів (сєверів) у Подніпров'я з Подунав'я в середині VIII ст. (Шевченко 2002, с. 169).

Таким чином, не дивлячись на певні розбіжності у поглядах щодо походження волинцевських пам'яток, в сучасній історіографії переважають погляди, що у формуванні цих старожитностей взяло участь прийшлоє сахнівське населення. Аналіз археологічного матеріалу вказує, що суто пенківський тип ліпної кераміки — біконічний посуд (Приходнюк 1998, с. 33) — не мав подальшого розвитку у волинцевській культурі (Смиленко, Юренко 1990, с. 279—285).

Гончарний посуд

Однією з найбільш дискусійних проблем є походження гончарного посуду волинцевської культури. Тому сприяє невідповідність горщиків волинцевського типу традиційному ліпному посуду слов'янських культур другої половини I тис. Основні напрями дискусії зводилися до з'ясування походження форм, орнаменталізації, технології, етнічної належності гончарів і місця виробництва кераміки.

Волинцевська гончарна кераміка близька за технологічними ознаками до черняхівської. Однак дослідження останніх років показали, що черняхівський посуд пов'язаний виключно з ранніми комплексами пенківської та количинської культур (Терпиловський 1985, с. 95; Приходнюк 1998, с. 35).

Походження гончарного посуду. Погляди дослідників щодо походження посуду можна поділити на такі напрями: салтівське, іменьківське та місцеве. Переважає думка про салтівське походження волинцевського гончарного посуду, вперше висловлена Д.Т. Березовцем і підтримана Є.О. Горюновим, О.В. Сухобоковим і С.П. Юренко.

Д.Т. Березовець вважав, що гончарна кераміка з високими вертикальними вінцями не-

місцевого виробництва. На епонімному поселенні вона становила лише 5,0 % (Березовець 1965). Натомість С.О. Плетньова вважала, що посуд волинцевського типу виник під впливом салтівського гончарного ремесла, що простежується за технологією виготовлення кераміки (Плетнева 1962, с. 91, 93). На думку Є.О. Горюнова, гончарна кераміка — єдине, що поєднує волинцевські старожитності з алано-болгарським світом (Горюнов 1975, с. 8).

На те звертав увагу і О.В. Сухобоков, який вважав, що гончарна кераміка пов'язана з аланськими старожитностями, і вона може вказувати на їхню роль у формуванні волинцевської культури (Сухобоков 1992, с. 35). Дослідник зазначив, що ні технологічно, ні за формами такий посуд не має ліпних прототипів у слов'янському середовищі (Сухобоков 1999, с. 25). С.П. Юренко вважає, що гончарний посуд волинцевської культури виник під впливом салтівської, хоча інші елементи побуту вказують на слов'янську її належність (Юренко 1982, с. 108—109).

Іменьківське походження волинцевського посуду обстоювали В.В. Седов (Седов 1994, с. 53; 1995, с. 193) і О.О. Щеглова (Щеглова 1987а, с. 10). Їх підтримав В.В. Єнуков, хоча вважає, що кераміку виробляли на Битицькому городищі, про що свідчить факт зменшення її кількості з віддаленням від городища (Єнуков 2005, с. 48).

Останнім часом висловлена точка зору, що в салтівській культурі були групи населення з Поволжя та Південного Уралу (Михеев 1985, с. 156—157; Баранов 1990, с. 142—143). Це, на думку В.В. Приймака, може підтвердити наявність прототипів гончарним виробам волинцевської культури в Поволжі (Приймак 2001/2002, с. 443). Він також додає, що прототипом міг бути кушнаренківський або новинківський керамічний комплекс (Приймак 2007, с. 48). Крім того, в Поволжі простежується багатовікова традиція виробництва ліпної та гончарної кераміки з високими вертикальними вінцями (Хлебникова 1981; 1984, с. 34, 67, 108, 166, 179).

Слов'янське походження волинцевського гончарного посуду не виключає В.В. Майко. Зокрема, прототипи прямих вінець дослідник вбачає у певних типах празької кераміки, в так зв. «закритих» формах. Еволюція, на думку дослідника, йшла в напрямі збільшення прямих вінець і, вірогідно, крутизни плічок, що сприяло появі конусоподібних форм, хоча вчений не виключає і інших прототипів прямих вінець (Майко 1994, с. 141).

М.І. Артамонов, згідно зі своєю концепцією слов'янського етногенезу, і форми, і техноло-

гію, і орнаmentaцію виробів волинцевського гончарства вважав безпосередньою спадщиною пастирсько-пеньківської культури, яку він пов'язував зі світом кочовиків (Артамонов 1990, с. 277, 280).

Як бачимо, в розв'язанні проблеми походження гончарного посуду волинцевського типу дослідники не звертали уваги на наявність у комплексах Пастирського городища гончарного посуду з лискованим і врізним орнаментом. У той же час простежується певна подібність за формами та орнаmentaцією між пастирською та волинцевською гончарною керамікою, на що звертав увагу Д.Т. Березовець (Березовець 1965, с. 49). Поясненням цього може бути факт перебування слов'янського племені сіверів у Подунав'ї (Седов 1995, рис. 49). Можливо, витоки волинцевської гончарної кераміки слід шукати саме в провінційно-візантійському гончарстві.

Проблема центрів виробництва посуду. Є кілька точок зору щодо центрів виробництва посуду. Головна проблема полягає в тому, що слідів виробництва гончарного посуду не зафіксовано. Лише на чотирьох поселеннях виявлені скупчення глини, яку могли використовувати для виготовлення посуду.

Переважає більшість дослідників вважала таким осередком Битицьке городище. Зокрема, Д.Т. Березовець висловлювався на користь того, що горщики волинцевського типу виготовляли салтівські майстри Битиці для верхівки слов'янського суспільства (Березовець 1965, с. 57). Тож припинення побутування кераміки волинцевського типу дослідник пов'язав із занепадом городища.

О.О. Щеглова вважає, що виробничі центри розміщувалися у верхів'ях Псла, поблизу Битицького городища (Щеглова 1986, с. 22; 1991, с. 47), а, враховуючи значний відсоток гончарної кераміки на Битиці, вважає її виробами саме місцевих майстрів (Щеглова 1987а, с. 10). Дослідники Битицького городища дійшли висновку, що серед його жителів були ковалі та гончарі (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 104), але слідів виробництва кераміки на городищі не зафіксовано. Тож висловлено припущення, що майстерні мали розміщуватися на його околицях, у верхів'ях Псла (Обломский 2005, с. 13).

О.В. Сухобоков висловлювався на користь виникнення гончарної традиції волинцевської культури завдяки діяльності гончарів на Битиці (Сухобоков, Юренко 1990, с. 92). Його підтримують В.В. Приймак і Л.І. Белінська (Приймак, Белінская 1989). Аналогічної точки зору

дотримувалися О.В. Григор'єв та В.О. Петрашенко (Григор'єв 1988, с. 68; Петрашенко 1989, с. 43).

Але частина дослідників припускає, що виробництво могло зосереджуватися на волинцевських поселеннях. С.О. Плетньова вважала, що волинцевське гончарне виробництво було налагоджене на слов'янських поселеннях, звідки посуд потрапляв до «салтівців» (Плетнева 1962, с. 91, 93).

С.П. Юренко зазначає, що виробництво гончарної кераміки відбувалося на таких поселеннях як Волинцеве, Сосниця, Опішня, де зафіксовані запаси глини, а гончарство волинцевської культури відповідало смакам і традиціям місцевих гончарів. Споживачами гончарної продукції могли бути різні етнічні групи, що населяли Дніпровське Лівобережжя у той період (Юренко 1982, с. 145—146). В.О. Петрашенко теж вважала, що волинцевський гончарний посуд виготовляли на кожному поселенні (Петрашенко 1992, с. 60).

Н.М. Кравченко згадує про групу жител з господарськими будівлями в центрі поселення Обухів 2, пов'язаних з гончарним виробництвом (Кравченко 1988, с. 133). Однак точніших відомостей щодо цього немає.

Етнічна належність гончарів. Стосовно цього погляди вчених розділилися на два: алано-болгарську та слов'янську.

С.О. Плетньова припускала, що майстри, які виготовляли волинцевську гончарну кераміку, могли бути вихідцями з салтівського середовища (Плетнева 1962, с. 91, 93). Інші дослідники вважають гончарів вихідцями з алано-сарматського чи алано-болгарського середовища (Горюнов 1975, с. 3, 9; Седов 1982, с. 137—138; Щеглова 1991, с. 47; Петрашенко 1992, с. 38—39). На думку В.О. Петрашенко, пастирсько-волинцевський посуд виготовляли, імітуючи традиції слов'янського гончарства та для його потреб (Петрашенко 1992, с. 38).

Іншу точку зору щодо належності гончарів обстоював, зокрема, П.М. Третьяков, який вважав виробниками специфічних горщиків волинцевського типу вихідців зі слов'янського середовища, які виготовляли посуд на тери-

торії салтівської культури (Третьяков 1982, с. 133).

Отже, у вивченні гончарного посуду волинцевського типу прослідковується тенденція до розгляду його окремо від типово слов'янського та гончарних осередків попереднього часу (Пастирське городище та балка Канцерка), а погляди вчених відзначаються розмаїттям.

Як бачимо, волинцевські старожитності були предметом вивчення цілої плеяди археологів-славістів, котрі сформуливали основні погляди на них.

Думки дослідників стосовно хронології неоднозначні: одні датують їх серединою/другою половиною VII — другою половиною VIII ст., інші — VIII—IX ст. Відповідно до сучасних уявлень, більшість дослідників схиляється до датування їх VIII — початком IX ст., хоча не виключаються розбіжності в хронології, спричинені регіональною специфікою пам'яток.

Стосовно етнічної належності, то слов'янське походження волинцевських старожитностей сумнівів не викликає, однак наголошується на значних іноетнічних впливах, котрі й визначили специфічні риси цих пам'яток.

Більш різноманітними є погляди дослідників на питання генези волинцевських пам'яток. Їх витоки пов'язують з проникненням груп населення з територій на захід від Дніпра. Водночас лишається не до кінця з'ясованим місце в цьому процесі слов'янських племен Лівобережжя Дніпра.

Дискусійним лишається питання походження гончарного посуду, поява якого пов'язується з салтівською, іменківською або ж місцевою слов'янською традицією. Проблемним є й питання щодо центрів виготовлення цього посуду, що ускладнюється відсутністю слідів його виробництва.

Таким чином, не дивлячись на значні успіхи у вивченні слов'янських ранньосередньовічних культур, місце та роль волинцевських старожитностей в історії східного слов'янства остаточно не з'ясовані. Цьому не сприяє і рівень введення до наукового обігу матеріалів з еталонних пам'яток, повна публікація яких, звісно, допомогала б вирішенню певних спірних питань.

Артамонов М.И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады Географического общества СССР. — 1970. — 15. — С. 3—37.

Артамонов М.И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 271—290.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтовско-маяцкая культура). — К., 1990.

Березовец Д.Т. Археологические памятники летописных северян // КСИА. — 1953. — 2. — С. 25—26.

- Березовец Д.Т. О датировке черняховской культуры // СА. — 1963. — № 3. — С. 97—111.
- Березовец Д.Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — 19. — С. 47—67.
- Березовец Д.Т. Новые раскопки в с. Волинцево // АИУ 1965—1966. — 1967. — 1. — С. 167—169.
- Березовец Д.Т. Сіверяни (перед утворенням Київської держави). Рукопис дис. ... канд. істор. наук. — К., 1969.
- Беспальчев В.Ф. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губернии // Тр. 14 АС. — 1911. — С. 214—215.
- Брайчевський М.Ю. Походження Русі. — К., 1968.
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Хронология начальных фаз памятников волынцевского круга // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 133—136 — (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — 3).
- Горюнов Е.А. О памятниках волынцевского типа // КСИА. — 1975. — 14. — С. 4—10.
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Ленинград, 1981.
- Григорьев А.В. О роменской культуре в Среднем Подесенье // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 65—74.
- Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000 (Тр. ТАЭ. — 2.).
- Григорьев А.В. О финальном этапе волынцевских древностей // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 23—25.
- Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005.
- Комар А.В., Стрельник М.А. «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фото-виж // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 143—164.
- Кравченко Н.М. Исследования славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Кравченко Н.М. К изучению восточнославянской общины (по материалам археологических исследований в Среднем Поднепровье) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 126—134.
- Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989. — С. 98—114.
- Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Ленинград, 1974. — С. 136—152.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — М., 1958 (МИА. — 74).
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1959. — XXIX/XXX. — С. 58—83.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961 (МИА. — 104).
- Ляпушкин И.И. Славянские памятники Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — М., 1968 (МИА. — 152).
- Майко В.В. Про технології гончарних горщиків волинцевського типу // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 134—145.
- Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. — 1907. — 22. — С. 38—90.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Обломский А.М. Гончарные центры на территории Восточноевропейской лесостепи в V—VIII вв. н. э. // Днепр-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 13—19.
- Персов Н.Е. Относительная хронология жилищ городища Новотроицкого // Вестник МГУ. Серия 8. История. — 1991. — 4. — С. 77—86.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережжі Подніпров'я (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—43.
- Петрашенко В.А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. Мат-лы истор.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — К., 1990. — С. 47—50.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992.
- Плетнева С.А. О связях алаано-болгарских племен Подонья со славянами // СА. — 1962. — № 1. — С. 83—94.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — початку XI ст. — Суми, 1994.
- Приймак В.В. Некоторые дискуссионные вопросы изучения волынцевских памятников междуречья Средней Десны и Средней Ворсклы // Stratum plus. — 2001/2002. — № 5. — С. 438—447.
- Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. — Полтава, 2007.
- Приймак В.В., Белинская Л.И. Охранные раскопки археологических памятников конца I — начала II тысячелетия на Сумщине // ОИПАП: Второй областной научно-практический семинар. — Полтава, 1989. — С. 64—66.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.

- Седов В.В. Очерки по археологии славян. — М., 1994.
- Седов В.В. Славяне в древности. — М., 1994а.
- Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995.
- Смиленко А.Т., Юренко С.П. Керамика // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 279—290.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Украинское Днепровское Левобережье в VII—XIII вв. // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 2. — С. 307—313.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992.
- Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 1. — С. 85—93.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 124—142.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Керамический комплекс Опошнянского городища (вторая половина VIII в. н. э.) // АИП. — Полтава, 1990. — С. 87—95.
- Терпиловский Р.В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 93—98.
- Терпиловский Р.В. Поселение I тысячелетия н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 45—74.
- Терпиловський Р.В., Шекун А.В. Олександрівка 1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці, 1996.
- Тихомиров Н.А. Княжинский и Лебяжинский могильники // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 134—161.
- Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. — М., 1982.
- Хлебникова Т.А. Керамика болгар Поволжья VIII — начала X вв. (этнокультурные группы и их истоки) // Плиска-Преслава, 1981. — Т. 2. — С. 146—159.
- Хлебникова Т.А. Керамика памятников Волжской Болгарии. К вопросу об этнокультурном составе населения. — М., 1984.
- Шевченко Ю.Ю. В зоне славянского этногенеза: Палеодемоэкология Низовий Десны в I тысячелетии нашей эры. — СПб., 2002.
- Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волинцевского типа // КСИА. — 1986. — 187. — С. 15—23.
- Щеглова О.А. Волинцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — 190. — С. 43—48.
- Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Ленинград, 1987а.
- Щеглова О.А. Салтовские вещи на памятниках волинцевского типа // Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987б. — С. 77—85.
- Щеглова О.А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв.: причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. — СПб., 1991. — С. 42—50.
- Щеглова О.А. Термин «памятники волинцевского типа» // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 130—131. (Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — 3).
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (Волинцевская культура). Рукопись дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1982.
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (Волинцевская культура). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1983.
- Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — 45. — С. 34—46.
- Юренко С.П. Волинцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 116—125.
- Юренко С.П. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура) // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 244—251.

Надійшла 12.01.2012

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ВОЛЫНЦЕВСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ

Волынцевские древности в разное время были предметом изучения целой плеяды археологов (Д.Т. Березовец, И.И. Ляпушкин, С.П. Юренко, О.В. Сухобоков, Е.А. Горюнов, А.В. Григорьев, О.А. Щеглова, Н.М. Кравченко, В.А. Петрашенко, В.В. Приймак и др.), которыми и сформулированы основные взгляды на эти памятники. В историографии нашли отражение вопросы, касающиеся хронологии, возникновения, этнического состава волынцевских древностей, а также происхождения гончарной посуды.

Хронология древностей стала своего рода «камнем преткновения». Взгляды исследователей относительно этого разделились: одни датируют их серединой/второй половиной VII — второй половиной VIII вв., другие — VIII—IX вв. Соответственно современным представлениям, большинство исследователей склонны датировать их VIII — началом IX вв., не исключая существования хронологических разногласий, связанных с региональной спецификой этих древностей.

Относительно этнической принадлежности фактически все исследователи считают волынцевскую культуру славянской, но со значительными иноэтническими влияниями, которые и определили специфические черты ее памятников. Таковые прослеживаются в материалах Битицкого городища, в котором ряд исследователей видит форпост Хазарского каганата, а также в значительном распространении салтовских импортов.

Более разнообразными являются взгляды исследователей на вопрос о происхождении волынцевских древностей. На сегодня его связывают с проникновением групп населения с территории на запад от Днепра. В то же время остается не совсем ясной роль в этом процессе местных славянских племен Левобережья Днепра.

Дискуссионным остается и вопрос о происхождении гончарной посуды и центрах ее производства. Появление этой керамики связывается с салтовской, именьковской или же местной славянской традициями. Ситуация с определением центров изготовления еще более сложная из-за отсутствия следов гончарного производства.

Не смотря на значительные успехи в исследовании раннесредневековых славянских культур, место и роль волынцевских древностей в истории восточного славянства остаются не до конца выясненными. Решению этих проблем мешает, в частности, слабое введение в научный оборот материалов эталонных памятников, как Волынцевское поселение и могильник, Битицкое городище. Возможно, ряд противоречий во взглядах поможет устранить полная публикация материалов этих памятников.

Ya.V. Volodarets-Urbanovich, Yu.O. Puholovok.

TO THE HISTORY OF STUDY OF VOLYNTSEVE ANTIQUITIES

Volyntseve antiquities in various periods were the subject for study of a group of outstanding archaeologists (D.T. Berezovets, I.I. Liapushkin, S.P. Yurenko, O.V. Sukhobokov, Ye.A. Goriunov, A.V. Grigoriev, O.A. Shcheglova, N.M. Kravchenko, V.O. Petrashenko, V.V. Pryimak, and others) who formed the main views on these monuments. Issues related to the chronology, rise, and ethnic structure of Volyntseve antiquities, as well as to the origin of the wheel-made pottery have been reflected in the historiography.

Chronology of the antiquities became a kind of the crunch. The researchers' views divided into two main groups. The first ones dated the monuments by the period from the middle/second half of the 7th c. to the second half of the 8th c. The other dated them by the 8th and the 9th c. According to the contemporary conceptions, the majority of scholars are disposed to date them by the 8th c. and the beginning of the 9th c. not excluding the chronological discrepancies related with the regional peculiarities of these antiquities.

Concerning the ethnic attribution, actually all the researchers regard it as Slavonic, though with significant influences of other ethnic groups which determined specific features of these monuments. Such are traced in the materials of Bytytsya hill-fort, which is viewed by some scholars as an outpost of Khazar Kaghannate, as well as in significant spread of Saltivska culture imports.

More diverse are the researchers' views on the issue of Volyntseve antiquities origin. Today, it is being linked with penetration of population groups from the territory to the west from the Dnipro River. At the same time, the role of the local Slavonic tribes of the left bank of the Dnipro River is not quite clear in this process.

Also, the issue of then origin of wheel-made pottery and its production centres remains disputable. Rise of this ceramics is related to Saltivska culture, Imenkivska culture, or local Slavonic tradition. Situation with the determination of production centres is more complicated due to the lack of traces of pottery making.

Despite the significant success in the research of the Early Mediaeval Slavonic cultures, the place and the role of Volyntseve antiquities in the history of Eastern Slavonic world remains not finally ascertained. The fact that materials from sample sites, such as Volyntseve settlement and burial ground, and Bytytsya hill-fort are hardly presented to the scientific circulation does not contribute to resolution of these problems. Perhaps, a full publication of materials from these sites can resolve a series of contradictions in conceptions.

В.В. Кропотов
Фибулы сарматской эпохи.

К.: АДЕФ-Украина, 2010. — 384 с., 105 илл.

Від часів становлення археології як науки й донині фібули є одним із тих комплексів речей, що відіграють важливу роль у вирішенні проблем культурних і хронологічних відмінностей між спільнотами від доби пізньої бронзи до раннього середньовіччя. Як складова одягу ці металеві застібки відображають особливості етнічного вбрання, зовнішні зв'язки, рівень технології та матеріального забезпечення певного суспільства тощо. Автор рецензованої монографії поставив перед собою складну мету — систематизувати й проаналізувати весь масив фібул II ст. до н. е. — III ст. н. е. півдня Східної Європи, тобто сарматської доби. Цьому задуму були підпорядковані конкретні завдання: створення повного каталогу знахідок; типологічний аналіз фібул і побудова загальної класифікаційної схеми; визначення території поширення певних типів; хронологія та періодизація окремих форм; визначення можливих центрів виробництва та ринків збуту фібул. На нашу думку, автор блискуче впорався з цими завданнями.

Перші два розділи книжки — вступні до основної теми. Знайомлячи читача з історією вивчення фібул півдня Східної Європи (розділ 1), В.В. Кропотов дав критичну оцінку практично всім присвяченим цій темі роботам і особливо відзначив фундаментальну працю А.К. Амброза (Амброз 1966). Водночас він зауважив, що нині деякі положення цього авторитетного вченого, особливо щодо датування фібул, серйозно застаріли. Значний масив нових знахідок, зокрема з добре документованих комплексів, дозволяє їх переглянути.

У другому розділі монографії розглянута роль фібули в різних типах одягу, їх конструкція та технологія виготовлення. У підсумку автор навів цікаве спостереження щодо відмінностей у застосуванні фібул в різних районах

Європи. На заході фібула слугувала переважно для закріплення на плечах одягу у вигляді накидки-плаща чи жіночого хітона, а на півдні Східної Європи нею здебільшого скріплювали на грудях розпашний одяг на зразок куртки або каптана. Західні типи одягу та відповідних фібул масово поширилися тут тільки від середини III ст. н. е. внаслідок вторгнення готів.

Основний обсяг книжки становить третій розділ «Класифікація та хронологія фібул сарматської доби». На початку автор виклав принципи своєї класифікації фібул, у якій він об'єднав базові засади класичних типологій О. Альмгрена (Almgren 1923) та А.К. Амброза (Амброз 1966). Фібульний масив автор поділив на групи, серії та варіанти, де група відображає сукупність виробів, що характеризуються спільними зовнішніми ознаками, серія — детальніший поділ їх за індивідуальними особливостями, що підтверджується територіальним розподілом, а варіант — незначну кількість фібул, що побутували протягом одного хронологічного періоду. Загалом виділено 17 груп, до яких увійшли і місцеві, і довізні вироби. Послідовний опис груп і дрібніших одиниць (серія, варіант) супроводжується історією їх вивчення, датуванням їх різними дослідниками з авторськими критичними коментарями. Перелік конструктивних особливостей фібул підкріплений таблицями рисунків, розміщеними на цих само сторінках (а не в кінці книжки), що суттєво спрощує сприйняття матеріалу. Кожна типологічна одиниця має вичерпний реєстр знахідок з описом археологічних комплексів, а численні карти ілюструють територіальне поширення таких знахідок і кількісне їх представництво в кожному пункті від Дунаю до Кавказу та Приуралля.

Завершується цей розділ невеликим, але важливим підрозділом, присвяченим періодизації фібул сарматської доби. Спостереження за поєднанням типів застібок у різночасових

закритих комплексах уможливило розчленувати фібули на шість хронологічних груп. Цей поділ відображений у великій графічній таблиці (рис. 98), де наочно показані морфологічна еволюція, тривалість побутування кожної типологічної групи та співіснування окремих груп у межах певного часу.

В останньому, четвертому, розділі В.В. Кропотов виклав свої спостереження щодо виробництва та розповсюдження фібул на півдні Східної Європи в сарматську добу. За браком археологічних залишків ремісничої діяльності (майстерні, заготовки, браковані екземпляри) автор успішно намітив центри виробництва фібул, скориставшись методом картографування. Навіть загальний аналіз розповсюдження цих виробів виявляє декілька районів найбільшої їх концентрації. За доби розквіту ранньосарматської культури та на наступному етапі — це пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму, в середньо- та пізньосарматський час — Передгірський Крим, Боспор і нижньодонські городища. Чіткіше окреслені територіальні межі кожної окремої серії та групи застібок. Це дозволило автору дійти до деяких важливих історичних висновків. Зокрема, В.В. Кропотов доводить, що в другій половині II—I ст. до н. е. виробництво фібул на півдні зародилося в місцевому варварському середовищі, а не в боспорських ремісничих центрах, як це вважалося досі. Саме місцеві варвари, а не прибулі кельти, привнесли його до античних міст Північного Причорномор'я. Поширення окремих типів фібул вже від цього часу співпадає з ареалами пам'яток певних етнокультурних масивів: сіраків Прикубання, північнокавказьких горців, пізніх скіфів Нижнього Дніпра та Криму. Сармати до першої половини I ст. н. е. користувалися переважно пізньоскіфськими виробами, а пізніше — продукцією городищ Нижнього Дону. Значна кількість шарнірних фібул потрапляла до Північного Причорномор'я із західноримських провінцій через міста Боспору під час піку надходження імпорту у другій половині I — на початку II ст. н. е., а також пізніше. Натомість фібули нижньодунайського виробництва, навіть після римської окупації Дакії в 106 р., мали незначне поширення та в основному в західній частині регіону.

У заключній частині стисло викладені основні результати роботи. Наприкінці книжки вміщено необхідний для подібного видання географічний покажчик пунктів, матеріали з яких задіяні в роботі, та карта до нього. Мусимо відзначити, що деяка незручність в користуванні покажчиком пов'язана з тим, що пункти подані в алфавітному порядку лише за сучасними географічними назвами, приміром, «Хмельницькое, с. (Чернореченский могильник)». Але фахівці здебільшого знають цю відому пам'ятку за назвою могильника, а не села. В такому разі в покажчику слід було б дати й дублюючі позиції — приміром, «Чернореченский могильник, см. Хмельницькое».

Маю незначні зауваження й до тексту. Одне з них стосується термінології. До групи воїнських фібул, для яких вирішальною ознакою є суцільний приймач, автор наводить паралельну назву «Armbrustfibeln» (с. 59). У вітчизняній літературі це німецьке слово перекладається як «арбалетні фібули» та застосовується до застібок з певною формою пружини, а саме пружини з нижньою тягивою (Амброз 1966, с. 10), тобто ця назва не стосується конструкції приймача. Як майже в кожному великому виданні, в книжці зрідка трапляються описки (на дві з них мені вказав сам автор, аби таким чином виправити їх): на с. 72 під посиланням на рис. 22 насправді мався на увазі рис. 31; на с. 211 верхній рядок підпису до рис. 61 слід читати «Фібулы с кнопкой на конце приемника варианта 2»; на с. 295 в кінці підрозділу «16. Группа 15» йдеться про «вторую половину I — первую половину III в. н. э.», а не до нашої ери.

Але ці зауваження, як і прикрі описки, жодною мірою не впливають на загальну оцінку роботи. В монографії В.В. Кропотова подана вичерпна картина розвитку фібул сарматської доби півдня Східної Європи. Ця праця не тільки суттєво доповнює наші знання з археології та історії цього регіону, а й надає цінну джерельну базу для дослідників сусідніх синхронних культур, де трапляються знахідки тих само або близьких типів фібул (зарубинецька, постзарубинецька, черняхівська та інші культури). Цей твір, безперечно, стане настольною книгою для багатьох археологів і музейних працівників, буде сприяти подальшому розв'язанню проблем вітчизняної та європейської історії.

Б.В. МАГОМЕДОВ

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1-30).

Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen. — Leipzig, 1923 (Mannus Bibliothek. — Bd. 32).

К.И. Ташбаева

Культура ранніх кочевників Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)

Бишкек: Илим, 2011. — 271 с.

Однією з найактуальніших проблем археології раннього залізного віку було й лишається походження скіфської культури. Гіпотеза О.І. Тереножкіна про походження скіфів «з глибин Азії» стала основою української школи скіфознавства на чолі з її корифеями — О.І. Тереножкіним і В.А. Іллінською. Олексій Іванович, як ніхто, мав право говорити про «глибини Азії», оскільки значний пласт його археологічних відкриттів безпосередньо пов'язаний саме з Центральною Азією, де він провів майже з десятирок польових сезонів.

Для киргизьких археологів особливе значення мають розвідки О.І. Тереножкіна в долині р. Чу та дослідження культури пізньої бронзи — раннього залізного віку. Як виявилось, вони й нині для цього регіону актуальні. Тож хочеться привернути увагу українських археологів, у першу чергу скіфознавців, до монографії сучасного дослідника культури ранніх кочовиків, учасника, а потім керівника складних і небезпечних гірських експедицій доктора історичних наук, координатора багатьох міжнародних проектів з вивчення давніх культур професора Кадіче Іскандерівни Ташбаєвої «Культура ранніх кочевників Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)». Результати досліджень, викладені в цій унікальній монографії, заповнюють лакуну в наших уявленнях про особливості культури праскіфів «з глибин Азії» та їх появи у Північному Причорномор'ї на початку періоду скіфської архаїки. Це велика наукова праця, в якій викладені матеріали важливих польових досліджень, систематизовані й узагальнені їх результати.

Структура роботи продиктована основною метою дослідження — введення до наукового обігу, систематизація та аналіз значного археологічного матеріалу, його інтерпретація та оцінка.

У Вступі автор окреслює територію, що вивчається, та визначає пріоритети в дослідженні археологічних пам'яток.

Основним розділом передуює Глава 1, де подано вичерпну характеристику майже всіх ро-

біт, присвячених раннім кочовикам. Зaslугою автора є увага до праць, що з'явилися у XIX — на початку XX ст., що робить цю главу одним з найповніших історіографічних оглядів з археології ранніх кочовиків. Особливе місце відведено польовим дослідженням, починаючи від робіт М.В. Воеводського та М.П. Грязнова у 1928—1929 рр. у північній частині Киргизстану. Українському читачеві особливо цікаво буде дізнатися про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення археології ранніх кочовиків. Саме 1929 р., з розвідок у Чуйській долині, почалася його археологічна діяльність. Цілеспрямоване дослідження курганів цього регіону, як справедливо відзначає К.І. Ташбаєва, дало уявлення «про усуньські пам'ятки і це вплинуло на всю подальшу історію вивчення пам'яток ранніх кочовиків Центральної Азії» (с. 18).

З відокремлення сакської культури від усуньської, здійсненого О.Н. Бернштамом після трирічних робіт у Північному Киргизстані (1938—1940 рр.), розпочинається історія вивчення цієї загадкової культури, носії якої відомі за свідченнями писемних джерел. Пізніше він же дослідив пам'ятки цієї культури у високогірних районах — на Східному Памірі та Тянь-Шані, а потім розробив класифікацію та хронологію пам'яток ранніх кочовиків Семиріччя й Тянь-Шаню та виокремив основні періоди розвитку культур зазначеного регіону: лакський (ранній VI—V ст. до н. е. та пізніше V—III ст. до н. е.) та усуньський (Бернштам 1949)¹. Разом з періодизацією археологічних культур осілих племен, розробленою О.І. Тереножкіним за матеріалами Согда і Чача (Тереножкин 1941), ця хронологічна система стала основою загальної періодизації культур Центральної Азії раннього залізного віку. О.Н. Бернштам переконливо пов'язав пам'ятки північно-східної частини Центральної Азії із саками — хаумаварга перських написів. К.І. Ташбаєва підкреслює, що О.Н. Бернштам «заклав основи для інтерпретації пам'яток Центральної Азії та Казахстану» (с. 23).

¹ Вказані тут посилання можна знайти в рецензованій праці.

Дослідники, що працювали в регіоні до Великої Вітчизняної війни, заклали базу для бурхливого розвитку археології кочовиків Паміру й Тянь-Шаню у повоєнний період. Роботи Південно-Туркменської експедиції під керівництвом М.Є. Массона стали каталізатором розквіту археології в Центральній Азії. Ціла плеяда археологів — Ю.О. Задніпровський, Б.А. Литвинський, К.А. Акішев, К.І. Антіпіна — присвятили своє життя вивченню культур ранніх кочовиків і осілих народів Центральної Азії. Останні роки минулого століття відзначені роботами киргизьких археологів: А.К. Атабекова в Чуйській долині, І.К. Кожомберієва в долині Кетмень-Тюбе, В.І. Плоских і В.П. Мокриніна в Ісик-Кульській котловині, К. Табалдієва у Внутрішньому Тянь-Шані.

Значний внесок у дослідження пам'яток ранніх кочовиків зробила й автор рецензованої монографії: здійснювала археологічні дослідження у важкодоступних районах Внутрішнього Тянь-Шаню (с. 27), у могильнику Кедей нею вперше виявлені поховання в дерев'яних зрубках, дуже цікаві для дослідників ранньоскіфських культур Північного Причорномор'я.

Відкриття в Приараллі могильників Тагискен (роботи О.А. Вишневої та М.А. Ігіної) дали матеріали для вивчення найранішого етапу сакської культури, безпосередньо пов'язаного з добою пізньої бронзи.

Особливе значення для вивчення культур ранніх кочовиків мало порівняння А.М. Мандельштамом культур Семиріччя та Тянь-Шаню лакського та усуньського періодів з пам'ятками «скіфського» періоду в Туві. Подальші розкопки М.П. Грязнова кургану Аржан у Туві відкрили, на думку К.І. Ташбаєвої, *«можливість виокремити ранній етап складання культур скіфського типу в Південному Сибіру, Алтаї, Казахстані та інших районах»* (с. 31).

Підсумовуючи матеріали першої глави, автор слушно зауважує, що роботи попередників склали вагомий підґрунтя для сучасних досліджень, а отримані в ході розкопок матеріали потребують узагальнення. Одним з найважливіших моментів у осмисленні цих матеріалів є *«класифікація власне центральноазійських поховань та інвентарю»* (с. 29) і саме цьому присвячені наступні три глави монографії.

У демонстрації різноманітного та водночас численного матеріалу К.І. Ташбаєва дотримується територіально-хронологічного принципу. Проаналізовані матеріали з поховальних комплексів, а в параграфах подано типологію та класифікацію складових матеріальної культури:

поховальні споруди, обряд, кераміка, зброя, прикраси, деталі одягу, туалету, кінське спорядження та вироби у звіриному стилі. Кожна з глав має підсумковий параграф, в якому розглядаються питання датування пам'ятки.

Аналізуючи матеріальну культуру, автор наводить значну кількість аналогій, демонструє глибоке знання археологічних матеріалів і велику ерудицію. Характеристика зброї та кінського спорядження з курганів долини Кетмень-Тюбе (глава 2: матеріали з 15 могильників, що складаються майже з 800 курганів, з яких досліджено 382) зроблена на високому професійному рівні зі знанням не тільки археологічного, але й етнографічного матеріалу. Класифікація мечів і кінджалів з широкими аналогіями корелюється з даними про зброю передскіфського періоду Північного Причорномор'я, Північного Кавказу і Південного Сибіру. Певні аналогії в причорноморських старожитностях мають кевці, вістря до стріл і кінське спорядження. А от предмети, виготовлені у звіриному стилі, більше нагадують подібні знахідки з поховань Мінусинської улоговини.

Матеріальна культура Внутрішнього Тянь-Шаню (глава 3), представлена комплексами з 29 курганных могильників, у яких досліджено 144 кургани, не така різноманітна. Для пам'яток цього регіону характерна подібність кінського спорядження та зброї до знахідок з курганів культур скіфо-сибірського кола. А от керамічний комплекс абсолютно оригінальний — круглодонний посуд, використання мішечків для його формування. Такий посуд має аналогії у матеріалах осілих культур Центральної Азії (с. 118—120).

Археологічні комплекси ранніх кочовиків Алаю (56 курганных груп, у яких зафіксовано 1700 курганів, з яких досліджено 353) представлені у главі 4. Вона побудована так, як і попередні. Зрозуміла й виправдана класифікація та типологія поховальних пам'яток і предметів матеріальної культури супроводжується кількісними оцінками, представленими у вигляді таблиць. Підрозділ, присвячений ліпній і станковій кераміці, містить важливі відомості про технологію виготовлення посуду. Сумлінно вивчені інші категорії речей — зброя, прикраси, предмети туалету і побутові речі. Глава закінчується аргументованими датами, які виводяться на основі аналізу нечисленного, але яскравого матеріалу.

Проблемі хронології та виділення локальних варіантів культури ранніх кочовиків Тянь-

Шаню та Алаю присвячено заключну главу 5. Основна частина датуючого матеріалу належить до VI—III ст. до н. е. Особливе значення тут має колекція бронзових і залізних кинджалів і вістрів до стріл, яка дає уявлення про еволюцію зброї ранніх кочовиків, користування якою зробили успішним просування ранніх кочовиків Великим поясом євразійських степів (с. 138).

У вирішенні питання взаємостосунків «кочовики—осіле населення» велике значення мають спостереження автора щодо посуду: 17 % станкової кераміки кочовиків Кетмень-Тюбе становить посуд ферганського та ейлатано-актамського походження. Тобто, ця кераміка з'явилась у кочовиків внаслідок економічних зв'язків з осілим населенням. У той же час значну групу становить посуд з високим горлом-розтрубом, що має аналогії в кераміці Гірського Алтаю й Туви.

Автор підкреслює одноманітність поховального обряду в регіоні та подібність антропологічних характеристик похованих у курганах Кетмень-Тюбе та висловлює припущення про належність цих пам'яток сакам (с. 139). Вона не погоджується з трактовкою таких пам'яток як Джаниш-Булак і Теке-Таш, що не мають знахідок «скіфської тріади», як усуньських, пояснюючи це явище відмінностями в майновому та соціальному стані похованих.

На основі аналізу кераміки та антропологічних досліджень автор пов'язує пам'ятки Тянь-Шаню з культурами Кетмень-Тюбе й Алаю. Різні риси поховального обряду в межах одного могильника, що часто трапляються в курганах старожитностей Тянь-Шаню, дослідниця пояснює тим, що цей регіон завжди відігравав роль спільного пасовища для племен сусідніх територій. Порівняльний аналіз трьох груп археологічних пам'яток кочовиків раннього залізного віку дозволив К.І. Ташбаєвій зробити переконливий висновок про те, що основою господарства населення Кетмень-Тюбе було поєднання скотарства та хліборобства, що пояснюється природно-кліматичними умовами району. Населення Тянь-Шаню та Алаю, навпаки, було суто скотарським, що було єдиною можливістю у суворих кліматичних умовах за наявності альпійських лук у високогір'ї. Етнічна подібність населення зазначених регіонів

сприяла їх збалансованому економічному розвитку.

Таким чином, вивчення значного за обсягом і різноманітного археологічного матеріалу та зіставлення його з даними по культурі ранніх кочовиків інших територій дозволило виокремити низку сталих ознак, які характеризують сакський археологічний комплекс. Про його виділення К.І. Ташбаєва писала ще в 80-х рр., нині він переконливо обґрунтований. Автору вдалося виділити три локальні варіанти сакської культури: тяньшанський, алайський і кетмень-тюбинський. К.І. Ташбаєва доводить, що вони розвивались у певній еколого-економічній єдності: кетмень-тюбинський локальний варіант полишили скотарсько-землеробські племена, алайський — скотарські. Територію Тянь-Шаню займали племена, що контролювали один з найважливіших торговельних шляхів через перевали Тянь-Шаню та сирти — чудові гірські пасовища. Дослідниця стверджує, що формування сакського культурного комплексу пов'язане із зародженням і становленням абсолютно нової форми господарської діяльності населення одного з районів Центральної Азії — напівкочового та кочового господарства (с. 174). Важливим є висновок автора про те, що культура усунів — автохтонна та виникла на базі сакської на межі IV—III ст. до н. е. Ці спостереження підтверджуються даними китайських писемних джерел, які свідчать, що у II ст. до н. е. частина саків, переможених великими юечжами, пішла на південь, а інша лишилась і ввійшла до племінного об'єднання усунів (с. 179).

Монографія оснащена численними ілюстраціями, які в цілому відображають загальну інформацію про матеріальну культуру вказаного регіону. Але саме щодо них є деякі нарікання. Скажімо, насипи курганів подано з одним розрізом, через що втрачається інформація про будову насипу, послідовність його зведення. Відсутні також розрізи більшості поховальних споруд. Але ці зауваження більше стосуються методики польової роботи, що може відрізнятися від прийнятих в Україні стандартів.

Монографія К.І. Ташбаєвої «Культура ранніх кочевників Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)» лишає дуже позитивне враження. На жаль, вона майже недоступна українському читачеві.

Н.О. ГАВРИЛЮК

КОНФЕРЕНЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

22—23 червня 2012 р. у селищі Котельва і селі Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. відбулася наукова конференція «Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку». Її провели управління культури Полтавської обласної державної адміністрації разом з Центром охорони та досліджень пам'яток археології разом з Історико-культурним заповідником «Більськ» за дієвого сприяння Котелевської райдержадміністрації та районної ради.

У роботі конференції взяли участь 30 археологів із Києва, Лубен, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, музейники та пам'яткоохоронці Полтавської, Сумської та Харківської областей, представники владних структур і мас-медіа, краєзнавці. Конференція мала на меті підвести підсумки проведених за останнє десятиліття наукових і науково-рятивних досліджень унікального археологічного комплексу, розглянути нагальні проблеми вивчення, збереження та охорони Більського городища і його округи, привернути увагу громадськості та підприємців до цих питань і розбудови інфраструктури туристичних об'єктів Котелевського р-ну, розробити невідкладні заходи щодо розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ». Проведені два пленарні та науково-практичне засідання, презентації нових археологічних видань, а також польовий семінар на базі розкопок і в таборі археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Роботу конференції відкрила голова Котелевської РДА, Герой України, заслужений працівник

сільського господарства України *Т.М. Корост*, яка привітала її учасників від Котелевської районної державної адміністрації та районної ради (сmt Котельва Полтавської обл.). З привітанням до учасників конференції від Полтавської обласної державної адміністрації звернувся начальник управління культури *Г.І. Фасій* (м. Полтава).

Наукова частина конференції розпочалася доповіддю доцента Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидата історичних наук *І.Б. Шрамко* (м. Харків) «Більське городище — найбільший поселенський комплекс Лісостепової Скіфії». Завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор *С.А. Скорий* та науковий співробітник того ж Інституту, кандидат історичних наук *Д.В. Каравайко* (м. Київ) доповіли про дослідження комплексу селітроварних печей у межах Західного укріплення Більського городища. Старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук *Д.С. Гречко* (м. Київ) виступив з доповіддю «Про час та причини припинення функціонування Більського городища», в якій розглянув історико-політичну ситуацію у Лівобережному Лісостепу на пізньому етапі історії землеробського та кочового населення Скіфії.

Блок доповідей і повідомлень був підготовлений дослідниками Більського археологічного комплексу. Вони стосувалися різних часів його існування і формування. Зокрема, провідний спеціаліст групи охорони культурної спадщини при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації *О.В. Коротя* (м. Суми) розповів про дослідження селітроварного комплексу в уроч. Скоробор та презентував розроблену ним просторову модель

Відкриття конференції у Котельві. У президії (зліва направо): Герой України Т.М. Корост, Г.І. Фасій (виступає з привітанням), О.Б. Супруненко, В.П. Тимошенко

розміщення скупчення майданів і курганів в окрузі. Відтак, встановлено, що майданоподібні споруди Великого й Малеого Скоробору є рештками двох величезних курганів рівня царських, до селітроварних бургів яких на початку XVII ст. звозили ґрунт із насипів навколишніх і значно менших курганів скіфського часу. Старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *Ю.О. Пуголовок (м. Полтава)* повідомив про результати та перспективи досліджень Глинського археологічного комплексу слов'яно-руської та післямонгольської доби у південній окрузі Більського городища. Зольники раннього залізного віку стали предметом доповіді наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *В.П. Білозора (м. Київ)*. Ще один дослідник Більського городища — доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, кандидат історичних наук *П.Я. Гавриш (м. Полтава)* — ознайомив присутніх з результатами розкопок селища скіфської доби в уроч. Царина на території Більського городища, а провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації,

заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., кандидат історичних наук *О.Б. Супруненко (м. Полтава)* окреслив обсяги й охарактеризував результати науково-рятивних досліджень на території та в околиці Більського городища останніх років.

Як еталонну пам'ятку доби раннього заліза Лівобережжя України розглядав Більське городище у своєму виступі завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — філії Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук *А.Л. Щербань (смт Опішня)*. Вуздовні бляхи доби раннього заліза Східноєвропейського лісостепу та більські знахідки серед них стали темою доповіді старшого наукового співробітника відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук *О.Д. Могилова (м. Київ)*. Джерелознавчий напрям досліджень представили: пошукач Інституту археології НАН України *К.Ю. Пеляшенко (м. Харків)* з повідомленням про вивчення ліпного посуду з курганных некрополів Більського городища, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна, пошукач Інституту археології НАН України *С.А. Задніков (м. Харків)* — «Торгові зв'язки Біль-

Учасники конференції на розкопках зольника 10 Західного укріплення Більського городища (доповідає І.Б. Шрамко)

ського городища з античними центрами Північного Причорномор'я», завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *В.В. Шерстюк (м. Полтава)* — «Селища скіфського часу між Пслом та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища». Захворювання населення Більського городища скіфського часу проаналізовані в повідомленні старшого наукового співробітника Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистента Української медичної стоматологічної академії *А.В. Артем'єва (м. Полтава)*.

Не обійшли увагою учасники конференції і пам'ятки пізнішого часу з території та округи Більського археологічного комплексу. Молодший науковий співробітник Інституту керамології — філії Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні, кандидат історичних наук *А.В. Гейко (смт Опішня)* звернувся до вивчення пам'яток черняхівської культури басейну р. Суха Грунь, а старший науковий редактор групи підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» при управлінні культури Сумської облдержадміністрації, кандидат історичних наук

Є.М. Осадчий (м. Суми) охарактеризував Преображенський скельський монастир як історико-археологічну пам'ятку.

Науково-практичну частину конференції, присвячену проблемам збереження, охорони та вивчення Більського городища, розвитку туризму на його території, представляли доповіді та виступи, що стосувалися здебільшого діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ» та проблем його розвитку. Про деякі невідкладні завдання в діяльності заповідника йшлося у виступі виконуючого обов'язки директора закладу *І.І. Короста (смт Котельва)*. Пам'яткоохоронні та музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища були окреслені у доповіді директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *І.М. Кулатової (м. Полтава)*. Завдання наступних наукових досліджень на Більському городищі визначив завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник голови координаційної ради з питань археологічних досліджень на Більському городищі *С.А. Скорий (м. Київ)*. Проект організації музейної і туристичної зони в Історико-культурному заповіднику «Більськ»

представила на обговорення випускниця Харківського університету будівництва й архітектури *О.А. Новоченко* (м. Харків). У виступі члена Національної спілки краєзнавців України, кандидата історичних наук *О.В. Щербань* (сміт *Опиш-ня*) розглядалися перспективи розвитку агротуризму в Котельві та Більську, участь у цьому Історико-культурного заповідника «Більськ».

Про нові надходження до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» розповіли старший науковий співробітник закладу *А.І. Охріменко* (сміт *Котельва*), провідний науковий співробітник заповідника *В.В. Приймак* (м. Суми), молодший науковий співробітник ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України *О.В. Сидоренко* (м. Лубни) та молодший науковий співробітник заповідника *О.Д. Шапорда* (сміт *Котельва*). Склад наукових фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» (понад 11 тис. од. зб.) охарактеризувала головний зберігач закладу *Л.К. Філоненко* (м. Полтава). Про Більське городище в експозиції та колекції Полтавського краєзнавчого музею йшлося у виступі завідувача відділу археології Полтавського краєзнавчого музею *Л.М. Лугової* та старшого наукового співробітника музею *І.С. Мельникової* (м. Полтава). Завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації *К.М. Мироненко* (м. Полтава) виступив з обґрунтуванням проекту підготовки випуску мікрорегіонального тому «Зводу пам'яток історії та культури» на території та окрузі Більського городища.

Екскурсію по Котельві, до Музею *С.А. Ковпака* і Більського городища провели виконуючий обов'язки директора *І.І. Корост* та науковий співробітник заповідника *Л.А. Охріменко*. Доцент Харківського національного універ-

ситету ім. В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук *І.Б. Шрамко* і науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна *С.А. Задніков* (м. Харків) ознайомили учасників конференції з результатами польових досліджень 2012 р.

На конференції були презентовані також нові наукові видання, зокрема: збірник наукових праць до 90-річчя *Б.А. Шрамко* (*Древности...* 2011), дослідження *П.Я. Гавриша* «Більська давнина» (Гавриш 2012), монографії *Д.В. Каравайка* «Пам'ятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья» (Каравайко 2012) та *О.Б. Супруненко* і *В.В. Шерстюка* «Кургани Нижнього Прип'їлля» (Супруненко, Шерстюк 2011).

До початку наукового заходу побачили світ збірник наукових праць і матеріалів конференції «Феномен Більського городища» (Феномен... 2012) і новий буклет про Більський археологічний комплекс (Феномен... 2012а), добірка сувенірної продукції на більську тематику, новий фільм про пам'ятку.

На підсумковому засіданні конференції був озвучений факт передачі Заповіднику «Більськ» приміщення під офіс, а учасники та гості ознайомилися з поновленим виглядом малих архітектурних форм біля Більського джерела та оглядової вежі поблизу валів Великого укріплення.

У рішенні конференції розроблена низка першочергових заходів щодо збереження Більського археологічного комплексу, розвитку Історико-культурного заповідника «Більськ» і проведення певного кола наукових і суто охоронних археологічних досліджень. Щодо періодичності проведення конференції в майбутньому, то планується продовжувати цей захід кожні два роки.

*І.М. КУЛАТОВА, С.А. СКОРИЙ,
О.Б. СУПРУНЕНКО*

Гавриш П. Більська давнина: Нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 року. — Полтава, 2012.

Древности Восточной Европы: сб. науч. трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011.

Каравайко Д.В. Пам'ятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля. — К., 2011.

Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. праць та мат-в наук. конф. — К., 2012.

Феномен Більського городища: буклет. — Полтава, 2012а.

ГРИГОР'ЄВ ГЕННАДІЙ ПАВЛОВИЧ (26.01.1937 — 27.01.2012)

Сумно розпочався рік 2012 для російської науки — низкою смертей тих, без чийх імен неможливо говорити про історію радянської та російської археології другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Про одного з цих людей є бажання сказати окремо, оскільки і в моїй особистій долі він зіграв чималу роль, відкривши мені двері в дивовижний світ кам'яного віку.

На ранок після 75-річного ювілею 27 січня 2012 р. не стало одного з найвідоміших палеолітознавців Європи і світу, провідного наукового співробітника відділу палеоліту Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, доктора історичних наук Геннадія Павловича Григор'єва.

Геннадій Павлович народився 26 січня 1937 р. в Ленінграді в сім'ї службовців. Його батько загинув 1941 р. на фронті, куди пішов добровольцем.

У 1955 р. Г.П. Григор'єв вступив на історичний факультет Ленінградського державного університету, який успішно закінчив 1960 р. Ще студентом він працював у Костьонківській експедиції під керівництвом Олександра Миколайовича Рогачова, одним з перших учнів якого і став. Головним (проте не єдиним) напрямом роботи Геннадія Павловича став від тої пори аналіз типології та технології палеолітичних кам'яних індустрій світу.

Від 1962 до 1965 р. Г.П. Григор'єв навчався в денній аспірантурі Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (ЛВІА, нині Інститут історії матеріальної культури РАН), а в 1965 р. захистив кандидатську дисертацію «Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens», яка побачила світ 1968 р. у вигляді монографії. Одночасно став науковим співробітником ЛВІА.

У своїй праці дослідник, зокрема, відстоював точку зору на походження оріньякської індустрії Франції від індустрії Ла Кіна — місцевого варіанту муст'є. Розглянув він і феномен, який назвав «віллендорфсько-костьонківською єдністю» (нині ми частіше вживаємо термін «східний граветт»). На основі аналізу верхньопалеолітичних жител і структури поселень

Г.П. Григор'єв також дійшов висновку, що первинним соціальним осередком за верхнього палеоліту вже була парна сім'я, а община складалася з 5—20 таких сімей.

Розвиваючи власну концепцію, вчений вважав, що повноцінний верхній палеоліт — це майже виключно європейське явище (точніше — характерне для Європи та Передньої Азії). А для іншої азійської території потрібно говорити про постмуст'єрські, а не верхньопалеолітичні індустрії.

Докторську дисертацію «Палеолит Африки» Г.П. Григор'єв захистив у 1980 р. Монографія вийшла ще до захисту, 1977 р., у першому томі багатотомного фундаментального видання «Палеолит мира» за редакцією професора П.Й. Борисовського. І тепер це найзначніша узагальнююча праця з доісторичного періоду Африканського континенту, видрукована російською мовою.

Довгий час вчений був одним з небагатьох палеолітознавців Росії, який особисто побував на опорних еталонних пам'ятках стародавньо-

го кам'яного віку Європи, Африки, Америки та ознайомився з колекціями: Віллендорф (верхній палеоліт, Австрія), Брасемпуй (верхній палеоліт, Франція), Дольні Вестоніце, Павлів (верхній палеоліт, Чехія), Консо-Гардула (ранній палеоліт, ашель, Ефіопія), Боксгроу (ранній палеоліт, ашель, Великобританія), Блекс-дроу (фінальний палеоліт, США), Талтенте (ранній палеоліт — мустьє та верхній палеоліт, Італія), Мальгерту (ранній палеоліт — мустьє та верхній палеоліт, Бельгія).

Окремо слід сказати про досвід польових досліджень Г.П. Григор'єва. До 1960 р., крім згадуваної вже Костьонківської експедиції, він працював у Кам'янобалківській НДІ та Музеї антропології Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова під керівництвом М.Д. Гвоздовер. У 1962 р. вчений брав участь у розкопках стоянки Юдиново (Брянська обл.) під керівництвом В.Д. Будька; 1963—1964 рр. вивчав неоліт середньої Волги у Марійській археологічній експедиції, провадив археологічну розвідку. У 1965 р. Геннадій Павлович працював в експедиції М.П. Грязнова на Єнісеї, брав участь у розкопках могильника раннього заліз-

ного віку; у 1966 р. досліджував Єреванську печеру (ранній палеоліт, мустьє), 1970 р. — Талгарську печеру (ранній палеоліт) у Закавказзі.

Разом з М.Д. Гвоздовер вчений поновив у 1971 р. дослідження Авдєєвської стоянки під Курськом. «Авдєєвську польову школу» пройшли в різний час такі археологи та антропологи як С.Н. Алексєєв, С.Б. Боруцька, А.П. Бужилова, Є.В. Булочнікова, К.Н. Гаврилов, Г.Г. Сорокіна, О. Соффер, Г.Ю. Стародубцев, автор цих рядків та інші.

На основі власного польового досвіду Г.П. Григор'єв підготував низку методичних праць з дослідження пам'яток зі складним культурним шаром.

У сфері інтересів вченого були також проблеми становлення образотворчого мистецтва, зокрема вивчення «палеолітичних венер». Багато років він викладав курс історії мистецтва в Санкт-Петербурзькому державному університеті. Був учасником багатьох російських і міжнародних наукових симпозиумів.

Геннадій Павлович лишився у серцях друзів, колег і учнів як видатний вчений, без перебільшення, зі світовим ім'ям.

А.А. ЧУБУР

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею, *aksyonovvictor@gmail.com*

БОРОВИК Тетяна Дмитрівна — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *abujskikh@ukr.net*

ВОЗНИЙ Ігор Петрович — доктор історичних наук, професор, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, *voznij_igor@rambler.ru*

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *volodargrad@ukr.net*

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *gavr51@mail.ru*

ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович — юрист, соціолог

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — кандидат історичних наук, директор ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ, *golubeva_one@mail.ru*

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, проректор з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ, *otez_@ukr.net*

КУЛАТОВА Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ЛАПТЄВ Олексій Олексійович — аспірант Харківської державної Академії культури, *ketanor@ukr.net*

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *bmagomedov@rambler.ru*

МАТЄВА Боряна Іванівна — директор Історико-археологічного заповідника «Сборяново» (м. Ісперих, Болгарія)

НАЗАРЧУК Володимир Іванович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

НІКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *Nika257@akson45.kiev.ua*

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології давніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, *petrauskas2@yandex.ru*

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, *raudbard@ukr.net*

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка

СЕКЕРСЬКА Наталія Михайлівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу Одеського археологічного музею НАН України

СКАУН Наталія Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург, Росія), голова комісії з трасології Міжнародного союзу дослідників до- і протоісторії, почесний член наукової ради Італійського інституту до- і протоісторії, *skakunnatalia@yandex.ru*

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *idanfirs@ukr.net*

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник державної інспекції з охорони пам'яток культури в Миколаївській обл., *maharadze_v@mail.ru*

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *vadimstepanchuk@yahoo.com*

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ в Полтавській обл., *cpram@ua.fm*

СУШКО Аліна Олександрівна — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», *alina_sushko@mail.ru*

ФЕДОРУК Андрій Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, *andrii.fedoruk@yandex.ru*

ЦВЕК Олена Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України (Київ)

ЧУБУР Артур Артурович — кандидат історичних наук, професор Брянського державного університету ім. академіка І.Г. Петровського,

ТЕРЬОХІНА Віра Володимирівна — аспірант Інституту історії матеріальної культури РАН, *terehinavera@mail.ru*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
БИ	— Боспорские исследования
БЧ	— Боспорские чтения
ВДИ	— Вестник древней истории
ДП	— Древнее Причерноморье
ДСПК	— Древности степного Причерноморья и Крыма
ИАК	— Известия археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия государственной академии истории материальной культуры
ІКЗ	— історико-культурний заповідник
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МГУ	— Московский государственный университет
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НО	— Надписи Ольвии
НОСА	— Новейшие открытия советской археологии
ОИПАП	— Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины
ПВР	— Повесть временных лет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РСМ	— Раннеславянский мир
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СИМАИМ	— Сборник исследований и материалов Артиллерийского исторического музея
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
СЭ	— Советская этнография
Тр. 14 АС	— Труды 14 Археологического съезда
Тр. ТАЭ	— Труды Тульской археологической экспедиции
УТОПИК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
Фонди ЧКМ	— Фонди Чернівецького краєзнавчого музею
Фонди ЧМНАП	— Фонди Чернівецького музею народної архітектури і побуту
ЦОДПА УК ПОДА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ЦП НАН України	— Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
BPS	— Baltic-Pontic Studies
BSS	— Black Sea Studies
CAH	— The Cambridge Ancient History
DHA	— Dialogues d'histoire ancienne
IPE	— Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropolis, 1916.
Milet	— Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899
Syll.³	— Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. — Leipzig, Ed. 3. — 1915—1924. — Vol. I—IV.
ZAKS	— Zentrum Archaeologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2012 р.

<i>Вітаємо.....</i>	3	3—5
<i>До 80-річчя Сергія Дмитровича Крижицького.....</i>	4	3—4

Статті

ВОЗНИЙ І.П., ФЕДОРУК А.В. Військовий обладунок і спорядження вершника X—XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром.....	4	62—85
ГОЛУБЄВ А.М., ГОЛУБЄВА І.В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII—VIII ст.	4	42—54
ДЗНЕЛАДЗЕ О.С. До історії вивчення сарматського намиста.....	2	27—36
ЗІНЬКО В.М. Боспорське місто Тірітака у VI — на початку V ст. до н. е. (за матеріалами розкопок 2007—2010 рр.).....	3	36—45
КОЗАК Д.Н., ПРИЩЕПА Б.А. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області	3	52—64
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст.....	3	75—82
КОЛЕСНИЧЕНКО А.М., ОСТРОВЕРХОВА А.С. Фігурний келих із Пантикапея та розповсюдження дутого у форму скла у Північному Надчорномор'ї в I — середині II ст.	2	13—26
КУЗНЕЦОВА Т.М. Бідолашний Орік	3	45—51
МОЦЯ О.П. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень.....	3	64—75
НІКОЛАЄВ М.І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії	1	26—41
НІКОЛОВА А.В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я у світлі дендродат .	4	14—31
ОВЧИННИКОВ Е.В. Розписна кераміка канівської групи Кукутень-Трипілля.....	1	13—26
ПУГОЛОВИЧ Ю.О. Еволюція житла роменської культури.....	2	49—53
РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я.....	2	36—48
САВЕЛЬЄВА К.С., САВЕЛЬЄВ О.К. Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я	1	42—47
СНИТКО І.О. Ще раз про межі Ольвійського поліса	4	31—42
СТЕПАНЧУК В.М., РИЖОВ С.М., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат.....	4	5—13
СУШКО А.О. Керамічні світильники з Київського Подолу.....	4	54—62
ТОВКАЙЛО М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків <i>Ostracoda</i> (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні)	3	27—36
ЧАБАЙ В.П. Доля останніх неандертальців Східної Європи	3	5—26
ШЕЛЕХАНЬ О.В. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я	2	3—13
ШРАМКО Б.А. Основні етапи розвитку орного хліборобства.....	1	48—54
ЯКОВЛЕВА Л.А. Прикраси з мушель верхнього палеоліту України	1	3—12

Публікації археологічного матеріалу

БОРОВИК Т.Д. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині	4	91—94
БУЙСЬКИХ А.В., СЕКЕРСЬКА Н.М. Про один рідкісний тип хіоського чорнофігурного посуду з Ольвії та Борисфена.....	4	80—86
ГОПКАЛО О.В. Про дату скляних жетонів у черняхівському ареалі	2	96—102

ЄВДОКИМОВ Г.Л., ДАНИЛКО Н.М., МОГИЛОВ О.Д. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї	2	76—95
КОВАЛЕНКО О.В., КУШТАН Д.П., ЛУГОВИЙ Р.С. Стратифіковані кургани доби бронзи Сторожівського могильника	3	83—96
КОСЬКО О., КЛОЧКО В.І., ОЛЬШЕВСЬКИЙ А. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян.....	2	67—75
КРОЙТОР Р.В. Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш	1	71—82
ЛАПТЄВ О.О., АКСЬОНОВ В.С. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині	4	95—109
НАЗАРЧУК В.Л. Незвичайний каліптер з Ольвії	4	86—91
НІКОЛОВА А.В., РАЗУМОВ С.М. Поховання культури Бабіне Сугоклеїської Могили	3	96—108
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., БУНЯТЯН К.П. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога	2	54—67
СКАКУН Н.М., ЦВЕК О.В., ГУСЄВ С.О., МАТЕВА Б.І., ТЕРЬОХІНА В.В. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки	4	74—79
ФІАЛКО О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині	1	82—92
ЦЕРНА С.В. Антропоморфна кам'яна статуетка з поселення Рудь кукутень-трипільської культури	1	55—62
ЧЕРНОВИЛ Д.К. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури	1	62—71
ШАПЦЕВ М.С. Астрагал з графіті з городища Кара-Тобе	3	108—110

До історії стародавнього виробництва

ГОРБАНЕНКО С.А. Палеоетноботанічні рештки з поселення Обухів 2	3	111—117
ГОРБАНЕНКО С.А. Сільське господарство жителів Битицького городища	1	98—114
ГОРБАНЕНКО С.А., КАРАВАЙКО Д.В. Мисливство носіїв юхнівської культури	2	103—112
НЕДОПАКО Д.П. Технологічне дослідження залізних виробів XI—XIII ст. з розкопок біля с. Кошіївка на Київщині	2	112—121
ПЕТРАУСКАС О.В., КОВАЛЬ О.А. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації).....	4	110—121
СЕРГЄЄВА М.С. Косторізна справа у стародавньому Колодяжині.....	3	118—125
ШАТІЛЮ Л.О. До реконструкції даху будівель кукутень-трипільської культури	1	93—97

Історія науки

БЕССОНОВА С.С., СКОРИЙ С.А. Визначний дослідник старожитностей України (пам'яті Галини Іванівни Смирнкової).....	2	135—142
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В., ПУГОЛОВИЧ Ю.О. До історії вивчення волинцевських старожитностей	4	122—131
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Історія та персоналії	2	122—134
КОЗЮБА В.К. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського	1	125—127
КОЛЕСНИКОВА В.А. Археологічні установи Української академії наук у перші роки її існування	1	115—122
КОСАКІВСЬКИЙ В.А., РУДЬ В.С. Дослідник подільського краю (до 90-річчя від дня народження Івана Івановича Зайця)	1	123—125

Рецензії

ГАВРИЛЮК Н.О. Вітчизняне кримознавство (Рец. на серію видань «Бібліографія кримознавства», 2004—2010 рр., вип. 1—12, за ред. проф. А.А. Непомняшого).....	1	128—135
ГАВРИЛЮК Н.О. Рец.: К.И. Ташбаева Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)	4	134—136
МАГОМЕДОВ Б.В. Рец.: Л. Вакуленко. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)	2	143—144
МАГОМЕДОВ Б.В. РЕЦ.: КРОПОТОВ В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К.: АДЕФ-Украина, 2010. — 3 с.	4	132—133
РУСЯЄВА А.С. Węcowski Marek. Sympozion czyli wspólnie picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej (IX—VII wiek p. n. e.)	3	126—129

Хроніка

Винники — новий археологічний осередок в Україні.....	3	133—136
Відкритий лист редколегії журналу «Археологія» до мас-медіа України.....	3	143—148
Вшанування пам'яті професора Євгена Васильовича Черненка	1	146
Григор'єв Геннадій Павлович (1937—2012)	4	141—142
До 60-річчя Володимира Павловича Білозора	1	144—145
До 60-річчя Юрія Володимировича Буйнова.....	2	145—147
До 75-річчя Анни Станіславівни Русяєвої.....	1	139—140
До 75-річчя Олега Васильовича Сухобокова	3	140—141
До 80-річчя Валентини Іванівни Непріної.....	1	140—141
До 90-річчя Ісака Бенціоновича Клеймана	1	141—142
До 90-річчя Михайла Петровича Кучери	3	137—140
До ювілею Наталії Михайлівни Секерської.....	2	148
До ювілею С.Я. Ольговського.....	3	130—131
З наукового життя 2011 р.	3	131—133
Конференція дослідників Більського городища.....	4	
Пам'яті Володимира Володимировича Рубана.....	2	149—150
Пам'яті Івана Тихоновича Чернякова	1	145
РЕКОВЕЦЬ Л.І., ПАВЛІНА Е.С. Світовий археозоологічний конгрес в Парижі: підсумки і перспективи археозоології в Україні.....	1	136—138
Світлій пам'яті Бориса Андрійовича Шрамка	3	142
Юрію Васильовичу Кухарчуку — 60!	1	142—143

Фото 1. Сугоклейська Могила: 1 — поховання 8, уламок черепа; 2 — поховання 16

Фото 2. Сугоклейська Могила, поховання 5: 1 — колеса; 2 — дерев'яний «букраній»

С.Д. Крижицький у рідному Інституті. Ліворуч П.П. Толочко, у центрі В.О. Анохін (2010 р.)

С.Д. Крижицький серед колег. Ліворуч А.І. Іванчик, праворуч К.К. Марченко (Очаків, 2004 р.)

Основні праці С.Д. Крижицького

- Жилые ансамбли древней Ольвии. — К., 1971.
- Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.
- Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987 (у співавторстві).
- Сельская округа Ольвии. — К., 1989 (у співавторстві).
- Античные поселения Нижнего Побужья. — К., 1990 (у співавторстві).
- Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Ольвия. Раскопки, история, культура. — К., 1997 (у співавторстві).
- Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999 (у співавторстві).
- Olbia. Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum. — Leiden; N. York; Köln, 1995 (у співавторстві).
- Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004 (у співавторстві).
- Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006 (у співавторстві).
- The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD. — Aarhus, 2010 (у співавторстві).
- Архитектура Ольвии в реконструкциях. — Симферополь, 2012.

Колективні узагальнюючі праці

- Історія Української РСР. — К., 1977.
- Археологія Української РСР. — К., 1971.
- Археология Украинской ССР. — К., 1986.
- Античные государства Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. — К., 1987.
- Золото степу. Археологія України. — Шлезвіг, 1991.
- Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998.
- Давня історія України. — К., 1998, т. 2.
- Античные памятники Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2001.
- Історія культури давнього населення України // Історія української культури в 5-ти томах. — К., 2001, т. 1.
- Історія Української архітектури. — К., 2003.
- Ancient Greek Colonies in the Black Sea. — Thessaloniki, 2003, Vol. I.